

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Moralist van de ontrouw

Jan Greshoff (1888-1971)

Recourt, J.W.

Publication date

2018

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Recourt, J. W. (2018). *Moralist van de ontrouw: Jan Greshoff (1888-1971)*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

Proloog

1. 'Ver. Nederl. Scheepv. Mij Holland Afrika Lijn', in: *De Tijd*, resp. 21 april, 14 en 23 mei 1939.
2. 'Le temps probable Sud-Est', in: *Le Figaro*, 21 mei 1939. (Digitaal geraadpleegd via <http://gallica.bnf.fr/ark>.)
3. Van der Veen 1949: 34.
4. resp. Roland Holst 1975: 84 en Van der Veen 1949: 32.
5. Nijhoff 1948: 64.
6. Seghers 1992: 39.
7. M. ter Braak aan J. Greshoff, 14 december 1938, LM B.802 B.I.
8. M. ter Braak aan E. du Perron, 27 mei 1939, LM B.802 B.I.
9. J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267-279, aldaar 276. (De ongedateerde dagboekfragmenten in dit artikel zijn ook terug te vinden in LM G.785 D.I.)
10. Greshoff 1969b: 110.
11. J. Greshoff aan M. ter Braak, 21 mei 1939, LM G.785 B.I.
12. J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267-279, aldaar 275.
13. Ibidem.
14. Idem, aldaar 276.

Inleiding

1. Borgers, Dubois, Hulsker, Schrofer en Warmond 1959: 16.
2. Stols 1979: z.p.
3. Zie o.a. Jansen 1998a: 49, 50, Van Coller en Odendaal 2009b: 131-138, Francken en Renders 2005: 57.
4. Van Coller en Odendaal 2009a: 35.
5. Francken en Renders 2005: 57.
6. Van Voorst 1997: 6, 7 en Broomans en Ronne 2010: 1.

7. Dubois 1997: 86, Nelissen 1981: 133
8. Resp. Nijkerk 2001: 59 en Kees Fens. 'Jan Greshoff, man van vele voorkeuren. Plezier in uitdagen en epateren. Belangrijke rol als stimulator van jong talent.' In: *De Volkskrant*, 26 maart 1971.
9. Zie bijvoorbeeld Janssen 2000: 68, 69, Coser, Kadushin en Powell 1982: 362-374 en Van Voorst 1997: 6, 7. Lewis Coser muntte de term 'gatekeeper of ideas', waarbij hij in eerste instantie aan uitgevers dacht.
10. Knuvelder 1976: 597. Ook Missinne en Rymenants 2009 pleiten ervoor dat Greshoffs kritisch werk en de interne samenhang ervan meer onderzoek verdient.
11. Gerard van Eckeren. 'Letterkundig leven in Nederland,' in: *De Sumatra Post*, 13 augustus 1938.
12. P.H. Dubois "Waar" en "Onwaar" bij J. Greshoff, in: *Het Boek van Nu*: jrg. 7 (1953), december, p. 69-70, aldaar 70.
13. Het citaat is van Nelissen 1981: 133.
14. Missinne 2008: 150-154.
15. Broomans en Ronne 2010: 11.
16. Van Berkel 1994: 18-23, Van der Woud 2015: 61-63, 258-163.
17. Het citaat is van Van der Loo en Van Reijen 1990: 12.
18. Van Berkel 1994: 13-17, citaat op p.14
19. Zie bijvoorbeeld Braeckman 2001: 8.
20. Zie voor de cultuuromslag bijvoorbeeld Keizer 2004, Van der Woud 2015: 9, 60-70, 229 e.v., Van Berkel 1994: 14 e.v., Braeckman 2001: 13, 14 en Ruiter en Smulders 1996: 12.
21. Bel 2015: 53, 196.
22. Geciteerd in Ruiter en Smulders 1996: 215.
23. Overgenomen uit José Ortega y Gasset. 'De opstand van de massamens. Edel leven en vulgair leven, oftewel inspanning en gezapigheid', in: *De Groene Amsterdammer*, 6 mei 2015. (Vertaling: Diederik Boomsma)
24. Van Berkel 1994: 11-13. Vergelijk Carey (1992: 23), die 'de massa' een denkbeeldig construct noemt. Van Berkel wijst erop dat de term 'massacultuur' direct een veroordeling inhoudt, omdat er zelden in positieve termen over 'de massa' is gesproken.
25. Braeckman 2001: 17.
26. Vaessens 2009: 25, 26, 43.
27. Ruiter en Smulders 1996: 12, 15. Vaessens 2009: 11, 12. Vaessens (2009: 28-33) wijst er overigens op dat Nederland na de Tweede Wereldoorlog juist nog een nabloeit van het literair humanisme kende.
28. Dagboeknotitie 21 april 1965, LM G.785 H.1.
29. Idem 7 juni 1964.
30. Idem 5 mei 1957.
31. Piet Calis. 'Jan Greshoff, afkeer van "de staande boord"', in: *Algemeen Handelsblad*, 11 februari 1961.
32. Greshoff in De Maegt 1929: 291, 292.

33. P.H. Dubois “‘Waar” en “‘Onwaar” bij J. Greshoff, in: *Het Boek van Nu*: jrg. 7 (1953), december, p. 69-70.
34. Ham 2015: 26-28.
35. G.J. van Bork. ‘Engagement’, in: *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*, 2002, gepubliceerd op de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.
36. Vergelijk Elsbeth Ety. ‘De dood, de dood tegemoet’, in: *NRC Handelsblad*, 1 oktober 1999.
37. Ruiters en Smulders 1996: 205.
38. Heumakers 1998 z.p.
39. De Keizer 2001 (2003), z.p.
40. Abram de Swaan. ‘Verheffing en verleiding’, in: *De Gids*, 22 oktober 2012.
41. Greshoff 1969b: 9.
42. J. Greshoff aan L.A. Ries, 6 september 1946, LM G.785. B.1.
43. Braeckman 2001: 9, 26, 27.
44. Braeckman 2001: 9. Braeckman wijst erop dat niet alleen het gangbare, openlijke misprijzen voor de democratie ons vreemd voorkomt, maar ook het samengaan van een kritiek aan het adres van het kapitalisme én het socialisme, ‘omdat de daarachter schuilgaande oppositie tussen materialisme en spiritualiteit voor ons niet meer de betekenis heeft van toen’.
45. De Keizer 2001 (2003), z.p.
46. Carey 1992: 16-18.
47. De term is afkomstig van Van den Akker en Dorleijn 1996: 12.
48. De Keizer 2004: 41.
49. Ruiters en Smulders 1996: 205-210.
50. Zie resp. Thomas de Veen en Gretha Pama. ‘Er zijn vele vormen voor een wetenschappelijke biografie’; Marita Mathijssen. ‘Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen’ en Willem Otterspeer. ‘Afvinklijstje doet wezen Wolkers-biografie tekort’, in: *NRC Handelsblad*, resp. 10, 17 en 20 november 2017.
51. Vergelijk Marita Mathijssen. ‘Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen’, in: *NRC Handelsblad*, 17 november 2017 en Renders 1998: 536.
52. Zeeman 1998: 10.
53. Hanssen 2000: 96, 97.
54. Renders 2006: 39-42 en Renders 1998: 537.
55. Vergelijk Dresden in Kamp 2002: 241.
56. Dresden in Kamp 2002: 241.
57. Hamilton 2012: 5.
58. Kamp 2002: 242.
59. Renders 2006: 39.
60. Grunell 2013: 81, 84.
61. Missinne 2008: 138.
62. Grever en Ribbens (2007: 23) verwijzen met betrekking tot deze definitie overigens naar R. Corbey en J. Leerssen (red.). *Alterity – Identity – Image. Contributions Towards a Theoretical Perspective*, Amsterdam: Rodopi, 1991.

63. Grever en Ribbens 2007: 21, 23. Voor definiëring en een begrippengeschiedenis van ‘de tamelijk diffuse term’ identiteit verwijzen zij onder meer naar de studies van Dror Wahrman (*The Making of the Modern Self. Identity and Culture in Eighteenth Century. England*, New Haven: Yale University Press, 2004, en Jerry Seigel. *The Idea of the Self. Thought and Experience in Western Europe Since the Seventeenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
64. Grever en Ribbens 2007: 21, 22.
65. Idem: 23.
66. Renders 2006: 39-42 en Renders 1998: 537.
67. Zeeman 1998: 8.
68. Hanssen 2000: 96, 97.
69. Renders en Van Faassen 2017: 94.
70. Leibovici 2010: 19.
71. Vergelijk Dresden 2002: 55 e.v.
72. Hornby 2006: 33.
73. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785. B.I.
74. Nijkerk 2001: 58.
75. Zie voor Aty's commentaar op haar mans handschrift A. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 22 februari 1946, LM G.785. B.I.
76. Dagboeknotitie 7 februari 1965, LM G.785 H.I.
77. Groenewegen 2011: 9.
78. Baggerman en Dekker 2004: 11, 12
79. Idem: 9, 12, 13 en 17.
80. Brandenburg 1988: 74.
81. Van Faassen 2004: 10.
82. Edel 1978: 2.
83. De behulpzame term ‘breekijzer’ komt van Willem Otterspeer, in een interview door Gerard Borst, die de term aanhaalde in Gerard Borst. ‘Clio als Voyeuse’, in: *Tijdschrift voor biografie*, jrg. 1 (2012), nr. 3, p.56-59.
84. Vergelijk De Haan 2015: 225-228, vooral 232, 233.
85. Renders, De Haan en Harmsma 2017: 5.
86. M. ter Braak aan J. Greshoff, 3 december 1935, LM B.802 B.I.
87. Gilliams aan Roelants, 22 januari 1939, geciteerd in Gilliams en Roelants 2006: 57, 58.
88. Donker 1948: 66.
89. Dubois 1976: 67.
90. resp. Oversteegen 1978: 372 en Knuvelder 1976: 597.
91. Fondse 1981: 8
92. Dagboeknotitie 19 augustus 1959, LM G.785 H.I.
93. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785. B.I.
94. In ‘xv111’, in de bundel *Pro domo* (1933), hier overgenomen uit Greshoff 1948a: 254.

95. Greshoff in 'Jan Greshoff: vroeger en nu. Rustiger geworden en milder van oordeel', in: *Soerabajasch handelsblad*, 1 februari 1941.
96. J. Greshoff. 'Zelfportret. De vragenlijst van Proust', opgenomen in Greshoff 1982: 202.
97. J. Greshoff. 'Dagboek van J.J. Slauerhoff. Wezenlijke bijdrage tot een toekomstige levensbeschrijving', in: *Het Vaderland*, 4 mei 1957.

1. *Blij in de bourgeoisie te zijn geboren (1888–1900)*

1. Zie akte 14, 's Gravenhage Huwelijken 1855, huwelijksdatum: 10 januari 1855.
2. Arendsen de Wolff-Exalto 2002: 23. Zie ook Gemeentearchief Den Haag, Huwelijken 1887, akte 46.
3. Ontleend aan een interview met Thea Toussaint van Hove, dochter van Greshoffs nichtje Antoinetta de Bloeme, en haar zoon Tom in Kaapstad, 10 april 2012.
4. Greshoff 1969b: 59, 60, 79, 80.
5. Klaassen en Bosscher 1977 (deel 22): 82, nr. 581 (leerjaar 1876).
6. Dit is althans de eerste reis die ik heb kunnen traceren aan de hand van passagierslijsten, die destijds in de kranten werden gepubliceerd, zie 'Leger en Vloot', in: *Algemeen Handelsblad*, 23 december 1882.
7. Klaassen en Bosscher 1977 (deel 22): 82, nr. 579 (leerjaar 1876).
8. Zie huwelijksakte n734, Gemeentearchief Den Haag.
9. De aanstelling wordt vermeld in 'Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden', 1 januari 1888 (de datum is een schatting). Den Haag: Algemeene landsdrukkerij, p. 187. De opleiding was onderdeel van de Koninklijke Nederlandse Marine.
10. Het echtpaar Greshoff werd op 1 april 1888 in het gemeentearchief ingeschreven en was woonachtig in wijk A, nr. 97, een adres dat vandaag de dag niet meer is te lokaliseren, omdat de huisnummering niet minder dan zes keer is gewijzigd. De oude huisnummers zijn niet gearchiveerd en gegevens over woningen van vóór 1905 ontbreken nagenoeg geheel, informatie verstrekt door gemeentearchief Voorne-Putte, 3 juni 2015. Zie verder Van den Heuvel, Pilon en Walters 1993: 42.
11. Emmerzael-Mooldijk 2002.
12. Greshoffs geboorteakte bevindt zich in het Streekarchief Voorne-Putte, gemeente Nieuw-Helvoet, 092–806, akte 68.
13. Informatie afkomstig uit Gemeente Hellevoetsluis aan S.A.J. van Faassen, 19 juni 1980, en uit Gemeentearchief Den Haag aan S.A.J. van Faassen, 3 april 1980, beide in PASVF.
14. Zie 'Marine en leger', in: *Het Nieuws van den Dag*, 11 oktober 1890.
15. Het schilderijtje kwam later in handen van Jan Hendriks broer Pieter Marinus, die erover vertelt in P.M. Greshoff aan J. Greshoff, 9 november 1931, LM G.785 B.2.
16. Alle geboorteakten – en van de jong overleden kinderen de overlijdensakten – bevinden zich in Stadsarchief Rotterdam.

17. Theodorus Buijs overleed op 12 november 1877, op 62-jarige leeftijd; Jannetje Buijs-Mackaaij (soms wordt ook Mackay geschreven) overleed op 26 september 1890, 67 jaar oud, zie overlijdensakten Stadsarchief Rotterdam, resp. pagina c198v, akte 3465, en pagina e096v, akte 3431.
18. Gillet 1971: 9, Rehorst 1983: 12.
19. Dagboeknotitie 19 oktober 1950, LM G.785 H.1.
20. Greshoff 1950b: 115, 116.
21. Dagboeknotitie 5 juli 1945, LM G.785 H.1.
22. Greshoff 1969b: 60.
23. De N.A.H.V. was in 1880 voortgekomen uit de Afrikaansche Handelsvereniging (A.H.V.). Zie voor informatie over de N.A.H.V. en de A.H.V. verder bijvoorbeeld *Ik verlang geen dank: Lodewijk Pincoffs (1927–1911)* van Bram Oosterwijk (Rotterdam: Douane, 2011).
24. ‘Een Nederlander geëerd’, in: *De Locomotief*, 19 november 1900.
25. ‘Van Hier en Ginds’, in: *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1890.
26. Aldus Greshoff in ‘s-Gravesande 1935: 72, 73.
27. Greshoff 1969b: 62.
28. ‘Een Nederlandsch Kongo-reiziger’, in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 12 mei 1884. Anton Greshoff publiceerde zijn brieven, waarin hij verslag doet van zijn reizen, in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* in de periode 1879–1895. Zie verder Wesseling 2008.
29. ‘Koloniaal zaken; het Koloniaal Museum’, in: *De Sumatra Post*, 5 februari 1913.
30. Willink 2006: 22, 164, 168 e.v. (vooral 172 aldaar).
31. Greshoff 1944b: 39. Het is maar de vraag of Stanley ook echt in de jaren 1890–1895 in Den Haag verbleef; de kranten uit die tijd maken er, voor zover ik kon zien, geen melding van. Dat had gezien Stanleys faam wel voor de hand gelegen.
32. Gillet 1971: 10, Greshoff 1944b: 14.
33. Greshoff 1944b: 13, 14.
34. Greshoff 1969b: 46.
35. J. Greshoff. ‘Schrijven, lezen en prentjeskijken’, in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 85.
36. De Liefde-Van Brakel 1999: 86, 88.
37. Gillet 1971: 10.
38. Dagboeknotitie 27 oktober 1950, LM G.785 H.1.
39. J. Greshoff. ‘Ontmoetingen met “Ietje”’, in: *Het Vaderland*, 5 oktober 1963.
40. Bloem 1977: 24, 25.
41. Greshoff 1969b: 74.
42. J. Greshoff. ‘Villa Johanna en Opa Blommers’, in: *Het Vaderland*, 28 september 1963.
43. J. Greshoff aan L.A. Ries, 28 september 1950, LM G.785 B.1.
44. Dagboeknotitie 27 oktober 1950, LM G.785 H.1.
45. Rovers 2010: 69, 70 en De Liefde-Van Brakel 2016: 15–20.

46. Greshoff 1969b: 74, 75.
47. Arendsen de Wolff-Exalto 2002: 23.
48. Greshoff 1969b: 75.
49. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
50. Dagboeknotitie 27 oktober 1950, LM G.785 H.1.
51. Greshoff noteerde bijna niets over zijn lagere schoolervaringen, zie dagboeknotitie 23 oktober 1950, LM G.785 H.1, en Greshoff 1969b: 49, 50.
52. Dagboeknotitie 1 september 1960, LM G.785 H.1.
53. De verbeterende status van machinisten is onder meer terug te zien in hun benaming: machinisten der eerste klasse heetten vanaf 1896 'hoofdmachinist'. Het zou wel nog een tijd duren voordat machinisten tot officieren bevorderd konden worden, zie Klaassen en Bosscher 1977 (deel 1): 3, 36-41.
54. Klaassen en Bosscher 1977 (deel 1): 40.
55. Zie bijvoorbeeld Bloembergen 2001: 132, 133 en Bank en Van Buuren 2000: 94.
56. 'Dr. M. Greshoff †', in: *Neerlandia*, jrg. 14 (1910), nr. 1, p. 17, 18. Zie ook Greshoff 1944b: 21.
57. Klaassen en Bosscher 1977 (deel 22): 82.
58. Cijfers ontleend aan Rebecca Audler. 'Geschiedenis van de auto in Nederland'. Op: IsGeschiedenis.nl, geraadpleegd op 8 mei 2014.
59. 'Tentoonstelling Greshoffs werken', in: *Het Vaderland*, 25 februari 1939. Palfreniers zijn koetsbediendes.
60. Aerts en Te Velde 1998: 21.
61. Te Velde 1998: 164, 178, Kloek en Tilmans 2002: 9.
62. Geciteerd in Bruin 1980: 9, 10. Het boekje waaruit Bruin citeert is van Johannes ter Gouw en heet: *Amsterdam en de Amsterdammers*. Het geeft een opmerkelijk gedetailleerde beschrijving van de sociale geleding van Amsterdam in die tijd.
63. Van der Woud 2015: 42-47.
64. J. Greshoff aan L.A. Ries, 26 april 1951, LM G.785 B.1.
65. J. Greshoff. 'Altijd en alleen te Parijs', in: *Eenentwintig jeugdindrukken*. Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1955, p. 26-30, aldaar 27. Er zijn verschillende Tafelwetten in omloop, de een poëtischer dan de ander. In Nederland is die van dichter Jacob Cats vermoedelijk het meest bekend: 'Tafel-maniëren en tafel-wetten. Om goede en heuse manieren over tafel te houden en het tegendeel te vermyden' (te vinden in *Alle de werken*. Deel 2. Zwolle: De Erven J.J. Tijl, 1862, p. 827).
66. Aerts en Te Velde 1998: 18.
67. Van die martelaarsboeken waren verschillende edities in omloop, hoogstwaarschijnlijk had Greshoff senior *De geschiedenis der martelaren*, dat in 1868 opnieuw was uitgegeven door Dirk Molenaar.
68. Dagboeknotitie 21 april 1957, LM G.785 H.1. Greshoff maakt de opmerking na een begrafenis, waar hij zich vreselijk ergerde aan de 'menschonwaardige, maar vakkundige hokuspokusvertooning' van degene die de dienst leidde.
69. Dagboeknotitie 9 november 1960, LM G.785 H.1.

70. Greshoff 1969b: 49.
71. Brachin 1973: 2. Brachin kreeg het gedichtje van Aty Greshoff meegedeeld, die schatte dat Jan elf jaar moest zijn geweest, toen hij naar La Fontaine greep.
72. J. Greshoff. 'Pleidooi voor Michel de Ghelderode', in: *Het Vaderland*, 25 september 1965.
73. J. Greshoff. 'De kunsten duren het langst...', in: *Het Vaderland*, 25 februari 1956.
74. Sinterklaasverlanglijst, 28 november 1895, in: LM G.785 H.1.
75. Van der Woud 2015: 253.
76. Bloem merkt op dat Greshoffs vader ook nog een tijdje directeur is geweest van Berkel's Patent, een bedrijf dat (aanvankelijk vooral) vleessnijmachines vervaardigde (zie Bloem 1949: 10) en volgens Van Vriesland (1969: 27) was Greshoffs vader zelfs 'directeur van een gasfabriek, niet schatrijk maar well to do'. Maar het is bekend dat de herinneringen van beide schrijvers niet altijd even betrouwbaar zijn, al is het mogelijk dat Jan Hendrik inderdaad (als *technicus*) bij het in september 1898 opgerichte bedrijf Berkel's Patent betrokken is geweest, gezien het feit dat J.C. Nijgh er een van de aandeelhouders was.
77. Van der Woud 2015: 105 e.v.
78. 'Passagierslijst', in: *Het Nieuws van den Dag*, 15 juni 1895. Voor meer informatie over de Monoline en Linotype, zie Gaskell 1972: 278–281. Zie voor reacties op de Amerikaanse drukpersontwikkelingen in Nederland het artikel 'Ingezonden. Zetmachines', in: *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1895.
79. Dagboeknotitie 19 oktober 1950, LM G.785 H.1
80. Trimmer. 'Een nieuwe schouwburg te Rotterdam', in: *Eigen Haard*, jrg. 14 (1887), p. 521–522, geciteerd in Van der Woud 2015: 107, 108.
81. 'Zetmachines', in: *De Tijd*, 23 maart 1896.
82. Informatie afkomstig uit Gemeente Rotterdam aan S.A.J. van Faassen, 14 april 1980, PASVF.
83. In 1963 heeft Greshoff zelfs een tijdje een rubriek in *Het Vaderland*, getiteld 'Uit een Haagse jeugd'.
84. Vergelijk Gillet 1971: 9 en Greshoff 1969b: 59, 60.
85. 'Familieberichten', in: *Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1900.

2. Zinloze kennis (1900–1908)

1. Informatie ontleend aan J. Greshoff aan L.A. Ries, 13 oktober 1950, LM G.785 B.1.
2. Resp. dagboeknotities 24 juni 1945 en 12 oktober 1950, LM G.785 H.1, en J. Greshoff aan L.A. Ries, 13 oktober 1950, LM G.785 B.1.
3. Op 7 september 1900 werden moeder en zoon Greshoff in het Apeldoornse gemeentearchief geregistreerd. Het pension bevond zich aan de Boschweg A 931, welk adres na nieuwe nummering Boschweg 6 werd.
4. 'Apeldoorn', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 5 juni 1924 en Brochure Gemeente

- Apeldoorn 'Indische buurt beschermd stadsgezicht', 2002, online geraadpleegd op 5 april 2013.
5. Dagboeknotitie 9 maart 1956, LM G.785 H.1.
 6. Idem, 22 oktober 1950.
 7. Voor de zeven villa's (waarvan twee dubbele) die De Bloeme laat bouwen, zie Landheer-Roelants 1999: 86, 130, 147, 148, 156, 158, 163, 180.
 8. Mandemakers 1996: 68–72.
 9. Het stamboek bevindt zich in het archief van het KSG, de Koninklijke Scholengemeenschap in Apeldoorn, zoals de hbs aan de Jonkheer Meester W.G. Molleruslaan 42 tegenwoordig heet.
 10. Algebra heet dan nog 'stelkunde' en biologie 'natuurlijke historie'.
 11. Greshoffs lesrooster bevindt zich in het Mededelingenboek 1903, KSG.
 12. J. Greshoff aan L.A. Ries, 13 oktober 1950, LM G.785 B.1.
 13. Dit alles staat te lezen in de notulen van de lerarenvergadering van 21 maart 1903, die zich bevinden in het Mededelingenboek 1903, KSG, zie ook Heerze, Vlot en Wentzel 2002 : 30–34.
 14. J. Greshoff. 'Lof van de Luiheid', in: *Het Vaderland*, 2 januari 1965.
 15. Het vriendje was Nico Oosterbeek, met wie Greshoff ook na de middelbare school aanvankelijk contact zou houden en die hij eind jaren veertig op de burelen van *Het Vaderland* zou tegenkomen.
 16. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 21 april 1952, LM G.785 B.1.
 17. Dagboeknotitie 27 oktober 1950, LM G.785 H.1.
 18. Ibidem.
 19. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 3 april 1908, LM G.785 B.1
 20. Ibidem.
 21. Kuitert 1991/1992: 215 en Bank en Van Buuren 2000: 237, 238.
 22. Greshoff 1969b: 35, 36. Zie ook bijvoorbeeld dagboeknotitie 13 november 1950, LM G.785 H.1.
 23. Op 11 november 1904 werd hij in het gemeentearchief van Renkum ingeschreven. Informatie afkomstig uit Gemeente Apeldoorn aan S.A.J. van Faassen, 21 april 1980, PASVF.
 24. De advertentie werd regelmatig geplaatst, onder meer in: *Het Nieuws van den Dag*, 15 juli 1905.
 25. J. Greshoff. 'De kunsten duren het langst...', in: *Het Vaderland*, 25 februari 1956.
 26. Op 12 oktober 1905 wordt Greshoff in Voorburg ingeschreven. Huize de Vliet bevindt zich in wijk A op nummer 130, de huidige Schoolstraat, aldus het Bevolkingsregister Voorburg 1860–1921, deel 41, fol. 260, nr. 49.
 27. Voorhoeve 1974: 68, Gorris 1953: 270, 271.
 28. Dagboeknotitie 10 januari 1942, LM G.785 H.1.
 29. Greshoff 1969b: 66.
 30. Greshoff 1944b: 26. (Ook in: Greshoff 1969b: 66.)
 31. O.a. J. Greshoff aan L.A. Ries, 13 oktober 1950, LM G.785 B.1, dagboeknotities 24 juni 1945 en 22 oktober 1950, LM G.785 H.1, en Greshoff 1969b: 78.

32. Van Booven 1913: 161.
33. 'Bij den schrijver van "Tropenwee"', in: *De Sumatra Post*, 31 december 1929.
34. A.C. Bakels. 'Henri van Booven: een vergeten schrijver vandaag 85 jaar', in: *De Telegraaf*, 17 juli 1962.
35. Greshoff 1969b: 63.
36. Greshoff 1944b: 26.
37. Greshoff 1969b: 62.
38. Jan Greshoff weet dan vermoedelijk nog niet dat zijn oom als een van de weinigen bezwaar maakte tegen de praktijken van koning Leopold II in de Kongo-Vrijstaat, zie Jeal 2007: 445 e.v. Dat was ongetwijfeld de reden dat Van Booven later aan Greshoff te kennen zou geven juist voor Anton als uitzondering op de regel wel 'grootte achtung' te hebben. Overigens was Antons reden tot kritiek pragmatisch: hij vond dat het wrede optreden van de Belgen de handel verstoorde. Zie ook Willink 2006: 168.
39. Dagboeknotitie 4 februari 1950, LM G.785 B.I.
40. Greshoff 1909a: 21.
41. Greshoff 1910a: 11, 12.
42. Zie J. Greshoff. 'Onze schrijvers. Gesprek met Henri van Booven', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 9 (1910), nr. 5, p. 66-69.
43. Greshoff 1944b: 24, 25.
44. Greshoff 1950b: 154.
45. Idem: 153.
46. J. Greshoff. 'De kunsten duren het langst...', in: *Het Vaderland*, 25 februari 1956 en 'Schrijvers over hun lectuur', in: *Het Vaderland*, 24 februari 1962.
47. Greshoff 1939b: 47. Later zou Greshoff een afkeer van Kloos ontwikkelen, zie bijvoorbeeld dagboeknotitie 10 juni 1947, LM G.785 H.I.
48. Greshoff 1969b: 73.
49. In 's-Gravesande 1935: 73.
50. In E. du Perron aan J. Greshoff, 7 december 1938, LM P.346 B.I.
51. J. Greshoff aan H. van der Weerd, 7 juni 1906, LM 14.597 (Ongecatalogiseerde correspondentie van S.A.J. van Faassen).
52. LM 14.597 (Ongecatalogiseerde correspondentie van S.A.J. van Faassen).
53. J. Greshoff. 'De kunsten duren het langst...', in: *Het Vaderland*, 25 februari 1956.
54. LM 14.597 (Ongecatalogiseerde correspondentie van S.A.J. van Faassen).
55. Ibidem. Nazaten van Van der Weerd, die Greshoffs poëzie gevonden hebben, beweerden dat de liefdespoëzie aan de dochter van de leraar Engels zou zijn gewijd, maar de weduwe Greshoff sprak tegen dat ze over die dochter nooit iets gehoord had, 'wel over meisjes van een tennisclub, die wel aardig waren. Hij [Jan] vertelde mij ook dat hij alle verzen die hij tot nu toe schreef vernietigd had.' (A.C. Greshoff-Brunt aan S.A.J. van Faassen, 12 april 1980, ook in LM 14.597)
56. J. Greshoff aan L.A. Ries, 6 januari 1949, LM G.785 B.I.
57. J. Greshoff aan A. Verwey, 16 augustus 1905, BC UVA, hs. XLI B 4686.

58. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
59. Aldus S.A.J. van Faassen aan het Gemeentearchief Den Haag, 25 april 1977, PAS-VF.
60. Dagboeknotitie 19 oktober 1950, LM G.785 H.1. Een jaar later zou de kostschool in Voorburg worden opgeheven, zie Gorris 1953: 271.
61. Volgens Greshoff (1969b: 37) was Raadgeep zelfs 'de eerste in school en huis, [die] blijkbaar níet van oordeel dat ik voor galg en rad bestemd was' – tegen die tijd is hij Van der Weerd blijkbaar vergeten.
62. Greshoff 1969b: 37.
63. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
64. J. Greshoff aan L.A. Ries, 13 oktober 1950, LM G.785 B.1. Greshoff schrijft Ries dat er 'acht onvoldoendes, waaronder meerdere tweeën' op zijn rapport stonden. In een dagboeknotitie op 12 oktober 1950 (LM G.785 H.1) zegt hij dat hij 'smakelijk zakte met bepaald zeer slechte cijfers'.

3. *Een schare krachtige jonge Nederlanders (1908–1910)*

1. 'Binnenlandsch nieuws', in: *Het Nieuws van den Dag*, 19 februari 1908.
2. 'Jong Nederland. Oprichting der Afd. 's-Gravenhage', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 1, p. 8.
3. J. Greshoff. 'Aantekeningen over de betekenis der afdelingen. Jong-Nederland 1', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 7, p. 140.
4. 'Jong Nederland. Oprichting der Afd. 's-Gravenhage', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 1, p. 8.
5. 'Ingezonden', in: *Neerlandia*, jrg. 12, (1908), nr. 1, p. 15.
6. Van Berne 1995: 47, 48.
7. J. Greshoff. 'Een gebrek van onze letterkunde. Herinneringen, dagboeken, brieven', in: *Het Vaderland*, 26 februari 1955.
8. Van Berne 1995: 56, 47 en Bank en Van Buuren 2000: 103.
9. J. Greshoff. 'Aantekeningen over de betekenis der afdelingen. Jong-Nederland 1', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 7, p. 140.
10. Brunt 1978: 25.
11. '50 Jaar geleden', in: *Het Vaderland*, 17 februari 1958.
12. Het aantal leden in de eerste maand na de oprichting staat vermeld in: 'Jong Nederland. Oprichting der Afd. 's-Gravenhage', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 1, p. 8.
13. Het lidmaatschapsbedrag noemt Greshoff in: J. Greshoff. 'Aantekeningen over de betekenis der afdelingen. Jong-Nederland 11', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 10, p. 103.
14. Brunt 1978: 15.
15. Idem: 28.
16. De getuigschriften, beide ondertekend op 13 december 1906, bevinden zich in LM G.785 P Familiepapieren.

16. Brunt 1978: 13.
17. Idem: 17.
18. Idem: 23.
19. A.C. Brunt aan J. Greshoff, 7 juli 1908, LM G.785 H.1 (in: Bijlagen).
20. Idem, 3 augustus 1908.
21. Brunt 1978: 44, 45.
22. Idem: 29.
23. A.C. Brunt aan J. Greshoff, 3 augustus 1908, LM G.785 H.1 (in: Bijlagen).
24. Gosses 1939: 98.
25. Zie bijvoorbeeld J.B. Schepers. 'Een schrijftaal?', in: *Taal en Letteren*, jrg. 8 (1898), p. 529-537.
26. De toenmalige spelling was van De Vries en 'Te Winkel. Kollewijn wil van menschen mensen, van booze boze, etc. maken. Zie verder: R.A. Kollewijn. *Onze lastige spelling: een voorstel tot vereenvoudiging*. Amsterdam: H. Gerlings, 1891. Schepers schaart zich achter Kollewijn en publiceerde in 1905 een pleidooi voor vereenvoudigde spelling: *Pro en Contra* (Baarn: Hollandia-drukkerij).
27. Zie bijvoorbeeld H. van Hogendorp de Geer. 'Ingezonden', in: *Neerlandia*, jrg. 4 (1900), p. 134, 135.
28. J.B. Schepers. 'De Letterkundige en de School', in: *De Nieuwe Gids*, jrg. 23 (1908), p. 347-356, aldaar 348, 349.
29. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 3 april 1908, LM G.785 B.1.
30. Idem, 28 maart 1908.
31. J. Greshoff. 'Bilderdijkstraat 9', in: *Standpunte*, jrg. 7 (1952), nr. 2, p. 29-46, aldaar 29.
32. De precieze begindatum van Greshoffs aanstelling weten we niet, maar het moet in of rond 1908 geweest zijn, en vermoedelijk kort nadat zijn laatste hbs-poging strandde.
33. Van Berkel 1994: 15.
34. Cannegieter 1934b: 458.
35. Zie wat betreft de redenen achter deze journalistieke anonimiteit Wijffes 2004: 44, 45.
36. Zie ook wat Aty zich over dit 'baantje van niks' van haar man meent te herinneren in A.C. Greshoff-Brunt aan S.A.J. van Faassen, 10 juli 1977, LM 14.597 (Ongecatalogiseerde correspondentie van S.A.J. van Faassen).
37. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
38. Vanaf de jaren dertig werkt Greshoff opnieuw aan een roman, maar gezien het grote aantal jaren dat er tussen deze twee pogingen ligt, moet het welhaast een ander verhaal zijn.
39. Greshoff 1969b: 141 en Speenhoff 1943: 227. Wanneer het contact tussen Greshoff en Speenhoff ontstond, is onduidelijk, zie de elkaar tegensprekende dateringen in Greshoff 1950a: 152 en J. Greshoff. 'Uren met een reuze-Rotterdammer', in: *Het Vaderland*, 21 maart 1964. Het eerst bewaarde briefcontact is van maart 1910, waaruit

duidelijk blijkt dat ze elkaar al kennen. Greshoff zou na zijn eerste artikel in *De Hofstad* meerdere positieve artikelen en lezingen aan Speenhoff wijden en in 1940 een bloemlezing uit diens werk samenstellen.

40. Gillet 1971: 16.

41. Brunt 1978: 49.

42. Ary Delen. 'Laat ik nu denken hoe dat alles was. Herinneringen uit de jungle van kunst, letteren en politiek. 1894-1955'. Ongepubliceerde memoires, AMVC D 295/N.

43. Geciteerd in Van den Bossche 2004a: 3.

44. Zie voor de datering van de precieze ontmoeting met Delen en Van Nijlen ook: Van Faassen 2004: 4-8. Van Faassen stelt dat Greshoffs voorzitterschap van de jeugdafdeling van het ANV hem wellicht naar België heeft gebracht voor een bezoek aan een van de mede door het ANV georganiseerde tweejaarlijkse Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen. Die theorie zou kunnen kloppen: het congres was in augustus 1908. Ik heb echter geen bewijs kunnen vinden van zo'n bezoek en geen van de betrokkenen heeft ooit over een ontmoeting op het congres gesproken. Aannemelijker lijkt mij dus dat Greshoff met Delen, en in diens kielzog Van Nijlen, kennismaatte als gevolg van het collegiale contact met Delen via *De Hofstad*, zoals Greshoff zelf in *Afscheid van Europa* beweert (1969b: 197) en ook Delen en Gillet onderstrepen. Een andere mogelijkheid is de oprichting van Speenhoffs *Weekboek*, waarvoor Greshoff in december 1909 naar België ging, zie p. 715 n51.

45. *Ontwaking en Nieuw Leven* was een samensmelting van *Ontwaking*, van Victor Ressler, en het door Adolf Herckenrath uitgegeven *Nieuw Leven*, zie verder Verbruggen 2005: 1273, 1274. Ressler zou ook Greshoffs essay *Edelsmid* (1910) uitgeven.

46. L.H. Baekelmans aan J. Greshoff, 31 maart 1952, LM B.135 B.1.

47. 'Tijdschriften', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15 juni 1910.

48. L.H. Baekelmans aan J. Greshoff, 31 maart 1952, LM B.135 B.1.

49. Verbruggen 2005: 1273, 1274.

50. J. Greshoff aan J. van Nijlen, [december 1909], in Van Faassen 2004: 11, 12. Van Faassen merkt overigens op dat Coster afziet van medewerking vanwege het gebrek aan honorarium.

51. Dit blijkt uit J. Greshoff aan J. de Boer, LM G.785 B.1.

52. L.H. Baekelmans aan J. Greshoff, 8 september 1910, AMVC B.133 B.1.

53. Ary Delen. 'Laat ik nu denken hoe dat alles was. Herinneringen uit de jungle van kunst, letteren en politiek. 1894-1944'. Ongepubliceerde memoires, AMVC D 295/N.

54. Zie over hospita Moonen Brunt 1978: 33 en 's-Gravesande 1935: 76.

55. Greshoff 1969b: 150.

56. Greshoffs naam – soms ondertekent hij met 'J.G.', soms met 'Greshoff' – verschijnt voor het laatst in *De Hofstad* op 17 september 1910 onder een stukje getiteld 'Der Zwiebelfisch', over het Duits bibliografisch tijdschrift dat die naam draagt en dat hem inspireert een eigen tijdschrift op te richten.

57. J. Greshoff aan A. de Ridder, [vermoedelijk 1911], AMVC G.785 B.1.
58. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1. Overigens zou er niets van Greshoff in deze jaren in *De Amsterdammer* verschijnen.
59. Willem Kloos. 'Literaire kroniek', in: *De Nieuwe Gids*, jrg. 1 (1885), nr. 2. Opgenomen in Kloos 1925: 131, 132. Dat Greshoff direct teruggrijpt op Kloos en niet bijvoorbeeld ook op recentere publicaties van August Vermeylen, blijkt uit zijn brief aan Schepers.
60. Smulders 2009: 90.
61. De Tachtigers waren met al deze statements overigens minder vernieuwend dan ze zelf deden voorkomen. Busken Huet had zich al eerder afgezet tegen de overheersende domineespoëzie en Multatuli was hen voorgegaan in een individualistische houding en had met een krachtige directheid het protest in de literatuur ingevoerd. Nieuw is het groepsverband.
62. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
63. J. Greshoff. 'Terugblik op de afgelegde weg. J.C. Bloem en het verleden', in: *Het Vaderland*, 5 februari 1955.
64. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
65. Ibidem.
66. Ibidem.
67. Zie ook wat Greshoff in 1931 over de Beweging van Tachtig beweert in Greshoff 1931: 26. Zijn betoog is dan nog niet veranderd.
68. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
69. Adama van Scheltema had zijn ideeën over kunst net het jaar ervoor, in 1907, in *De grondslagen eener nieuw poëzie* uiteengezet. Hij pleitte voor socialistische literatuur, die een maatschappelijke functie had. Daarmee rekende hij hardhandig met de ideeën van de Tachtigers af. En hoewel een deel van de Tachtigers inmiddels alweer meer voelde voor engagement en gemeenschapskunst, schokte Adama van Scheltema's boek nog steeds vriend en vijand. Ook Greshoff zal van de inhoud op de hoogte geweest zijn.
70. De Keizer 2017: 457-464, aldaar vooral 462, 463.
71. J. Greshoff. 'Aantekeningen over de betekenis der afdelingen. Jong-Nederland 11', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 10, p. 103.
72. Gillet 1970: 7.
73. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 3 april 1908, LM G.785 B.1.
74. Idem, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
75. Bank en Van Buuren 2009: 331.
76. Kraan 1962: 7, 224 en 225.
77. J. Greshoff aan G.G. van As, namens *Ons Tijdschrift*, 20 januari 1912, LM G.785 B.1.
78. Ibidem. Zie ook Kraan 1962: 7.
79. J. Greshoff aan J.B. Schepers, 28 maart 1908, LM G.785 B.1.
80. Hooper 1990: 75, 80.

81. Het boek met opdracht, gedateerd op 5 september 1908, bevindt zich in LM 14.597 (Ongecatalogiseerde correspondentie van S.A.J. van Faassen).
82. Het gedicht heet 'Ontroerd en eerbiedig' en is opgedragen aan Stefan George. Het gaat over de 'teere herrefst', die weent 'om 't goud geluk, dat met den zomer ging' en die een 'brooze droefenis' teweegbrengt. Zie Ligtfoot 1984: 85. De brief aan George, gedateerd 14 november 1908, bevindt zich in het Stefan George-Archiv, Württembergische Landesbibliothek in Stuttgart. Greshoff schreef de brief vermoedelijk in het Nederlands. Uit Ligtfoot's artikel valt althans niet op te maken dat de – in z'n geheel geciteerde brief – vertaald zou zijn en Ligtfoot (per e-mail, 11 september 2017) vermoedt dat hij dat niet gedaan zou hebben zonder dit uitdrukkelijk te vermelden.
83. O.a. Brunt 1978: 31, 33.
84. In zijn brief aan George, d.d. 14 november 1908 (zie noot 82 hierboven), rept Greshoff bovendien over 'een mijner vrienden' met wie hij *Das Jahr der Seele* gelezen had – wie anders zou dat kunnen zijn dan Piet van Eyck?
85. Meeuwesse 1954: 80, 81.
86. P.N. van Eyck aan P. Geyl, 22 juli 1904, geciteerd in: Geyl 1954: 23.
87. Dagboeknotitie 11 maart 1957, LM G.785 H.1.
88. Bloem 1977: 31. Het betreft een citaat uit het zesde boek van Plato's *De Staat*.
89. J. Greshoff aan N. van Eyck-Benjamins, 8 mei 1954, LM G.785 B.1.
90. J. Greshoff. 'Bilderdijkstraat 9', in: *Standpunte*, jrg. 7 (1952), nr. 2, p. 29–46, aldaar 30.
91. 's-Gravesande 1935: 75.
92. Van Buul 2014: 163, 164.
93. J. Greshoff. 'Terugblik op de afgelegde weg. J.C. Bloem en het verleden', in: *Het Vaderland*, 5 februari 1955, Gillet 1971: 17 en Greshoff 1958b: 81.
94. Greshoff 1958b: 81.
95. Zie Levie 2006: 311–317.
96. Greshoff 1958b: 81.
97. J. Greshoff. 'Altijd en alleen te Parijs', in: *Eenentwintig jeugddrukken*. Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1955, p. 26–30, aldaar 27–29.
98. Ibidem.
99. In een veel latere dagboeknotitie, gemaakt op 14 september 1964 (LM G.785 H.1), zegt Greshoff zelfs dat hij Paul Léautauds *Le Petit Ami* (1903) ontdekte toen hij rond 1906 of 1907 in Parijs was, dus nog voor hij met Van Eyck kennismakte. Dat lijkt me echter sterk en nergens is hier enig bewijs van te vinden.
100. J. Greshoff aan W.J.T. Kloos, 20 januari 1912, KB 69 E 8. Er zou in 1912 niets van Greshoff in *De Nieuwe Gids* verschijnen.
101. Gillet 1971: 17.
102. Over het precieze moment van de ontmoeting is onduidelijkheid, zie daarvoor Slijper 2007: 50–51, Sötemann 1994: 18, 163 en Bloem 1977: 31.
103. Bloem 1977: 28.

104. Slijper 2007: 49.
105. Bloem 1995: 824, 948. Slijper (2007: 49–51) merkt op dat Greshoff en Bloem elkaar logischerwijs eerder ontmoet moeten hebben: hoe anders kon Bloem weten dat Greshoff een schrijver was? Tegelijkertijd kan het natuurlijk dat Greshoff bijvoorbeeld zijn bezoek met een briefje had aangekondigd en dat Bloem daarin van hemzelf of via andere wegen had gehoord dat Greshoff ook dichtte. Wellicht ook had Bloem poëzie van Greshoff in druk gelezen in een van de tijdschriften.
106. J. Greshoff. 'Bilderdijkstraat 9', in: *Standpunte*, jrg. 7 (1952), nr. 2, p. 29–46, aldaar 34.
107. Greshoff 1969b: 90.
108. Greshoff 1956b: 180.
109. Slijper 2007: 304, 305 en Van Buul 2014: 128 e.v.
110. Bloem 1977: 30.
111. Brunt 1978: 42, 44.
112. Dagboeknotitie 24 juni 1945, LM G. 785 H. I.
113. Brunt 1978: 64.
114. Dagboeknotitie, 24 juni 1945, LM G. 785 H. I.
115. Bloem 1977: 30.
116. Gillet 1971: 17.
117. Brunt 1978: 36.
118. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 20 april 1952, LM G. 785 B. I.
119. J. Greshoff. 'De wereld van Jules Schürmann. Uit een Haagse jeugd', in: *Het Vaderland*, 29 februari 1963.
120. J. Greshoff. 'Herinneringen aan schilders', in: *Het Vaderland*, 19 oktober 1963.
121. Bloem 1977: 32.
122. J. Greshoff. 'Chris Lanooy', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg. 20 (1910), nr. 2, p. 76–85. Het essay werd later opgenomen in *Het gevoelied glas* (1911). Ook Aty schreef overigens over Lanooy, onder meer in *De Hofstad* van 27 november 1909.
123. J. Greshoff. 'In de kring om Konijn. Uit een Haagse jeugd', in: *Het Vaderland*, 2 november 1963.
124. Dubois 1998: 33.
125. J. Greshoff. 'Uren met Dirk Coster. Uit een Haagse jeugd', in: *Het Vaderland*, 26 oktober 1963. Zie ook Brunt 1978: 34, 46, 67, 69, 75 en Gillet 1970: 11.
126. Zie o.a. Bloem 1977: 46, 47, Scholten 1984: 115 e.v. en Dubois 1997: 84. J.C. Bloem merkte op dat hij en zijn leeftijdgenoten zich weliswaar rondom de oudere Verwey, maar nooit om iemand uit hun eigen midden schaalden, zoals de Tachtigers rondom Kloos, en later de jongeren rondom Marsman en de Vijftigers rondom Luciebert, wat het begrip 'generatie' problematiseert.
127. J. Greshoff. 'Aantekeningen over de betekenis der afdelingen. Jong-Nederland 11', in: *Neerlandia*, jrg. 12 (1908), nr. 10, p. 103.
128. Dinaux 1958: 73, 74.
129. Bloem 1977: 39.

130. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 5 augustus 1926, LM R.644 B.1.
131. De term 'broeikasatmosfeer' is te vinden in De Vries 1954: 51.
132. Ritter 1956: 41, 42.
133. Aldus Nijland-Verwey 1954: 31.
134. Bloem 1950: 48, 49.
135. Aldus Du Perron over Greshoff en *De Beweging*, zie E. du Perron. 'Een mensch van wien men houdt. Jan Greshoff en zijn militante verzen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 24 november 1937.
136. P.N. van Eyck aan A. Verwey, [eind 1908], in Van Eyck en Verwey 1988: 57 (nr. 24).
137. J. Greshoff aan A. Verwey, 2 juni 1909, BC UVA, hs. XLI B 4689. Verweys afwijzingen zijn niet bewaard gebleven.
138. Niet alleen was Van Eyck bij Boogaerdt gedebuteerd, hij werkt ook al in 1907 mee aan Boogaerds tijdschrift *De Vrije Tribune*, zie Van Faassen 2004: 10.
139. Putman 1982: 3, 5, 11.
140. Idem: 8–10.
141. Het motto dat Greshoff aan Fechner ontleent, luidt: 'Alles Sinnliche lässt sich doch als Symbol von etwas Geistigem fassen.'
142. Greshoff 1909a: 7. Ik heb niet kunnen achterhalen uit welk artikel van Aty's hand Greshoff citeert.
143. Vergelijk ook Gillet 1970: 12 en Gillet 1971: 42.
144. Geciteerd in 'Letterkundige Kroniek', in: *Algemeen Handelsblad*, 10 maart 1910, waarin de recensies van *De Beweging* en *Den Gulden Winckel* vergeleken worden. Zie met betrekking tot Van Nijlens recensie ook Van Faassen 2004: 13.
145. Willem Kloos. 'Edw. B. Koster. J. Greshoff', in: *De Nieuwe Gids*, jrg. 25 (1910), nr. 3, p. 261–372, aldaar 372.
146. T.L.D. 'Boekbeoordelingen. Jan Greshoff: Aan den verlaten vijver', in: *De Beweging*, jrg. 6 (1910), p. 332–333. Dat achter de initialen 'T.L.D.' Maurits Uyldert schuilgaat blijkt uit J. Greshoff aan A. Verwey, 2 oktober 1910, BC UVA, hs. XLI B 4691.
147. Visser 1962: 126.
148. De andere vrienden aan wie Greshoff gedichten opdraagt zijn Etienne Bosch en Wilhelm Loeb.
149. Gillet 1970: 13 en Gillet 1971: 53–61.
150. Is. Querido. 'Letterkundig Kroniek', in: *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1910.
151. J. Greshoff. 'Onze schrijvers. Gesprek met Henri van Booven', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 9 (1910), nr. 5, p. 66–69.
152. Is. Querido. 'Letterkundig Kroniek', in: *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1910.
153. Willem Kloos. 'Literaire kroniek', in: *De Nieuwe Gids*, jrg. 26 (1911), nr. 1, p. 86–95, aldaar 87, 88, 93, 94.
154. J. Greshoff aan A. Verwey, 2 oktober 1910, BC UVA, hs. XLI B 4691.

155. Ibidem.

156. Frits Lapidoth. 'Lily Green. Dansimpresies', in: *Op de hoogte*, jrg. 17 (1920), nr. 2, p. 22-23 en Ilse van der Velden. 'Harde danserwereld voor Lily Green. Lili Green, de vergeten danspionier', in: *NRC Handelsblad*, 16 september 1996. (Lili en Lily worden door elkaar gebruikt; ik houd in de lopende tekst de spelling aan zoals afgedrukt in *Lumen*.)

157. Wellicht dat Schepers' 'woudspel' *Alwin* (1901) hem inspireerde tot *Lumen*.

158. J. Greshoff aan H. Mayer, 22 december 1927, LM G.785 B.1.

159. 'Tooneel', in: *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1910.

160. 'Lumen', in: *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1910.

161. J. Greshoff aan H. Mayer, 22 december 1927, LM G.785 B.1.

162. Van den Akker en Dorleijn 1996: 5, 6.

163. J. Speelman. 'Ontwikkelingsgang', in: *De Tijdspiegel*, februari 1912, p. 164-178, aldaar 166-169 en 178.

164. Eerste vier regels van de tweede strofe van gedicht 'v', in de bundel *Gewetensonderzoek* (1931), ook opgenomen in Greshoff 1948a: 221.

165. 'De Tijdspiegel', in: *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1910.

166. W. Frankemölle. 'Vreugde en Droefheid. P.N. van Eijck en Jan Greshoff', in: *De Kunst*, jrg. 3 (1910), nr. 149.

167. J. Greshoff. 'Polemiek Greshoff contra Frankemölle. Antwoord op 's heeren Frankemölle's herhaalde aanvallen', in: *De Kunst*, jrg. 3 (1910), nr. 152.

168. W. Frankemölle. 'Polemiek Greshoff contra Frankemölle', in: *De Kunst*, jrg. 3 (1910), nr. 152.

4. Commercieel aristocratische (1910-1912)

1. J. Greshoff. 'Het gevaar Simons en de open boekwinkel', in: *De Witte Mier*, deel 11 (november 1912-mei 1913), p. 17-20, aldaar 18.

2. De verkoopprijzen van Wereldbibliotheekuitgaven lopen overigens nogal uiteen, afhankelijk van de titel. Afgaande op advertenties (resp. 'Nieuwe Nummers Wereldbibliotheek', in: *Het Nieuws van den Dag*, 14 maart 1910 en 'Nieuwe romans', in: *Algemeen Handelsblad*, 6 februari 1910) kosten ingenaaide exemplaren van 20 cent tot 1,90 gulden. Zie verder De Glas 1989: 179.

3. Visser 1962: 125, De Glas 1989: 79-81, 136, 140-151.

4. Simons 1915: 7. De Maatschappij functioneert op commerciële grondslag, maar kent een maximum van vijf procent aan dividenduitkering, zie De Glas 1989: 70.

5. Zie voor een korte biografie van Simons bijvoorbeeld De Glas 1989: 65-71. Zie ook Blokker 1989: 27, 28.

6. Simons 1915: 13.

7. Idem: 41, De Glas 1989: 68.

8. Zie voor het aanvankelijke verzet tegen de Wereldbibliotheek: De Glas 1989: 81-82 en ook Blokker 1989: 28-30. De argumenten van Simons' tegenstanders snijden

hout: Simons taxeerde zijn kopers in 1912 en concludeerde dat die vooral uit de ontwikkelde middenklasse kwamen.

9. J. Greshoff. 'Het gevaar Simons en de open boekwinkel', in: *De Witte Mier*, deel 11 (november 1912–mei 1913), p. 17–20, aldaar 18.

10. J. Greshoff. 'Schrijven, lezen en prentjeskijken', in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 95.

11. J. Greshoff. 'Terugblik op de afgelegde weg. J.C. Bloem en het verleden', in: *Het Vaderland*, 5 februari 1955.

12. *De Boomgaard* was in 1909 opgericht en zou het, net als *Ontwaking en Nieuw Leven*, niet lang volhouden: het laatste nummer verscheen in augustus 1911.

13. Greshoff 1969b: 91.

14. R.W.P. de Vries in *De Amsterdammer*, 9 en 16 oktober 1904, geciteerd in *De Wolf en Van Capelleveen* 2010: 23.

15. J. Greshoff. 'Herman Teirlinck als bandtekenaar', in: *Op de Hoogte*, jrg. 7 (1910), 15 februari, p. 99–104, aldaar 99–101.

16. Langley Sommer 1996: 130.

17. Peterson 1991, vooral: 73–132 en *De Wolf en Van Capelleveen* 2010: 24.

18. Voor een uitgebreide geschiedenis van de Doves Press zie Tidcombe 2002, vooral p. 12–87.

19. Resp. J. Greshoff. 'Herman Teirlinck als bandtekenaar', in: *Op de Hoogte*, jrg. 7 (1910), 15 februari, p. 99–104, aldaar 99–101 en J. Greshoff. 'Herinnering aan de Bugra 11', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 12, p. 182–186, aldaar 184.

20. J. Greshoff. 'De Leipzigsche tentoonstelling. Invloed der grafische kunstenaars', in: *Het Maandblad voor de Typografie en verwante vakken*, jrg. 4 (1914), p. 109–111, aldaar 109.

21. J. Greshoff. 'The Book Beautiful', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 14 (1961), nr. 9, p. 171–172.

22. Van Capelleveen 2012: 197. Ook Morris was trouwens populair in Nederland. In 1903 waren enkele lezingen van hem in het Nederlands vertaald en gebundeld onder de titel *Kunst en maatschappij*, in een door Sjoerd de Roos verzorgde uitgave – een mijlpaal bovendien, want het was het eerste 'moderne' Nederlandse vormgegeven boek, zie Lommen 1991: 5.

23. Stols 1979: 26.

24. Adriaan van Heemert (ps. J. Greshoff). 'Nederlandsche exportkunst. De roem van onze typografie. Een overzicht der ontwikkeling', in: *De Hollandsche Revue*, jrg. 34 (1929), nr. 1, p. 550–556, aldaar 550, 551. Dat Greshoff De Roos bewondert blijkt onder meer uit A. van Doorn (ps. J. Greshoff). 'Hagen in Rotterdam', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 52, 53.

25. *De Wolf en Van Capelleveen* 2010: 34 en Van Faassen 1993.

26. De Zilverdisteloprichters spraken zelf niet van een 'private press' – sowieso een lastig te definiëren begrip – maar van een 'uitgeverij' of 'reeks'. Er is geen eensluitende definitie van wat er verstaan wordt onder 'private press', zie Van Capelleveen

- 2010a: 9 en Van Capelleveen 2012: 200. Rondom de oprichting en inrichting van De Zilverdistel is enige onduidelijkheid; zie voor een precieze reconstructie van de data rondom de oprichting van De Zilverdistel Van Capelleveen 2010b: 44 e.v.
27. Van Capelleveen 2010d: 27–32. Het citaat is van R.T.A. Mees, een studievriend van Bloem, in R.T.A. Mees. ‘Een nieuw tijdschrift’, in: *De Witte Mier*, deel 11 (november 1912–mei 1913), p. 160.
28. Zie hiervoor bijvoorbeeld Ary Delen. ‘Duitsche uitgeversalmanakken’, in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 53–57, aldaar 54.
29. Van Capelleveen 2010d: 57, 58.
30. Sierman 1995: 23, 26.
31. Van Capelleveen 2010c: 207.
32. De informatie is ontleend aan een veel latere brief van J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, 8 oktober 1969, LM 6.785 NG (13.574), waarin Greshoff de geschiedenis van De Zilverdistel uit de doeken doet. Zie ook: J. Greshoff. ‘Schrijven, lezen en prentjeskijken’, in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 86–90.
33. *Nieuwsblad voor den boekhandel*, nr. 77 (1910) 100 (16 december), p. 1599.
34. Van Capelleveen 2012: 207.
35. Kuitert 2003: 145.
36. Zie hiervoor bijvoorbeeld de Zilverdistelprospectus voor *Het eigen rijk* van Albert Verwey (1912), de vierde Zilverdisteluitgave. De prospectus spreekt over de ‘nieuwe, onuitgegeven dichtbundel, waarvan voorloopig geen gewone uitgave verschijnen zal’. Zie ook Van Capelleveen 2010a: 13, 14.
37. Resp. *Nieuwsblad voor den boekhandel*, jrg. 77 (1910), nr. 100 (16 december), p. 1599 en nr. 102 (23 december), p. 1632. Zie rondom de onduidelijkheid over de oprichters en de kwestie-Schürmann ook Van Capelleveen 2010b: 44.
38. J. Greshoff. ‘Schrijven, lezen en prentjeskijken’, in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 87–89. Zie ook J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, 8 oktober 1969, LM 6.785 NG (13.574). In deze brief omschrijft Greshoff hoe De Zilverdistel begon en zet hij zijn opvattingen over de bibliofilie en de aanpak uiteen.
39. Ook enkele Duitse bibliotheekgebruiken als het nummeren en door auteurs signeren van alle exemplaren, neemt De Zilverdistel over. Pas later, als De Zilverdistel door Van Eyck en Van Royen geleid wordt, zou de private press veel meer in de Engelse traditie treden. Deze latere Zilverdisteluitgaven worden wel gezien als replica’s van de Doves Press-edities, zie Van Capelleveen 2012: 201 en Van Capelleveen 2010b: 47, 48.
40. ‘Worstelingen’ was eerder verschenen in *De Gids*, jrg. 73 (1909), p. 179–200.
41. *Naar ’t geluk* verscheen in een oplage van 40 exemplaren, *Experimenten* in een oplage van 60 exemplaren.
42. Kuipers 1995: 115, Van Capelleveen 2012: 202, 203.
43. Van Capelleveen 2010b: 56.
44. Greshoff 1969b: 91 en A. van Doorn (ps. J. Greshoff). ‘Hagen in Rotterdam’, in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 52, 53.

45. Annie Salomons. 'Kunst en Letteren. Over nieuwe literatuur', in: *De Sumatra Post*, 8 maart 1913. Salomons is verder overigens enthousiast over het initiatief.
46. 'Letteren en Kunst', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 8 december 1910.
47. Zie bijvoorbeeld R.N. Roland Holst aan J. Greshoff, 1 maart 1915, LM R.645 B.1.
48. 'Nieuwe uitgaven', in: *Algemeen Handelsblad*, 20 januari 1913.
49. Greshoff bloemleest in zijn almanak onder meer werk van Th. van Ameide, Albert Besnard, J.C. Bloem, Jan Boon, J.G. Danser, P.N. van Eyck, Geerten Gossaert, Jacob Israël de Haan, Aart van der Leeuw, Jan van Nijlen, Adriaan Roland Holst, J.J. de Stoppelaar, Nico van Suchtelen. Ook vrouwen: Elske Bukowsky, Henriëtte Labberton-Drabbe, Käthe Mussche, Nine van der Schaaf, Jooske Brandeler-den Beer Poortugael.
50. 'Speenhoff geïnterviewd', in: *De Sumatra Post*, 6 april 1911. (Oorspronkelijk verschenen in *Nieuwe Courant*.)
51. Op kosten van Speenhoff waren Greshoff en Van Eyck naar Antwerpen gegaan om ook daar medewerking te verkrijgen, waarop Delens medewerking volgde. Verder had Herman Teirlinck toegezegd om, naast Greshoff en Speenhoff, in de redactie plaats te nemen.
52. Dat de plannen vergevorderd waren, blijkt onder meer uit het feit dat er al een prospectus gereed was, zie LM Het Weekboek voor Groot-Nederland (omslag 86). Zie voor de mislukking van de revue: 'Speenhoff geïnterviewd', in: *De Sumatra Post*, 6 april 1911.
53. Uit briefhoofden begin 1912 (onder meer J. Greshoff aan A.J. van Huffel, 2 april 1912, LM G.785 B.1) blijkt dat Greshoff zijn *Witte Mier* aanvankelijk *De Boekenwurm* had willen noemen, en dat hij de redactie zou gaan delen met Ary Delen en boekontwerper/graficus Walter van Diedenhoven. Zie verder Gautier 1994: 72.
54. De uitgeverij C.M.B. Dixon & Co – op 1 augustus 1912 opgericht, op 23 augustus als vennootschap bij de notaris vastgelegd – heeft als doel 'het uitgeven van boekwerken, brochures, tijdschriften, couranten en in het algemeen alles wat tot het uitgeversvak, in den ruimsten zin genomen, kan gerekend worden te behooren', aldus *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, jrg. 79 (1912), nr. 67 (3 september).
55. Gautier 1994: 76. Zie ook: J. Greshoff. 'Schrijven, lezen en prentjeskijken', in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 94.
56. 'Inleiding', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 3–5, aldaar 3.
57. Greshoff hoopt het tijdschrift voor de abonnementsprijs van fl. 1,50 per jaargang te verkopen. Zie Gautier 1994: 73 e.v.
58. 'Inleiding', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 3–5.
59. Tien exemplaren van de eerste *De Witte Mier* zijn op Japans papier gedrukt, de rest op Holland Vergé. Lettergieterij Genzsch in Hamburg zorgt voor de Nordische Antiqua. Zie Gautier 1994: 81 en Kuipers 1995: 116.
60. Lommen 1991: 5, 6, De Wolf en Van Capelleveen 2010: 36.
61. S.H. de Roos aan J. Greshoff, [1912], LM R.7015 B.1.
62. J. Greshoff aan H. Mayer, 17 mei 1929, LM G.785 B.1. Paulus Buys was raadpen-

- sionaris en raadsman van Willem de Zwijger en volgens Greshoff een 'overoveretc. grootouder van me', zie J. Greshoff aan P.H. Dubois, 30 april 1953, LM G.785 B.1.
63. 'Uit vier Windstreken', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 64-70.
64. Citaten ontleend aan 'Langs de paden van de mier', 'Aanteekeningen' en A. van Doorn (ps. J. Greshoff). 'Hagen in Rotterdam', allen in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), resp. p. 29-31, p. 32 en p. 52, 53.
65. 'Tijdschriften De Witte Mier', in: *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1912.
66. 'De Witte Mier', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 11 (1912), nr. 6, p. 95. Greshoff reageert in 'Aanteekeningen', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 70-73, aldaar 71, vergelijk ook Van Capelleveen 2010b: 92.
67. L. 'Door ons ontvangen boekwerken', in: *Het Maandblad voor de typografie en verwante vakken*, jrg. 3 (1912-1913), p. 75, 76.
68. A.M. de Jong. 'De heer J. Greshoff, het Noodlot en de Witte Mier', in: *De Amsterdammer*, 2 juni 1912.
69. Hans von Weber. 'Ingezonden', in: *De Amsterdammer*, 16 juni 1912. De brief is ook afgedrukt in *De Witte Mier*: 'Mededeelingen van den uitgever', jrg. 1 (1912), p. 73-74.
70. J. Greshoff. 'Mijn Noodlot en de Witte Mier', in: *De Amsterdammer*, 30 juni 1912. A.M. de Jong blijft overigens van mening dat de imitatie ongelukkig is uitgevallen, zie A.M. de Jong. 'Zijn Noodlot en de Witte Mier', in: *De Amsterdammer*, 7 juli 1912.
71. 'Tijdschriften', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 september 1912.
72. Adriaan van Heemert (ps. J. Greshoff). 'Nederlandsche exportkunst. De roem van onze typografie. Een overzicht der ontwikkeling', in: *De Hollandsche Revue*, jrg. 34 (1929), nr. 1, p. 550-556, aldaar 550.
73. Vergelijk Van der Woud 2015: 181.
74. Had Nederland in 1889 nog 4,52 miljoen inwoners, in 1899 waren dat er al 5,10, en rond 1909 is Greshoff een van de 5,85 miljoen Nederlanders (aldus *Zestig jaar statistiek in tijdsreeksen*, samengesteld door het CBS, Zeist 1959). Den Haag was in dertig jaar tijd van 90.000 (1870) naar 206.000 (1900) inwoners gegroeid (Van der Woud 2015: 163, 164).
75. In 1800 leefde zo'n 12 procent van de Europeanen in steden, rond 1910 was dit 41 procent. Vooral in de periode 1850-1920 vond een grote transformatie plaats. Meer over urbanisatie zie Trentmann 2017: 174 en Van der Woud 2015: 252, 253. Overigens viel de groei in Nederlandse steden in vergelijking met omliggende landen nog mee.
76. Van der Woud 2015: 157-164, vooral 160-163 en Van Berkel 1994: 13, 14.
77. De Vries 1977: 11, 12, Van der Woud 2015: 252 e.v.
78. Trentmann 2017: 223 e.v.
79. J. Greshoff. 'Over schrijvers en boeken. IX', in: *Vragen van den Dag*, jrg. 26 (1911), p. 897-909, aldaar 899-900.
80. J. Greshoff. 'Chris Lanooy', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg. 20 (1910), nr. 2, p. 76-85, aldaar 78.

81. De brochure is gebaseerd op Greshoffs studie die het novembern timer 1912 van *Kunst en Kunstleven* opende.
82. J.H. François. 'Kroniek', in: *Nederland*, jrg. 64 (1912), p. 238. Overigens moet opgemerkt worden dat *Het gefoelied glas* vooral veel essays over literatuur bevat.
83. Morris 1894: 13.
84. Peterson 1991: 4, 5.
85. Langley Sommer 1996: 130.
86. J. Greshoff. 'Typografische studieclubs', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 114-119, aldaar 119.
87. De Zilverdistelboekjes zijn lange tijd collector's items geweest, die voor veel geld over de toonbank gingen. Tegenwoordig lijken de prijzen enigszins kunstmatig te worden hooggehouden, informatie verstrekt door Paul van Capelleveen, 26 juni 2017.
88. Ook het groeiend aantal handelsagenten wordt tot de hoedenproletariërs gerekend. Zie bijvoorbeeld 'Ook "arbeiders"', in: *Tilburgsche Courant*, 15 december 1904 en 'Hoedenproletariërs', in: *Het Volk*, 4 april 1906.
89. J.C. van Marken. 'Heerschend wanbegrip', in: *VdT*, jrg. 2 (1876), deel 11, p. 187-224, aldaar 195, geciteerd in Van der Woud 2015: 166.
90. Van der Woud 2015: 50-53, 58.
91. Trentmann 2017: 224-229.
92. Deze wonderlijke paradox vind je ook bij Morris en andere gemeenschapskunstenaars, die uit socialistische beweegredenen werkten - de wereld weer mooi maken voor iedereen - terwijl bijvoorbeeld de boeken die Morris' uitgeverij produceerde voor de minder daadkrachtigen financieel onbereikbaar waren. Al tijdens Morris' leven vroeg men zich met regelmaat af waarom de socialist Morris geen boeken voor de armen drukte, zie verder Peterson 1991: 7.
93. J. Greshoff. 'Schrijven, lezen en prentjeskijken', in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84-101, aldaar 84, 85.
94. Zie Gaskell 1972: 278.
95. Zie bijvoorbeeld Wijffes 2004: 29-72.
96. 'Dichters en richters', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 119-122, aldaar 122.
97. Uit een interview met H. Nijgh, zoon van J.C. Nijgh, bij diens 25-jarige jubileum, blijkt dat in de periode 1909-1934 het aantal zetmachines met 200 procent is toegenomen en dat daarmee ook de installatie, de omvang van de bladen, de oplage, en het redactioneel, administratief en technisch personeel verdubbelde. Zie *Soerabaiasch Handelsblad*, 10 januari 1934.
98. Plasschaert 1923: 172.
99. Greshoff 1969b: 120; Van Capelleveen 2010b: 58.
100. Greshoff 1969b: 93. Of de ontmoeting echt heeft plaatsgevonden, valt moeilijk te controleren; het is wonderlijk dat Greshoff er geen artikel aan heeft gewijd en Cobden-Sanderson maakt geen melding van het bezoek in zijn dagboek.

Wel is het duidelijk dat hij al in 1910 van de Engelsman onder de indruk is, zie p. 713 n19.

101. Greshoff 1969b: 93.

102. Greshoff 1911b: 64.

103. Greshoff 1969b: 92.

104. 'Familieberichten', *De Telegraaf*, 16 juni 1916.

105. Kuipers 1995: 116.

106. 'Inleiding', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 3-5, aldaar 3.

107. Sötemann 1995: 239 en Kuipers 1995: 116.

108. Als Van Krimpen De Roos in de jaren twintig minder gaat waarderen, volgt Greshoff hem daarin. Maar als Van Krimpens vormgeving in de loop der jaren steeds soberder wordt, mag het van Greshoff wel iets fantasierijker en vrolijker.

109. Besnard 1997: 5.

110. Greshoff 1969b: 95.

111. Aldus *Algemeen Handelsblad*, 20 januari 1913.

112. Zie Gautier 1994: 82. Greshoff stak naar eigen zeggen wel eigen geld in *De Witte Mier*; aan de uitgevers Brusse schreef hij: 'U moet bij de beoordeling de feiten in het oog houden dat de W.M. tot heden van *mijn* geld is uitgegeven en in ieder geval door een firma waarvan ik vennoot ben.' J. Greshoff aan W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 18 december 1913, LM G.785 B.1.

113. De Zilverdistelaren zeggen dat winstbejag is uitgesloten in: 'Berichten en Mededeelingen', in: *Nieuwsblad voor den boekhandel*, jrg. 77 (1910), nr. 102, p. 1632. Volgens Bos (2009: 74) worden de veertig exemplaren van Van Eycks bundel à 5 gulden verkocht, terwijl de kosten 134,50 gulden betroffen. Een aardig rendement dus, ervan uitgaande dat de gehele oplage verkocht is. *Experimenten* doet het met zo'n 120 gulden aan kosten en een omzet van bijna 300 gulden nog beter. *Naar 't geluk* levert 92 gulden op.

114. Boterman en Van Halsema 2000: 32.

115. Van Capelleveen 2010d: 62.

116. Van Capelleveen 2010b: 45, Boterman en Van Halsema 2000: 32.

117. Zie Bos 2009: 74.

118. L. Simons. 'Goedkoope boeken en hun verspreiding', in: *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, jrg. 80 (1913), nr. 8, p. 51-52.

119. Van Capelleveen 2010b: 45.

120. Zie *Nieuwsblad voor den boekhandel*, jrg. 80 (1913), p. 51, 57, 185, 188, 190, 244, 277, 280, 313, 462.

121. Zie bijvoorbeeld 'Kroniek', in: *Nederland*, jrg. 63 (1911), p. 240.

5. Een gulzige nieuwe levenskunst (1912-1914)

1. Greshoff 1926h: 36-60, voor het citaat 46.

2. Barrucand was bovendien bekend geworden door zijn biografieën van de vrijge-

vochten ontdekkingsreizigerster Isabelle Eberhardt. Greshoff verhaalt over zijn ontmoetingen met de Fransman in J. Greshoff aan P.H. Dubois, 27 oktober 1958 en J. Greshoff aan S.A.G.C. Dubois-de Bruyn, 14 november 1958, LM G.785 B.1.

3. Greshoff 1926h: 50.

4. Idem: 36–60, voor het citaat 55.

5. Zie Gautier 1994: 75.

6. Gillet 1971: 15, 16.

7. Van der Eerden 2011: 56–58, Boterman 2013: 214 e.v.

8. Later zou Greshoff Rilkes genie alsnog her- en erkennen, zie Greshoff 1950b: 31.

9. Servaes 2013: 777.

10. Van Eyck 1912: 207.

11. J. van Nijlen. ‘Emile Verhaeren’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 15 (1916), p. 177, 178.

12. Greshoff 1969b: 154.

13. J. Greshoff. ‘Herinneringen aan Emile Verhaeren’, in: *De Telegraaf*, 13 april 1916.

14. Greshoff 1969b: 154.

15. Dat Verhaeren veel voor Greshoff betekende, blijkt ook onder meer uit het bewaarde schriftje, waarin hij na Verhaerens overlijden op 27 november 1916 uit de kranten geknipte necrologieën verzamelde. Het schriftje bevindt zich in LM G.785 P – E. Emile Verhaeren.

16. Dirk Bouts (ps. J. Greshoff). ‘Tot een inzicht – Emile Verhaeren’, in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 44–49, aldaar 44, 45.

17. De data van zijn reisprogramma blijken uit een brief van J. Greshoff aan A. Verwey, 25 april 1912, BC UVA, hs. XLI B 4692, uit J. Greshoff aan A. de Ridder, 20 januari 1912, AMVC G.785 B.1, en uit J. Greshoff aan W.J.T. Kloos, 20 januari 1912, KB 69 E 8.

18. Greshoff 1969b: 200.

19. Stokvis 2005: 34. Tot 1905 lag de grens voor volwassenheid op 23 jaar.

20. Greshoff 1969b: 69.

21. J. Greshoff. ‘De ontdekking van Algerië voor de Nederlandsche kunst’, in: *Kunst en Kunstleven*, jrg. 1 (1911–1912), p. 282–286, aldaar 283.

22. J. Greshoff aan W.J.T. Kloos, 20 januari 1912, KB 69 E 8. In de 27ste jaargang van *De Nieuwe Gids* is overigens geen artikel van Greshoff verschenen.

23. Dit alles blijkt uit een brief aan P.H. Dubois van 27 januari 1955, LM G.785 B.1. Overigens zegt Greshoff in zijn memoires dat hij ‘dol was op Tunis’, zie Greshoff 1969b: 200.

24. Greshoff 1969b: 200.

25. Aldus P.M. Greshoff aan J. Greshoff, 24 oktober 1935, LM G.785 B.2.

26. J. Greshoff. ‘Willem Paerels en Florence’, in: *Op de Hoogte*, jrg. 25 (1928), p. 279–282, 303, 313, aldaar 279.

27. ‘De Witte Mier, de heer L. Simons en de Boekhandel’, in: *De Sumatra Post*, 18 januari 1913.

28. J. van Krimpen aan J. van Nijlen, geciteerd in Van Faassen 1996b: 81.
29. P.N. van Eyck aan A. Verwey, 12 december 1914, in Van Eyck en Verwey 1995: 42 (nr. 212).
30. Het gedrukte briefje is gedateerd 'Apeldoorn November 1913' en bevindt zich in J. Greshoff aan Onbekenden, LM G.785 B.I.
31. 'Ingezonden bericht', o.a. in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 8 december 1913.
32. Dit blijkt uit J. Greshoff aan A. Verwey, 25 april 1912, BC UVA, hs. XL1 B 4692 en J. Greshoff aan F. Toussaint van Boelaere, 4 mei 1913, AMVC G.785 B.I.
33. Gautier 1994: 81.
34. F.C. Gerretson aan P.H. Ritter jr., 15 februari 1911, in Greshoff en Ritter 1991: 14, zie ook P.H. Ritter jr. aan F.C. Gerretson, 7 maart 1911, in Greshoff en Ritter 1991: 14, 15. Victor van Vriesland heeft een soortgelijk verhaal, zie Van Vriesland 1969: 27, 28.
35. Dixon is vanaf dat moment uitsluitend gerechtigd de firmaam te voeren. Zie het bericht in *Nieuwsblad van den boekhandel*, jrg. 84 (1917), nr. 8, p. 143.
36. Van Capelleveen 2010b: 48 en Greshoff 1969b: 98.
37. Van Faassen 1997: 30.
38. Hammacher 1947: 72 en Van Dijk 1992: 53.
39. Zie vooral J.F. van Royens befaamde stuk 'De typografie van 's Rijks drukwerk', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 10-16.
40. Zie voor het verdere verloop van De Zilverdistel bijvoorbeeld Boterman en Van Halsema 2000: 11-72. Na een meningsverschil zou Van Royen De Zilverdistel in 1923 in z'n eentje voortzetten onder de naam Kunera-pers.
41. Greshoff 1969b: 93.
42. Bij de Amsterdamse uitgever S.L. van Looy, door wie hij de laatste twee jaar wordt uitgegeven – waarschijnlijk waren er al strubbelingen tussen Greshoff en Dixon, voor de laatste *De Witte Mier* de nek omdraaide.
43. 'De nieuwe muzenalmanak', in: *De Telegraaf*, 3 januari 1926.
44. J. Greshoff aan F. van Eeden, 13 februari 1913, LM G.785 B.I.
45. Zie Fontijn 1996: 187-196, 204-212.
46. J. Greshoff aan F. Toussaint van Boelaere, 4 mei 1913, AMVC G.785 B.I.
47. Dagboeknotitie 18 januari 1942, LM G.785 H.I.
48. Greshoff 1969b: 108.
49. Dit blijkt uit een opdracht die Greshoff in een exemplaar van *Het jaar der dichters, Muzenalmanak voor 1912* schreef: 'Voor Piet en Corrie ter herinnering / aan mooie dagen te Venetië / 22-3-'11 / Jan Gr.' Zie nr. 220, p. 34 in Catalogus 236 van Antiquariaat Schuhmacher.
50. De bestemmingen van de afgelopen maanden (februari-juni) en de planning vanaf augustus blijkt uit J. Greshoff aan J. van Nijlen, 16 juni 1913, LM G.785 B.I.
51. Zie bijvoorbeeld dagboeknotities 16 oktober 1953 en 9 maart 1956, LM G.785 H.I.
52. Dagboeknotitie 16 oktober 1953, LM G.785 H.I.

53. Ibidem.
54. M. Mees-Verwey aan A.C. Greshoff-Brunt, 11 mei 1971, LM v.5 37 B.1.
55. J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist 11. Miguel Manara', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 60–65, aldaar 61. (Het artikel is volgens de dagtekening geschreven in Parijs, oktober 1912.) Vergelijk ook Dirk Bouts (ps. J. Greshoff). 'Tot een inzicht – Emile Verhaeren', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 44–49.
56. Het citaat is van Greshoffs leeftijdgenoot Annie Salomons, zie Salomons 1984: 143.
57. De Ruiters 2017: 28.
58. Omschrijving van het unanimisme ontleend aan Bel 2015: 433, Weisgerber en Rutten 1988: 276, 277, het *Algemeen letterkundig lexicon* op de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren en Maurits Verhoeff. 'Nescio en het unanimisme van Jules Romains', in: *Literatuur*, jrg. 12 (1995), nr. 4, p. 190–195, aldaar 190. Achter het pseudoniem Jules Romains ging overigens L.H.J. Farigoule (1885–1972) schuil.
59. Greshoff 1918: 41, 77, 84.
60. J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist v. Losse aantekeningen bij het lezen van Octave Mirbeau', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 187–198, aldaar 191. (Het artikel is volgens de dagtekening geschreven in Apeldoorn, oktober 1913.)
61. Ibidem, aldaar 196.
62. Ibidem, aldaar 188–191.
63. Resp. J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist 11. Miguel Manara', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 60–65, aldaar 60 en 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist v. Losse aantekeningen bij het lezen van Octave Mirbeau', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 187–198, aldaar 189.
64. Greshoff 1969b: 200.
65. Eksteins 1990: 59.
66. 'Nederlandsche Artisten te Parijs', in: *Het Nieuws van den Dag*, 20 december 1913.
67. Eksteins 1990: 29, 57, 63, 64.
68. Van der Woud 2015: 301.
69. Eksteins 1990: 68 e.v.
70. J. Greshoff. 'Russische kunstnijverheid', in: *De Groene Amsterdammer*, 30 augustus 1919.
71. Bij het syndroom van Stendhal, genoemd naar de Franse schrijver en ook wel toeristenziekte genoemd, wordt een toerist zo door de schoonheid van de (vaak Italiaanse) kunst overdonderd dat hij onwel wordt.
72. Greshoff 1926h: 23, 24, 26.
73. 's-Gravesande 1935: 77.
74. Citaat uit J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist v. Losse aantekeningen bij het lezen van Octave Mirbeau', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 187–198, aldaar 187.

75. Schwencke 1954: 97. Schwencke noemt het een van de weinige door Van Krimpen vervaardigde ex libris.
76. Het citaat komt uit A. Verwey. 'Nieuwe woorden', in: *De Beweging*, jrg. 8 (1912), nr. 1, p. 1–16, aldaar 2.
77. J. Greshoff aan A. Verwey, 21 september 1914, BC UVA, hs. XLI B 4706.
78. Idem, 29 september 1914, BC UVA, hs. XLI B 4708.
79. J. Greshoff. 'Fransche letteren', in: *Het Vaderland*, 25 november 1928.
80. Dagboeknotitie 22 augustus 1950, LM G.785 H.1. Zie voor Greshoffs onmiddellijke enthousiasme ook 'Uit buitenlandsche tijdschriften', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 65–72, aldaar 69, 70.
81. Fokkema en Ibsch 1984: 106.
82. Greshoff 1956b: 61.
83. Fokkema en Ibsch 1984: 108, Rabaté 2007: 163.
84. Gillet 1971: 15.
85. Fokkema en Ibsch 1984: 104–116 en 'Moderne Fransche Letteren. Valery Larbaud', in: *Het Vaderland*, 30 oktober 1924.
86. In *Essai sur l'inégalité des races humaines (Een verhandeling over de ongelijkheid van de menselijke rassen, 1853–1855)* poneert Gobineau zijn rassentheorie: hij gelooft dat elke periode een superieur ras kent. Het Kaukasische ras met haar Arische cultuur was in zijn tijd volgens hem het verst ontwikkeld. Hoewel de wetenschappelijke wereld Gobineaus theorieën verwierp, werd hij een van Hitlers inspiratiebronnen.
87. De Gobineau 1997: 47. Zie ook Elisabeth de Roos. 'Bij een "Slechte Roman"', in: *Forum*, jrg. 2 (1932), p. 890–894.
88. J. Greshoff aan P. Brachin, [ongedateerd], LM G.785 B.1. De brief bevat antwoorden op vragen van Brachin, die een enquête houdt onder enkele schrijvers over de plaats die de Franse letterkunde in hun leven en werk inneemt. Brachin zou Greshoffs antwoorden later verwerken tot een artikel, zie Brachin 1978.
89. Greshoff 1969b: 9.
90. Idem: 131.
91. J. Greshoff. 'Het verschijnsel-Baedeker en zijn gevolgen', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 84–92, aldaar 86.
92. Zie ook het citaat van Justin O'Brien op de achterflap van de Amerikaanse editie, die in 1990 door McPherson & Co gepubliceerd werd.
93. 'Moderne Fransche Letteren. Valery Larbaud', in: *Het Vaderland*, 30 oktober 1924.
94. Greshoff 1969b: 8–11.

6. Cultuur boven alles (1914–1915)

1. Geciteerd in Boterman 2013: 221. Zie ook Boterman 2013: 217: 'Het ging [George] om een nationale eenheid op geestelijk gebied, niet in politieke zin; Kulturnation en Staatsnation bleven strikt gescheiden.'

2. Boterman 2013: 211–221 en De Keizer 2017: 355 e.v., aldaar vooral 393.
3. J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist v. Losse aantekeningen bij het lezen van Octave Mirbeau', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 187–198, aldaar 189.
4. Resp. J. Greshoff. 'Over schrijvers en boeken', in: *Vragen van den Dag*, jrg. 26 (1911), p. 419–425, aldaar 420, en Greshoff in Gillet 1971: 18.
5. Sanders 2016: 17 en De Keizer 2017: 396–400, 418.
6. De bond is beter bekend als de Forte-Kreis. Zie Fontijn 1990: 246 e.v.
7. Geciteerd in Fontijn 1996: 261.
8. Paul Cronheim. 'Bezoek aan Duitschland', in: *De Beweging*, jrg. 11 (1915), p. 218–226, aldaar 218.
9. Ibidem.
10. Van den Berg 2014: 271.
11. 'De Bugra', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1914.
12. 'Die Welt in Leipzig. Bugra 1914'. Tentoonstellingsfolder van het Deutsches Buch- und Schriftmuseum und Deutsche National Bibliothek.
13. Zie o.a. Paul-Jacobs 2014: 203–207.
14. Geciteerd in Gautier 1994: 84.
15. Greshoff was vanaf mei 1914 in Leipzig. De tentoonstelling werd begin mei 1914 geopend. Wonderlijk genoeg wordt Greshoff op 5 augustus 1914 uit het bevolkingsregister in Apeldoorn geschreven met als nieuwe bestemming 'Leipzig', terwijl hij dan juist net weer terug is in Nederland. Informatie afkomstig uit Gemeente Apeldoorn aan S.A.J. van Faassen, 21 april 1980, PASVF.
16. De periodisering is ontleend aan o.a. J. Greshoff aan A. Verwey, 9 maart 1914, BC UVA, hs. xli B 4698, J. Greshoff aan W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 23 januari en 17 februari 1914, LM G.785 B.1, en K. Hiller aan J. Greshoff, 18 februari 1914, in Van Faassen en Den Boef 2002: 30–32. De informatie over Daisy, die Greshoff op 30 september 1913 bij de Utrechtse fokker J. Palm had opgehaald, is te vinden in LM G.785 P – Persoonlijke documenten.
17. Knopf 2014: 125 e.v. Uitgevers die zich niet in Leipzig hebben gevestigd, hebben er in ieder geval een vertegenwoordiger, zie Piper 1950: 106.
18. Piper 1950: 104.
19. J.G. Veldheer. 'De Grafische Tentoonstelling te Leipzig', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 april 1914.
20. 'Die Welt in Leipzig. Bugra 1914'. Tentoonstellingsfolder van het Deutsches Buch- und Schriftmuseum und Deutsche National Bibliothek.
21. 'De Bugra', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1914.
22. Ibidem.
23. Omschrijving ontleend aan Van Faassen 1992a: 39, Piper 1950: 103 en 'Duitschland. De bugra', in: *Algemeen Handelsblad*, 7 april 1914.
24. J.H. Persijn. 'Nederland op de Bugra', in: *Neerlandia*, jrg. 18 (1914), p. 173–176, 'Nederland in Leipzig', in: *Algemeen Handelsblad*, 9 mei 1914 en 'De Bugra', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 21 mei 1914.

25. J.G. Veldheer. 'De Grafische Tentoonstelling te Leipzig', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 april 1914.
26. J. Greshoff. 'Herinnering aan de Bugra I', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 11, p. 167–169, aldaar 169.
27. 'Grafische tentoonstelling te Leipzig', in: *Algemeen Handelsblad*, 8 mei 1914 en 'Nederland in Leipzig', in: *Algemeen Handelsblad*, 9 mei 1914.
28. Scheen 1970: 480.
29. Zie Greshoff 1969b: 157. Zie voor eenzelfde omschrijving van Greshoffs dagelijks tenue in die jaren Besnard 1953: 66.
30. Gillet 1971: 14.
31. Greshoff 1950b: 40.
32. Idem: 48.
33. J. Greshoff. 'Herinnering aan de Bugra I', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 11, p. 167–169, aldaar 169.
34. J. Greshoff. 'De Leipzigsche tentoonstelling. Invloed der grafische kunstenaars', in: *Het Maandblad voor de Typografie en verwante vakken*, jrg. 4 (1914), p. 109–111, aldaar 111.
35. J. Greshoff. 'Herinnering aan de Bugra I', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 11, p. 167–169, aldaar 168, en J. Greshoff. 'Herinnering aan de Bugra II', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 12, p. 182–186, aldaar 184.
36. Greshoff 1914: 169. Zie ook Van Faassen 1992a: 44.
37. J. Greshoff. 'Herinneringen aan Emile Verhaeren', in: *De Telegraaf*, 13 april 1916 en Van den Berg 2014: 268, 269.
38. Govaerts 1990: 739.
39. Mertens 1954: 53.
40. Van den Berg 2014: 271.
41. J. Greshoff. 'Herinnering aan de Bugra II', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 12, p. 182–186, aldaar 183.
42. Jacques Rivière, *NRF*, aan J. Greshoff, 31 oktober 1912, LM G.785 B.2.
43. Aldus J. Greshoff aan P.H. Dubois, 7 juni 1952, LM G.785 B.1.
44. G. Gallimard, *NRF*, aan J. Greshoff, 4 december 1914, LM G.785 B.2.
45. Ermarth 1991: 69–71.
46. Otto P. Reys (ps. J. Greshoff). 'Koffiehuis-Letterkunde. Café Merkur', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 10, p. 181–182. Zie ook Greshoff 1950b: 33.
47. Otto P. Reys (ps. J. Greshoff). 'Koffiehuis-Letterkunde. Leipzig', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 10, p. 181–182.
48. Greshoff 1950b: 39.
49. Reys 1925: 16, 17.
50. Van den Berg 2014: 276.
51. Otto P. Reys (ps. J. Greshoff). 'Koffiehuis-Letterkunde. Leipzig', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 10, p. 181–182, aldaar 182.
52. Ermarth 1991: 19.

53. H. Marsman. "Tien jaar na "Menschheitsdämmerung"", in: H. Marsman. *Verzameld werk*. (Red. D.A.M. Binnendijk en A. Vigoleis Thelen) Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij, 1979, p. 612.
54. Ik heb althans niets kunnen achterhalen.
55. J. Greshoff. 'De herinneringen van een diplomatiek journalist', in: *De Groene Amsterdammer*, 9 juli 1932.
56. Dagboeknotitie 3 januari 1952, LM G.785 H.1.
57. 'Letteren en kunst', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 juni 1914. Voor de bezoekersaantallen, zie Paul-Jacobs 2014: 207.
58. Zie voor goede overzichten van de prelude op de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld Clark 2013 en Dassen 2014: 61–98.
59. G. Burger. 'Politieke Feiten en Richtingen', in: *De Beweging*, jrg. 10 (1914), nr. 5, p. 184–190.
60. Zie ook Dassen 2014: 90.
61. J.G. Veldheer. 'Hoe de stemming in Duitschland was', in: *De Amsterdammer*, 23 augustus 1914.
62. Paul-Jacobs 2014: 206.
63. Greshoff 1969b: 158. Ook J.G. Veldheer schrijft over de toename van de nachtelijke militaire transporten in 'Hoe de stemming in Duitschland was', in: *De Amsterdammer*, 23 augustus 1914.
64. Otto P. Reys (ps. J. Greshoff). 'Koffiehuis-Letterkunde. Leipzig', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 13 (1914), nr. 10, p. 181–182.
65. J.G. Veldheer. 'Hoe de stemming in Duitschland was', in: *De Amsterdammer*, 23 augustus 1914.
66. Greshoff 1950b: 41.
67. Paul Cronheim. 'Bezoek aan Duitschland', in: *De Beweging*, jrg. 11 (1915), p. 218–226, aldaar 218.
68. Ibidem. Zie ook Paul-Jacobs 2014: 203.
69. Greshoff 1950b: 41.
70. 'Krieg oder Frieden', in: *Leipziger Tageblatt*, 31 juli 1914.
71. Paul Cronheim. 'Bezoek aan Duitschland', in: *De Beweging*, jrg. 11 (1915), p. 218–226, aldaar 219–220.
72. Kieft 2011: 285 en Moeyes 2001: 58, 59.
73. Hitler 1939: 189, 190.
74. Paul Cronheim. 'Bezoek aan Duitschland', in: *De Beweging*, jrg. 11 (1915), p. 218–226, aldaar 219.
75. Zie hiervoor verder Koch 2010: 96–103, die aan de hand van verschillende onderzoeken de mythe van het massale oorlogsenthouiasme onderuithaalt.
76. Ermarth 1991: xix, 68.
77. Paul-Jacobs 2014: 208, 209, 216.
78. Greshoff 1950b: 42.
79. J.G. Veldheer. 'Vaarwel Bugra!', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10 augustus 1914.

80. Greshoff 1969b: 158.

81. Moeyes 2001: 87.

82. Bank en Van Buuren 2000: 109, 110.

83. Van den Bossche 2002: 25 e.v.

84. Zie J. Greshoff aan W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 18 augustus 1914, LM G.785 B.1 (geschreven vanuit Apeldoorn). Overigens zegt Greshoff in verschillende andere bronnen, onder meer 's-Gravesande 1935: 78 en Greshoff 1950b: 42, dat hij pas in oktober naar Nederland terugkeert. In 'Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles', in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22-55, aldaar 24, stelt hij dat hij Nederland pas 'slechts met de grootste moeite na maanden [na het uitbreken van de oorlog] en langzaam' bereiken kon. De brief aan de Brusses, met het verslag van de reis, bewijst anders. Dateert Greshoff deze periode bewust verkeerd? Het is immers onwaarschijnlijk dat hij zo'n indrukwekkende tijd als de eerste oorlogsmaanden vergeten zou zijn.

85. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 7 april 1915, LM v Bloem 12-14. De spelling van 'Apoldoo' voor Apeldoorn is correct: Bloem en Greshoff spraken elkaar vaak aan met melige namen als 'Jein' of 'Jeinse Bleinse' of 'GrasTuin' - 'Apoldoo' voor Apeldoorn past ook binnen deze woordgrapjes.

86. J. Greshoff. 'Schrijven, lezen en prentjeskijken', in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84-101 aldaar 93.

87. Greshoff 1969b: 157.

88. Van den Bossche 2002: 35, J. Greshoff. 'Schrijven, lezen en prentjeskijken', in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84-101, aldaar 93.

89. J. van Nijlen aan A.J.J. Delen, 19 mei 1915, AMVC N.4935, nr. 62. 138/86, geciteerd in Van den Bossche 2002: 38.

90. 'Yperen', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 november 1914.

91. Zie bijvoorbeeld 'Wat er in Leuven verwoest is', in: *De Gooi- en Eemlander*, 5 september 1914.

92. 'Een Duitsch oordeel over den toestand in België', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 november 1914.

93. P.N. van Eyck. 'Bij het bericht van de Vernietiging der Kathedraal van Rheims', in: *De Beweging*, jrg. 10 (1914), nr. 11, p. 89-95, aldaar 95.

94. Zie Hooper 1990: 84.

95. Geciteerd in Tuchman 1987: 384.

96. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 7 juni 1952, LM G.785 B.1. Vergelijk Greshoff 1950b: 42. Greshoff dateert de ontmoeting met Kippenberg zelf in oktober 1914, maar dat kan niet kloppen, zie p. 726 n84. Ter aanvulling: opmerkelijk is dat Veldheer in een artikel uit augustus 1914 dezelfde anekdote vertelt, nl: 'een Hollander die verleden week uit Duitschland vertrok, voegde men toe: Tot ziens, eerstdaags zijn wij landgenooten.' (J.G. Veldheer. 'Hoe de stemming in Duitschland was', in: *De Amsterdammer*, 23 augustus 1914.)

97. 's-Gravesande 1935: 78 en Greshoff 1969b: 158. Hij zegt er overigens bij dat hij in zijn latere leven toch nog driemaal kort in Duitsland is geweest.

98. Greshoff 1969b: 159.
99. A. van der Leeuw aan J. Greshoff, 18 september 1914, LM L.3502 B.1. Zie ook Gautier 1994: 84, 85.
100. J. Greshoff aan A. Verwey, 9 maart 1914, BC UVA, hs. XLI B 4698.
101. A. Verwey aan J. Greshoff, 28 maart 1914, BC UVA, hs. XLI B 4700.
102. J. Greshoff aan A. Verwey, 15 mei 1914, BC UVA, hs. XLI B 4701.
103. Idem, 16 mei 1914, BC UVA, hs. XLI B 4702.
104. Idem, 28 juni 1914, BC UVA, hs. XLI B 4704.
105. Dit alles blijkt uit J. Greshoff aan A. Verwey, resp. 18, 21 en 28 september 1914, BC UVA, hs. XLI B 4705, 4706 en 4707. Van den Berg (2014: 285) oppert dat Wollfs afweging wellicht te maken had met de verhouding tussen Verwey en George, die al sinds 1907 afstandelijker was geworden en gedurende de oorlog geheel bekoelde.
106. P. Cronheim aan A. Verwey, 24 juni 1914, BC UVA, hs. XLI B 2436.
107. Idem, 23 en 27 augustus, 22 september en 17 oktober 1914, BC UVA, hs. XLI B 2437-2440.
108. Idem, 14 december 1914, BC UVA, hs. XLI B 2442.
109. De term 'de grote Albertus' komt van Cronheim, in P. Cronheim aan J. Greshoff, 2 december 1915, LM G.785 B.2. Greshoff uit zijn bezorgdheid over Cronheim in J. Greshoff aan A. Verwey, 21 september 1914, BC UVA, hs. XLI B 4706.
110. J. Greshoff aan A. Verwey, [8 oktober] 1915, BC UVA, hs. XLI B 4715.
111. Zie Keizer 2017: 611 e.v. en bijvoorbeeld Albert Verwey. 'Nieuwe Deutsche Gedichten', in: *De Beweging*, jrg. 11 (1915), nr. 1, p. 1-17, aldaar 15-17, en verder Sanders 2016: 17-40.
112. P. Cronheim aan A. Verwey, 22 december 1915, BC UVA, hs. XLI B 2464. Cronheim was in het najaar van 1915 naar Duitsland gereisd, wat zijn twijfels lijkt te hebben weggenomen, zie ook zijn brief aan Verwey, 1 november 1915, BC UVA, hs. XLI B 2455.
113. Cronheim 1917: 169.
114. Govaerts 1990: 739.
115. A. Kippenberg aan E. von Bodenhausen, 31 mei 1915, in vertaling geciteerd in Govaerts 1990: 740, zie ook Roland 1999: 126, 127 en Hooper 1990: 80.
116. Zie Yamine 2011: 253-324, 350, 351, Wils 1974: 28 e.v.
117. Zie voor een goed portret van Schröder en zijn relatie tot Gossaert en Nederland: Spruyt 1998.
118. Theunynck 2010: 273 e.v., Hooper 1990: 88 en Roland 1999: 125, 126, 131.
119. Van den Berg 2014: 277-279, 284.
120. Van Faassen 1992a: 47-49.
121. J. Greshoff aan A. Kippenberg, 22 augustus 1915, archief Weimar, geciteerd in Van den Berg 2014: 288. Zowel België als Duitsland had het verdrag al in september 1886 ondertekend, Nederland was in 1912 gevolgd.
122. C.A.J. Dishoeck Uitgevers aan J. Greshoff, 11 september 1915, LM G.785 B.2.
123. Pauwels 2005: 97.

124. J. Greshoff aan A. Kippenberg, 15 september 1915, archief Weimar, geciteerd in Van den Berg 2014: 288.
125. Overigens zag Streuvels hierbij over het hoofd dat de rechten op *De Vlaschaard* al verkocht waren en hij die van zijn *Oorlogsdagboek* aan Veen gegeven had. Toch wist Kippenberg ook deze kwesties te schikken, terwijl Streuvels zijn reeds bedongen honorarium mocht houden, zie Govaerts 1990: 745, 746. De wet tot regeling van het auteursrecht van 28 juni 1881 was in 1912 geheel herzien, zie verder Van der Meulen 1905: 448–452 en Pauwels 2005: 95 e.v. Gezelle was in 1899 overleden; Streuvels beheerde namens de erven het auteursrecht.
126. Theunynck 2010: 279 e.v., Govaerts 1990: 747.
127. Geciteerd in Van Faassen 1992a: 47. Kippenberg laat *Rozeke van Dale* (Buysse) tóch vertalen en vertaalt *De wandelende Jood* (Vermeulen) zelf, ondanks dat de auteurs geen toestemming geven. Zie hierover Govaerts 1990: 750–753.
128. J. Greshoff aan A. Kippenberg, 22 augustus 1915, archief Weimar. Wel zou Kippenberg lang na de oorlog overgaan tot uitgave van een werk van Van Schendel: in 1924 verschijnt *Ein Wanderer* bij Insel Verlag.
129. Van Uffelen (1993: 242, 243) en Roland (1999: 134) betogen overigens dat Kippenberg ook weer niet alleen uit politieke overwegingen handelde. Hij was zich weliswaar bewust van de politieke implicaties van zijn werk, maar hechtte ook zeer aan literaire kwaliteit.
130. Grave 2001: 13–16, 183. Grave wijst erop dat de verschuiving van Nederlands naar Vlaams werk in de distributie van vertaalde werken uit Nederlandstalig gebied voor een belangrijk deel verklaard kan worden door de Duitse bezetting van België, waardoor nieuwe relaties ontstonden, en door de daaruit volgende belangstelling van de Duitsers voor Vlaamse literatuur.
131. Moeyes 2001: 225–227 en Wils 1974: 9, 10.
132. Buelens 2005: 18.
133. Ary Delen. ‘Laat ik nu denken hoe dat alles was. Herinneringen uit de jungle van kunst, letteren en politiek. 1894–1955’. Ongepubliceerde memoires, AMVC D 295/N. Met de ‘Vlaamse leeuwenhuid’ verwijst Delen naar *De Leeuw van Vlaanderen* (1838), een historische roman van Hendrik Conscience, die sterk had bijgedragen aan de Vlaamse bewustwording en de groei van de Vlaamse Beweging.
134. Yammine 2011: 15, Willemsen 1974: 389 e.v., Bank en Van Buuren 2000: 100–108.
135. Van den Bossche 2002: 33, 34.
136. J. van Nijlen aan J. Greshoff, 18 februari 1920, LM 494 B.1, zie ook Van den Bossche 2005: 381.
137. A. Verwey aan P. Cronheim, 8 mei 1915, BC UVA, hs. XLI B 2448.
138. J. Greshoff aan A. Verwey, 28 september 1914, BC UVA, hs. XLI B 4707.
139. Greshoff 1969b: 159, 252.
140. Dit blijkt uit J. Greshoff aan A. Verwey, 28 september 1914, BC UVA, hs. XLI B 4707 en Drukkerij G.J. van Amerongen aan J. Greshoff, 8 juli 1915, LM G.785 B.2.

141. Zie zijn uiteenzetting over het blad in J. Greshoff aan A. Verwey, 12 juli 1915, BC UVA, hs. XLI B 4711. Zie over *La Revue de Hollande* Sanders 2016: 47 e.v.
142. Geciteerd in Missinne 2004: 260. Het originele Franse citaat is aldaar te vinden.
143. Missinne 2004: 260.
144. S.L van Looy aan J. Greshoff, 20 april 1915, LM G.785 B.2.
145. Drukkerij G.J. van Amerongen aan J. Greshoff, 10 december 1915, LM G.785 B.2.
146. ‘Door verschillende omstandigheden’ is de omschrijving die Greshoff in 1929 in *Den Gulden Winckel* (zie volgende noot) geeft voor het niet-verschijnen van de bloemlezing.
147. De tekst van Cyriel Buysse is veertien jaar later afzonderlijk verschenen als ‘Onuitgegeven Voorrede’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 28 (1929), nr. 9, p. 235–237.
148. Ik volg hierin Missinne 2004: 266.
149. Van Vriesland 1969: 28.
150. Is.P. de Vooyo. ‘Boekbeoordelingen. *Holland en De Oorlog*, door Albert Verwey’, in: *De Beweging*, jrg. 12 (1916) p. 72–75.
151. Zie verder Tames 2006: 60.
152. Idem: 58–97.
153. Sanders 2016: 49.
154. ‘Vlaamse literatuur in Duitschland’, in: *De Telegraaf*, 13 oktober 1916.

7. *Liever een goede schilder dan een slechte die modern wil doen (1916–1918)*

1. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 28 mei 1915, LM v Bloem 12–14.
2. Wellicht dat Greshoff bij de Octrooiraad belandde via R.T.A. Mees, een studiegeenoot van Bloem, een broer van uitgever C.A. Mees en bovendien een bewonderaar van De Zilverdistel vanaf het eerste uur. Mees was hoofdingenieur bij de Octrooiraad.
3. Notitie Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, Afdeling Handel, 30 juni 1915, bijlage bij De Octrooiraad aan S.A.J. van Faassen, 21 april 1980, PASVF.
4. G.J. van Amerongen aan J. Greshoff, 12 juli 1915, LM G.785 B.2.
5. J. Greshoff. ‘Willem Paerels en Florence’, in: *Op de Hoogte*, jrg. 25 (1928), p. 279–282, 303, 313, aldaar 282.
6. Visser 1962: 17, 18.
7. Op 23 juli 1915 werd Greshoff in het Haagse gemeenteregister ingeschreven. Als vorige woonplaats gaf hij Leipzig op, waarschijnlijk omdat hij niet heeft overwogen zich voor langere tijd in Apeldoorn te vestigen en dus geen moeite heeft gedaan zich daar gedurende 1914–1915 in te schrijven. Zie ook Van Den Bossche 2002: 38, 39.
8. Besnard 1997: 4.
9. Besnard 1953: 66.
10. Besnard 1997: 4, 5.
11. Bets Beckman was in deze jaren actrice in het lichtere, eigentijdse repertoire. In

Van Lokhorsts roman *Phil's amoureuze perikelen*, rond deze tijd in delen in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* verschenen, werd erotisch niet geschuwd. Greshoff haalt de voorbeelden jaren later op in J. Greshoff aan L.A. Ries, 17 januari 1946, LM G.785 B.1.

12. 's-Gravesande 1935: 78 en dagboeknotitie 24 april 1951, LM G.785 H.1.

13. Greshoff 1969b: 104.

14. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 14 december 1938, LM R.644 B.1.

15. Wolf 2009: 110.

16. E. du Perron. 'Een hollander dicht een Spaanse ballade', in: *Forum*, jrg. 2 (1933), nr. 4, p. 318–324.

17. Hillenius 1965: 97.

18. 's-Gravesande 1935. Zie ook Greshoff 1926g: 6.

19. Braas 1997: 127, 128.

20. Greshoff werd aanvankelijk slechts als tijdelijk kunstcriticus aangesteld, waarschijnlijk omdat men erop rekende dat Dake zich zou herstellen, zie ook J.C.K. Kickert aan J. Greshoff, augustus 1918, LM G.785 B.2.

21. *De Ruiters* 2017: 13, 21.

22. *Ibidem*.

23. De Vries en De Groot 2015: 17.

24. Theo van Doesburg. 'Een professor in het nauw', in: *De Controleur*, jrg. 26 (1915), nr. 1320, p. 3.

25. W. Witsen aan W. Kloos, 19 juni 1914, in: *Briefwisseling Willem Witsen* (red. De Groot, Jansen, Vermeulen en Wouthuysen). Amsterdam, Stichting Willem Witsen, 2007. Online gepubliceerd op de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren, geraadpleegd op 30 augustus 2016.

26. Greshoff 1926g: 8.

27. 's-Gravesande 1935: 78.

28. A. Roland Holst aan J. Greshoff, juni 1917, LM R.644 B.1.

29. Het huisnummer 757 komt overeen met het huidige Krommepad 5 in Laren, zie Gemeentearchief Den Haag aan S.A.J. van Faassen, 3 april 1980, PASVF. De brief bevestigt dat Greshoff zich op 27 mei 1916 uitschrijft uit het Haagse bevolkingsregister en aangeeft te gaan wonen bij deze W. Smit. Zie verder bevolkingsregister van Laren (Dienstbodenregister deel 61, volgnummer 62, periode; 1890–1925) in: Streekarchief Gooi en Vechtstreek.

30. Besnard 1953: 66.

31. Greshoff 1969b: 109. Zie ook Heyting 1994: 227 en K. van Berkel. 'Schoenmaekers, Mathieu Hubertus Josephus (1875–1944)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, digitaal beschikbaar op de website van Huygens ING.

32. Bloem 1949: 11. Zie wat betreft de Internationale Broederschap Heyting 1994: 59–70 en 90–94.

33. Van der Vegt 2000: 163, 164.

34. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 17 oktober 1915, in LM v Bloem 12–14.

35. Janssen 2017: 7, 9, Heyting 1994: 175, 176.
36. Roland Holst 1975: 23.
37. H. Roland Holst-van der Schalk aan J. Greshoff, [ongedateerd], LM s.243 B.I.
38. R.N. Roland Holst aan J. Greshoff, 3 april 1917, LM R.645 B.I.
39. Ibidem.
40. Derks 1991: 388.
41. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 13 augustus 1918, LM R.644 B.I.
42. 'De Dans der moderne beschaving', in: *De Tijd*, 13 januari 1914. Het citaat komt uit *De Avondpost* en is door *De Tijd* overgenomen. Zie verder Derks 1991: 388.
43. Dit blijkt uit een brief van J.C. Bloem aan J. Greshoff, 10 augustus 1916, LM v Bloem 12-14.
44. J. Greshoff. 'Piet Mondriaan', in: *Het Vaderland*, 24 januari 1957.
45. Heyting 1994: 231 en Eksteins 1990: 291.
46. Greshoff 1911b: 12.
47. De Ruiters 2017: 13, 21.
48. Rf. (ps. J. Greshoff.) 'Pulchri Studio. Ledententoonstelling', in: *De Telegraaf*, 13 december 1916.
49. Besnard 1953: 66.
50. Greshoff 1926g: 7.
51. Wijfjes 2004: 40, 41, 131-133 en Broersma 2004: 10, 11.
52. 'Dichters en richters', in: *De Witte Mier*, deel 1 (mei-oktober 1912), p. 119-122, aldaar 122.
53. N.H. Wolf. 'Ernst Leyden. Tentoonstelling De Bijenkorf, Amsterdam', in: *De Kunst*, jrg. 10 (1917), nr. 510, p. 67. Zie voor meer commentaar op Greshoffs manier van recenseren bijvoorbeeld H.W. [N.H. Wolf.] 'Charles Dankmeijer', in: *De Kunst*, jrg. 9 (1917), nr. 479, p. 307-308 en Van Uchelen. 'Chris Lebeau's Portretten', in: *De Kunst*, jrg. 10 (1918), nr. 533, p. 348, 349. Zie over Wolf ook De Groot en De Vries 2015: 25.
54. Greshoff 1926g: 7.
55. C. Treub-Boellaard. 'Open brief aan den heer Greshoff', in: *De Telegraaf*, 12 april 1917.
56. Greshoffs reactie wordt direct geplaatst onder C. Treub-Boellaard. 'Open brief aan den heer Greshoff', in: *De Telegraaf*, 12 april 1917.
57. Ibidem.
58. J. Greshoff. 'W.B. Tholen', in: *De Telegraaf*, 22 februari 1918.
59. 'Manifest 1 van "De Stijl", 1918', in: *De Stijl*, jrg. 2 (1918), nr. 1, p. 2-3.
60. Theo van Doesburg. 'Beeldende Kunst', in: *De Controleur*, jrg. 27 (1916), nr. 1375, p. 2.
61. Rf. (ps. J. Greshoff). 'Stedelijk Museum. Het Signaal', in: *De Telegraaf*, 11 oktober 1916. Vergelijk De Vries en De Groot 2015: 13.
62. Rf. (ps. J. Greshoff). 'Architectura et Amicitia. Lezing R.N. Roland Holst', in: *De Telegraaf*, 18 januari 1917.

63. Ibidem.
64. J. Greshoff. 'Amsterdamsche tentoonstellingen', in: *De Telegraaf*, 21 april 1917.
65. J. Greshoff. 'W.B. Tholen', in: *De Telegraaf*, 22 februari 1918.
66. De Vries en De Groot 2015: 9.
67. Rf. (ps. J. Greshoff). 'Stedelijk Museum. Het Signaal', in: *De Telegraaf*, 11 oktober 1916. Vergelijk De Vries en De Groot 2015: 13.
68. Dit besef leeft deze jaren sterk in creatieve kringen, zie bijvoorbeeld De Ruiter 2017: 19, 25.
69. Rf. (ps. J. Greshoff). 'Architectura et Amicitia. Lezing R.N. Roland Holst', in: *De Telegraaf*, 18 januari 1917.
70. Geciteerd in Bel 2015: 457.
71. J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist v. Losse aantekeningen bij het lezen van Octave Mirbeau', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 187–198, aldaar 191.
72. Greshoff 1918: 163.
73. Citaten uit J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist 11. Miguel Manara', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 60–65, aldaar 65.
74. J. Greshoff. 'Fransche poëzie', in: *De Telegraaf*, 18 juni 1916.
75. Zie Bloem 1977: 33 en A. Roland Holst aan J. Greshoff, mei 1920, LM R.644 B.1. Verder biedt de beschrijving van het (latere) losbandige Midzomernachtfeest van De Distelvinck, de vriendenclub van *De Vrije Bladen*, een aardig inzicht in hoe het er in het Gooi aan toe kon gaan, zie daarvoor Salma Chen. 'Geboorte en sterven van De Distelvinck', in: *Jaarboek Letterkundig Museum* jrg. 2 (1993), p. 43–60.
76. Zie verder bijvoorbeeld Von der Dunk 1982: 25, 27.
77. Greshoff 1918: 121, 122.
78. Het citaat komt van Anbeek en is geciteerd in Bel 2015: 431. Bel (2015: 429–431) draagt overigens redenen aan die het breedgedragen idee dat 1916 een literair keerpunt is nuanceren.
79. Zie bijvoorbeeld Buelens 2007: 61 en Oversteegen 1978: 72.
80. Bel 2015: 431–453. Zie ook Van Faassen 2016 en Van Faassen en Renders 2013.
81. Greshoff 1918: 117.
82. Greshoff en De Vries 1925: 372, 363–365 e.v.
83. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 8 mei 1952, LM G.785 B.1.
84. Dorleijn 2002: 137–141 en Anbeek 1999: 128.
85. Albert Verwey. 'De richting van de hedendaagsche poëzie', in: *De Beweging*, jrg. 9 (1913), nr. 1, p. 52–66. Verweys artikel had weer geleid tot reacties van Bloem, Van Eyck en Th. van Ameide. Zie voor deze discussie over de richting van poëzie, die de geschiedenis is ingegaan als het retoriekdebat, Kamerbeek 1966.
86. J. Greshoff. 'Fransche poëzie', in: *De Telegraaf*, 18 juni 1916.
87. Ibidem.
88. Zie ook Wiegel 1993: 64, 71–73 en Sanders 2016: 94 e.v.
89. J. Greshoff. 'Fransche poëzie', in: *De Telegraaf*, 18 juni 1916.

90. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist II. Miguel Manara', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 60-65, aldaar 61. Al voor de oorlog had Greshoff ook elders waarderend geschreven over 'den grooten terugkeer van de jongeren in Frankrijk tot de Rooms-Katholieke leerstellingen', die voor hem op een nieuwe levensrichting wezen, zie daarvoor ook J. Greshoff. 'Uit het dagboek van een letterlievend journalist v. Losse aantekeningen bij het lezen van Octave Mirbeau', in: *De Witte Mier*, deel 111 (mei-november 1913), p. 187-198, aldaar 194, 195.
91. Greshoff 1918: 137.
92. In 1913 verschijnt van Greshoff in *De Tijdspiegel* 'De laatste Duisternis' (deel 1, p. 140-143), in 1916 verschijnen er in *Groot Nederland* 'Verzen' (1, p. 529-535) en 'Gedichten' (deel 11, p. 498-500) en in 1917, ook in *Groot Nederland*, opnieuw 'Gedichten' (deel 11, p. 402-414). Het lijkt erop dat hij in 1914 en 1915 geen enkel gedicht publiceert.
93. Zie M. Esser (G. van Eckeren) aan J. Greshoff, 20 november 1914, LM E.4022 B.I. De brief van Greshoff waarin hij zijn ideeën over zijn nieuwe identiteit uit de doeken doet en waarop Esser antwoordt, is helaas niet bewaard gebleven.
94. Greshoff 1918: 163.
95. Verwey noemt specifiek Van Eyck, Bloem en Gerretson; geciteerd in Van Faassen 1997: 30.
96. J.G. Danser aan J. Greshoff, 9 augustus 1916, LM D.187 B.I.
97. Zie Sötemann 1995: 244. Dansers tweede reeks sonnetten stond in september 1913 in *De Beweging*. Greshoff nam vervolgens een van Dansers gedichten in *Het jaar der dichters 1914* op.
98. Besnard 1953: 66.
99. J.G. Danser aan J. Greshoff, 10 januari 1916, LM D.187 B.I.
100. Zie 's-Gravesande 1957: 19.
101. Van Nijlen in *Groot Nederland* in een in memoriam na Dansers overlijden 27 maart 1920. Geciteerd in 's-Gravesande 1957: 5-8.
102. Nijhoff 1982: 266.
103. J.G. Danser aan J. Greshoff, 4 maart 1916, LM D.187 B.I.
104. Zie 's-Gravesande 1957: 17.
105. J. Greshoff aan J.G. Danser, 17 maart 1916, LM G.785 B.I.
106. J.G. Danser aan J. Greshoff, 7 maart 1916, LM D.187 B.I.
107. 's-Gravesande 1957: 31, 32.
108. J.G. Danser aan J. Greshoff, 2 april 1917, LM D.187 B.I.
109. Besnard 1997: 6.
110. J.G. Danser aan J. Greshoff, 6 augustus 1917, LM D.187 B.I.
111. Zie ook M. Esser (G. van Eckeren), Hollandia Drukkerij, aan J. Greshoff, 26 mei 1914 en 29 juni 1915, LM E.4022 B.I.
112. Van den Bossche 2005: 352, 395-397.
113. Dubois 1974: 58-60.
114. W. Kloos aan J. Greshoff, 26 maart 1916, LM K.533 B.I.

115. A. Besnard aan J. Greshoff, 10 maart 1917, LM B.504 B.I.
116. J.G. Danser aan J. Greshoff, 9 augustus 1916, LM D.187 B.I.
117. Nelissen 1981: 1.
118. Dubois 1974: 65.
119. Van den Bossche 2004b: 20.
120. In 1922 verschijnt bij Van Dishoeck postuum Dansers bundel *Gedichten*, die bestaat uit de gedichten uit *Ontmoetingen* vermeerderd met vijf nieuwe gedichten. Greshoffs artikel uit *Het Vaderland* wordt erin afgedrukt bij wijze van toelichting op de dichter en zijn werk.
121. J. Danser aan J. Greshoff, 9 augustus 1916, LM D.187 B.I. Danser deed deze uittreep overigens in het kader van een begeerd journalistiek baantje.
122. J. Danser aan J. Greshoff 27 juli 1916, LM D.187 B.I. Het beminnen moeten we volgens Greshoff overigens niet letterlijk nemen, die schreef later met potlood op de brief: 'voor eventueele oningewijden: dit is een grap van D!'
123. W. Kloos aan J. Greshoff, resp. 10 februari 1909 en 14 mei 1909, LM K.533 B.I.
124. Dit blijkt uit het bedankaartje van Kloos: W. Kloos aan J. Greshoff, 7 mei 1909, LM K.533 B.I.
125. W. Kloos aan J. Greshoff, 10 oktober 1915, LM K.533 B.I.
126. Idem, 26 maart 1916,
127. Ibidem.
128. J. Greshoff aan A.C. Brunt, LM G.785 B.I. Waarom Greshoff in het Frans schrijft, is onduidelijk: om romantisch-modieuze redenen waarschijnlijk.
129. Moeyes 2001: 130, 131.
130. De desbetreffende documenten zijn zowel te vinden in LM G.785 P – Militaire Dienst als op Greshoffs stamboekblad, dat zich bevindt in NL-HANA, Controlelijsten Landmacht, 2.13.66, inv.nr. 599. Greshoff is van jaarklasse 1908. De kazerne heet tegenwoordig Frederik Hendrikkazerne.
131. Greshoffs verlofpas en het briefje met de toestemming van de commandant om zich overdag, op de drie appels na, vrij te mogen bewegen in en buiten de kazerne, bevindt zich in LM G.785 P – Militaire Dienst. Zijn bewijs van ontslag bevindt zich in NL-HANA, Controlelijsten Landmacht, 2.13.66, inv.nr. 599.
132. Huwelijksakte: 128 B 14-02-1917 (Haags gemeentearchief). De huwelijksaankondiging voor 14 februari 1917, gedateerd 24 januari 1917, is te vinden in LM G.785 P – Familiepapieren. Het kaartje is getekend door J. van Krimpen, overigens volgens beproefd ontwerp: Van Krimpen was op 16 juni 1916 met Nini Brunt in het huwelijk getreden en had dat aangekondigd met eenzelfde vormgegeven kaartje.
133. Informatie ontleend aan de dagboeknotitie van 14 februari 1917, LM G.785 H.I, waarin Greshoff zijn veertigjarig huwelijk memoreert.
134. Gillet 1971: 21.
135. Brunt 1978: 38.
136. Wellicht dat Aty haar baantje heeft gekregen via Jan Boon, die bevriend was met de kunsthandelaar, zie verder Brunt 1987: 73. Ook zou het kunnen dat het baantje

via H.J. Stratemeijer op Aty's pad is gekomen. Stratemeijer, Greshoffs collega bij *De Avondpost*, was jarenlang bevriend met De Bois, zie J. Greshoff. 'H.J. Stratemeijer', in: *De Witte Mier* (nieuwe reeks), deel 1 (1924), nr. 2, 86–89.

137. Stolwijk 1998: 302.

138. Greshoff 1969b: 148.

139. Zie Stolwijk 1998: 302, 310, 311 en Heijbroek en Wouthuysen 1993: 11, 26–29, 32, 36. Van Goghs 'Kop van een meisje' uit 1890 verkocht De Bois overigens onder de titel 'Meisjesportret met rose fond'.

140. Rovers 2011: 193, 194.

141. Aty Brunt. 'Jan Boon', in: *De Tijdspiegel*, jrg. 70 (1913), p. 362–367.

142. Heijbroek en Wouthuysen 1993: 123.

143. J. Mankes aan A.A.M. Pauwels, 12 april 1917, geciteerd in Mankes 2013: 494 (nr. 348).

144. Bakker 1984: 35 e.v. Zie over Aty's recensiepraktijk ook Groot 2007: 41.

145. Lees bijvoorbeeld Aty Brunt. 'C.J. Lanooy', in: *Kunst en Kunstleven*, jrg. 1 (1911–1912), p. 228–232.

146. W. Kloos aan J. Greshoff, 6 maart 1910, LM K.533 B.1.

147. Op een enkele, veel latere uitzondering na: naar aanleiding van Greshoffs dood in 1971 schrijft Aty twee gedichten die ze laat drukken voor een kleine kring van vrienden.

148. Jan en Aty kunnen niet direct in de woning: ze schrijven zich pas op 9 juli 1917 in het bevolkingsregister in op de Laing's Nekstraat. Daarvoor wonen zij van 21 februari tot 9 juli op de Amsterdamse Bosboom Toussaintstraat, op nr. 71 huis, aldus Gemeentearchief Amsterdam aan S.A.J. van Faassen, 2 april 1980, PASVF, en Bevolkingsregister van Laren (Dienstbodenregister deel G1, volgnummer 62, periode; 1890–1925) in: Streekarchief Gooi en Vechtstreek. Greshoff moet eind 1916/begin 1917 ook nog een tijdje in Abcoude-Baambrugge verbleven hebben – verschillende poststukken zijn daar aan hem geadresseerd – maar hij heeft zich er nooit ingeschreven.

149. LM G.785 P. Contracten.

150. Bloem 1977: 33, 34

151. Ibidem.

152. Greshoff 1950b: 70.

153. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 19 februari 1917, LM R.644 B.1.

8. *De Franse beschaving als toetssteen (1919)*

1. Albert Verwey. 'Begrippen van Nu', in: *De Beweging*, jrg. 10 (1914), nr. 11, p. 1–8, aldaar 1.

2. De vraag welke culturele waarden Europa na afloop van de oorlog zouden domineren, of zouden moeten domineren, houdt veel andere intellectuelen en kunstenaars bezig; er wordt regelmatig over geschreven in kranten en tijdschriften. Zie voor een analyse Tames 2006.

3. Greshoff 1918: 22.
4. Een deel van zijn artikelen over kunst en literatuur die deze jaren in *De Telegraaf* en in tijdschriften verschijnen zullen in 1918 worden gebundeld in *Latijnsche lente*, in de reeks 'Fransche kunst' bij Luitingh-Sijthoff, onder redactie van Pieter Valkhoff, docent Franse letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht en hbs-leraar te Hilversum. Greshoff hielp Valkhoff bovendien aan andere auteurs voor de reeks, zie hiervoor Sanders 2016: 56–66.
5. Over de reden van deze ongebruikelijke anti-Duitse houding werd veel gespeculeerd: men verdacht de krantenmagnaat van opportunisme en zelfs omkoping, omdat de Franse koers *De Telegraaf* geen windeieren legde. De arrestatie van hoofdredacteur J.C. Schröder (vastgezet omdat hem verweten werd dat zijn krant niet neutraal over de oorlog schreef) had bovendien nog eens voor talloze extra nieuwe *Telegraaf*-lezers gezorgd, zie Wolf 2009: 128 e.v.
6. Zie onder meer Moeyes 2001: 212, 219, 258, 305 e.v. *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Courant* hebben weliswaar vaak begrip voor de Duitse standpunten en bij de *Arnheemsche Courant*, *De Groene Amsterdammer* en *De Nieuwe Amsterdammer* zijn meer pro-geallieerde gevoelens vast te stellen, maar al met al zijn ze niet uitgesproken genoeg om de neutraliteit in gevaar te brengen.
7. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 20 februari 1916, in LM v Bloem 12–14.
8. Wolf 2009: 158.
9. De vraag in hoeverre 'Nederland' tijdens de Eerste Wereldoorlog voor of tegen Duitsland was, is nog niet bevredigend beantwoord, zie Tames 2006 voor een goede analyse van de Nederlandse verdeeldheid.
10. De citaten komen uit Greshoff 1918: 101, 114, de bundeling opstellen van Greshoffs *Telegraaf*-artikelen – de gehele bundel is representatief voor Greshoffs besprekingen en zijn kijk op Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog.
11. Greshoff 1918: 22. Helaas bleek juist dit belangrijke artikel niet in *De Telegraaf* of elders terug te vinden en heb ik dus gebruik gemaakt van de in *Latijnsche lente* afgedrukte versie.
12. J. Greshoff. 'Fransche poëzie', in: *De Telegraaf*, 18 juni 1916. (Later verschenen in Greshoff 1918: 40–51, aldaar 46.)
13. J. Greshoff. 'Helden en Heldenvereering. Maurice Talmeijer [sic]', in: *De Telegraaf*, 25 juni 1918. De recensie gaat over Maurice Talmeyrs *Portraits de la belle France*, Parijs: Perrin, 1918.
14. J. Greshoff. 'Een oorlogsroman. Edmond Sée', in: *De Telegraaf*, 23 augustus 1918. Het betreft Sées roman *Un cousin d'Alsace*, die dat jaar uitgekomen was bij de Parijse uitgever Flammarion.
15. Arnold Heumakers. 'Alain Finkielkraut. Le mécontemporain. Péguy, lecteur du monde moderne. Gallimard', in: *de Volkskrant*, 29 februari 1992.
16. J. Greshoff. 'Fransche poëzie', in: *De Telegraaf*, 18 juni 1916. (Later verschenen in Greshoff 1918: 40–51, aldaar 46.)
17. J. Greshoff. 'Die gesneuveld zijn', in: *De Telegraaf*, 27 juni 1916. (Later verschenen

in Greshoff 1918: 136–142, aldaar 139.) Vergelijk Kieft 2011: 225–228, wiens vertaling van Péguys beroemde gedicht ik hier overneem. (Greshoff citeert in het Frans.) 18. Idem.

19. Greshoff 1924b: 22.

20. Greshoff 1918: 24.

21. Idem: 25–28. Hiermee volgt Greshoff overigens de aanvankelijke zienswijze van Verwey, die in het begin van de Eerste Wereldoorlog behalve de Duitse schijncultuur nog een andere Duitse cultuur, die van Stefan George en de zijnen, erkende. Verwey was echter teleurgesteld dat George tijdens de oorlog steeds nationaler georiënteerd raakte, wat uiteindelijk voor een breuk in de vriendschap tussen de Duitse en Nederlandse dichter zou zorgen.

22. Greshoff 1918: 22.

23. Idem: 22, 28.

24. Uit de krant blijkt niet wie Alexander Cohen, de correspondent tot dan toe, dan wel opvolgt. De geruchten gaan dat hoofdredacteur J.C. Schröder het baantje zelf inpikt, zie bijv. ‘J.C. Schröder’, in: *Haagsche Courant*, 19 december 1917. *De Telegraaf* ontkent, zie ‘J.C. Schröder’, in: *De Telegraaf*, 18 december 1917 en ‘Hoe een praatje ontstaat’, in: *De Telegraaf*, 19 december 1917.

25. Dit blijkt uit J.C. Bloem aan J. Greshoff, 20 december 1917, LM v Bloem 12–14.

26. Waarom *De Telegraaf* een kunstredacteur naar Frankrijk stuurt, is onduidelijk. In een interview (s-Gravesande 1935: 78) zegt Greshoff er zelf alleen dit over: ‘men [had] iemand nodig om naar Parijs te gaan en ik werd daarvoor uitgekozen’. Wellicht had het ermee te maken dat C.L. Dake in augustus 1918 was overleden en men Greshoff, die Dakes werk had waargenomen, niet als officiële opvolger wilde aanstellen, zie wat dat betreft J.C.K. Kickert aan J. Greshoff, augustus 1918, LM G.785 B.2.

27. Greshoffs reis naar Frankrijk wordt aangekondigd in *De Tijd*, 21 september 1918.

28. De reden daarvoor is volgens Greshoff omdat hij voor *De Telegraaf* werkt, zie A. Roland Holst aan J. Greshoff, 3 oktober 1918, LM R. 644 B.1, wat curieus is, want Engeland zou logischerwijs blij moeten zijn met een verslaggever die voor een pro-Franse krant werkt. Greshoffs tegenbrieven aan Roland Holst zijn niet bewaard gebleven.

29. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 3 oktober 1918, LM R. 644 B.1.

30. Dit blijkt uit J.C. Bloem aan J. Greshoff, 27 maart 1919, LM v Bloem 12–14.

31. Moeyes 2001: 216.

32. Gillet 1971: 21 en J. Greshoff. ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 26, 27.

33. Koch 2010: 18, 21.

34. MacMillan 2005: 71.

35. Carte individuelle d’Alimentation, ‘Délivrée le 31–12–1918’, LM G.785 P – Persoonlijke documenten. Zie ook J. Greshoff aan J. van Nijlen, 19 januari 1919, AMVC G.785 B.1.

36. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 19 januari 1919, AMVC G.785 B.1.
37. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 26 januari 1919, LM v Bloem 12–14.
38. Idem, 4 maart 1919, LM v Bloem 12–14.
39. LM G.785 P – Reisdocumenten. Volgens Greshoff (in ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 27) zou hij dadelijk na zijn aankomst in Parijs doorgereisd zijn naar het front, naar Atrecht (Arras), maar de bewaard gebleven documenten ondersteunen deze bewering niet. Het is voor de hand liggend dat Greshoff Arras en Lille op dezelfde reis heeft bezocht, aangezien de plaatsen slechts 52 kilometer uit elkaar liggen en Greshoff op zijn reis naar Lille langs Arras kwam.
40. ‘Frankrijk. De Spaansche griep’, in: *Algemeen Handelsblad*, 15 oktober 1918.
41. Cijfers ontleend aan resp. ‘5300 Slachtoffers van de Spaansche griep te Parijs’, in: *De Telegraaf*, 25 oktober 1918, ‘Volle kerkhoven, leege wiegen’, in: *Het Oosten*, 31 januari 1919.
42. LM G.785I H.1 Aantekeningen – Jan Greshoff. Het testament is opgesteld op 31 januari 1919.
43. Greshoff 1926h: 82–86, Greshoff 1969b: 162–164.
44. J. Greshoff. ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 28.
45. Resp. ‘De kamer van Koophandel te Rijsel’, in: *De Telegraaf*, 8 maart 1919, ‘Uit de geschiedenis van een dagblad te Rijsel’, in: *De Telegraaf*, 20 maart 1919, ‘Klachten uit het Noorden’, in: *De Telegraaf*, 26 maart 1919.
46. ‘Uit de geschiedenis van een dagblad te Rijsel’, in: *De Telegraaf*, 20 maart 1919.
47. Het aantal abonnees is gebaseerd op Wolf 2009: 170.
48. Greshoff 1969b: 168.
49. Ibidem.
50. Tarbell 1922: 84.
51. Greshoff 1969b: 167.
52. J. Greshoff aan J. Tielrooy, 9 januari 1919, LM G.785 B.1.
53. J. Greshoff. ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 44, 47.
54. Clemenceau had het idee van een Maison de la Presse in 1916 geïnitieerd. De instantie moest ervoor zorgen dat valse nieuwsberichten en onzinverhalen van de vijand niet het Franse leger bereikten, om demoralisering onder de soldaten te voorkomen. Na de oorlog zette het pershuis haar taak voort, zie Joëlle Beurrier. ‘Press/Journalism (France)’, in: 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Berlijn: Freie Universität, geraadpleegd 8 oktober 2014. Zie ook Delporte 1999: 180–181.
55. Greshoff 1969b: 165.
56. J. Greshoff. ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 42.
57. Idem, aldaar 29.

58. Greshoff 1969b: 165.
59. Gosling 1979: 8, 9.
60. Volgens Greshoff althans, in J. Greshoff aan P.H. Dubois, 2 maart 1956, LM G.785 B.1.
61. De andere Siamees, Chirico, zou zijn naam aan de Grieks-Italiaanse schilder Giorgio de Chirico danken. Hoewel Greshoff De Chirico tweemaal zijdelings in zijn memoires noemt, blijkt uit niets dat ze elkaar hebben ontmoet.
62. Gebaseerd op J. Greshoff aan J. van Nijlen, 19 januari 1919 en op J. Greshoff aan J. van Nijlen, [eind januari/begin februari 1919], AMVC G.785 B.1.
63. Greshoff 1969b: 175. In zijn boekje met herinneringen aan koffiehuisen en cafés verhaalt Greshoff (onder zijn pseudoniem Otto P. Reys) over nog weer andere Parijse kunstenaarsvrienden, schrijvers dit keer – onder meer François Bernouard, Vincent Muselli en Francis Norgelet – met wie hij in de Parijse La Rotonde en Les Deux Magots verkeert, zie Reys 1925: 19–38.
64. J. Greshoff aan J. Tielrooy, 9 januari 1919, LM G.785 B.1. Greshoff schrijft dat Barrès uiterst beminnelijk was. Decennia later zou hij echter in zijn dagboek (1 april 1946, LM G.785 H.1) noteren dat de ontmoeting met Barrès een teleurstelling voor hem had gevormd: ‘Ik vond hem vriendelijk en wellevend, doch wat mij altijd het meest hindert: afwezig. Ik kan mij best voorstellen dat hij mij weinig belangwekkend vond! Maar Verhaeren was nooit afwezig als hij mij ontving.’
65. Van Buuren en Jongeneel 1996: 76–78.
66. J. Greshoff. ‘Pierre Benoit of over het gevaar van den roem’, in: *De Gids*, jrg. 84 (1920), p. 490–500.
67. Greshoff 1969b: 175–177. Zie m.b.t. Apollinaire bijv. Gosling 1979: 213.
68. De trek van Montmartre naar Montparnasse was net voor de oorlog, in 1912–1913, begonnen; onder meer Picasso had zich aan de Boulevard Raspail in Montparnasse gevestigd, zie Gosling 1973: 205–207.
69. Wat betreft de schaarste van alcohol, zie Rollet 1997: 449–451.
70. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 19 januari 1919 en J. Greshoff aan J. van Nijlen, [eind januari/begin februari 1919], AMVC G.785 B.1. AMVC G.785 B.1.
71. Blom 2009: 31.
72. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 19 januari 1919, AMVC G.785 B.1.
73. Gosling 1979: 74. Voor zover ik heb kunnen nagaan schreef Greshoff amper over de Franse avant-gardistische kunstenaars in *De Telegraaf*: hij richtte zich op tentoonstellingen in eigen land, die gedurende de oorlog logischerwijs vooral Nederlands werk of werk van in Nederland gestrande kunstenaars (als Le Fauconnier) lieten zien.
74. Zie bijvoorbeeld Arnold Heumakers. ‘Paul Valéry: La crise de l’esprit, 1919’, in: *NRC Handelsblad*, 23 januari 1998.
75. J. Greshoff. ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 50.
76. Idem: aldaar 52–54.
77. Fontijn 1983: 185 e.v.

78. Weber 1962: 4–6, 16–19, Paxton 2005: 58, 59.
79. Couse 1957: 33–35. Na de Franse Revolutie waren er volgens Maurras overigens nog diverse andere sleutelmomenten van verval geweest, zoals de Napoleontische oorlogen en de Frans-Duitse Oorlog.
80. Eggink 1977: 57.
81. Jan van Nijlen. ‘Charles Maurras. Inscriptions’, in: *Groot Nederland*, jrg. 19 (1921), nr. 12, p. 676–678. Het is overigens goed mogelijk dat Greshoff aan de basis van Van Nijlens adoratie lag, zoals niet zelden het geval was bij diens liefde voor Franse schrijvers, zie Van den Bossche 2005: 396.
82. J.W.F. Werumeus Buning aan J. Greshoff, [ongedateerd], LM B.954 B.1.
83. Molnar 1999: 338, Couse 1957: 40.
84. Vergelijk Tollebeek 2002: 160 e.v. m.b.t. de metafoor van een volk of natie als orgaan, dat bijvoorbeeld bepaalde symptomen vertoont en ziek kan zijn. Deze metafoor was in de jaren 1860–1914 opvallend populair.
85. Zie bijvoorbeeld Greshoff 1958b: 86. Ook Lou de Jong noemt Maurras overigens ‘meer schrijver dan agitator; tot volkstribuun, tot partijleider ontwikkelde hij zich niet’, zie De Jong 1969: 218.
86. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 26 januari 1919, LM v Bloem 12–14.
87. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 19 januari 1919, AMVC G.785 B.1. Greshoff is overigens al veel langer in de greep van Maurras, naar zijn zeggen sinds de jaren 1914, 1915. In april 1916 had hij een opstel over Daudet en Maurras geschreven, dat met andere dagbladartikelen over de Franse literatuur te vinden is in *Latijnsche lente* (1918).
88. Het blad *Action Française* kwam voort uit de in augustus 1899 opgerichte *Revue de l’Action Française*.
89. Molnar 1999: 342, Greshoff 1958b: 86.
90. Greshoff 1958b: 87. De term ‘gayParee’ is afgeleid uit het Franse ‘gai’ (blij, vrolijk) en ‘Paree’ (Parijs). De term raakte in zwang in het fin de siècle toen Parijs niet alleen vanwege haar artistieke, maar ook haar sociale en seksuele excessen befaamd werd.
91. Defoort 1978: 23.
92. Wiegel 1993: 68.
93. Greshoff 1958b: 86.
94. Dagboeknotitie 3 april 1956, LM G.785 H.1.
95. J. Greshoff. ‘Een manifest der Fransche intellectueelen’, in: *De Telegraaf*, 25 juli 1919.
96. J. Greshoff. ‘Schrijven, lezen en prentjeskijken’, in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 93.
97. J. Greshoff. ‘Een manifest der Fransche intellectueelen’, in: *De Telegraaf*, 25 juli 1919.
98. Greshoff 1958b: 88.
99. MacMillan 2005: 568–569, 573–574.
100. Greshoff 1969b: 167.

101. Zie onder meer Koch 2010: 26–33 en MacMillan 2005: 43, 240, 563, 564.
102. Zie ook Tames 2006: 66. Het feit dat hij zelf in het begin van de Eerste Wereldoorlog nog volop bijdroeg aan de propagandamachine, zowel door de Duitse, Franse als Belgische cultuur te promoten, bracht Greshoff in zijn artikel ‘De onvrede van Versailles’ (zie volgende noot) niet ter sprake.
103. J. Greshoff. ‘Uit mijn herinneringen. De onvrede van Versailles’, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 10 (1956), nr. 1, p. 22–55, aldaar 35.
104. Idem, aldaar 32.
105. Greshoff 1969b: 164.

9. *Hoe mooier het plaatje (1920–1923)*

1. Dit alles blijkt uit J. van Krimpen aan J. van Nijlen, 26 december 1921, LM N. 494 N.2.
2. De citaten komen resp. uit Van der Veen 1968: 95, Gomperts, Van Schendel en Borgers 1976: 18 en Greshoff 1950b: 169. Van Schendel komt in Van der Veens sleutelroman voor onder de naam Waasdijk.
3. Zie bijvoorbeeld Greshoff 1948b: 59.
4. Van Boven 2009: 216.
5. Van Heerikhuizen 1969: 25.
6. Dat Aty niet mee is, blijkt uit een brief van A. van Schendel-de Boers aan A.C. Greshoff-Brunt, 28 maart 1923, LM s. 3 1 2 B.1, en uit J. van Krimpen aan J. van Nijlen, 26 december 1921, LM N. 494 B.2.
7. Dit blijkt uit J.C. Bloem aan J. Greshoff, 25 februari 1920 en 16 maart 1920, zie LM v Bloem 12–14 en uit J.C. Bloem aan A. van der Leeuw, 29 februari 1920, in Bloem 1979: 157 (nr. 82).
8. Informatie afkomstig uit Gemeente Apeldoorn aan S.A.J. van Faassen, 21 april 1980, PASVF.
9. J. Greshoff aan J. van Nijlen, [maart 1920], AMVC G.785 B.1.
10. Idem, 26 december 1919. AMVC G.785 B.1.
11. Wolf 2009: 66, 149–151, 168.
12. Dit blijkt uit J.C. Bloem aan J. Greshoff, 24 oktober 1919, LM v Bloem 12–14 en ook uit J.C. Bloem aan A. van der Leeuw, 19 oktober 1919, in Bloem 1979: 153 (nr. 88).
13. A. Roland aan R.N. Roland Holst en H.G.A. Roland Holst-Van de Schalk, 5 oktober 1919, in Roland Holst 1990: 150, 151 (nr. 72). Roland Holst spreekt over Renesse, volgens Bloem (in zijn brief aan Aart van der Leeuw, zie vorige noot) volgde Greshoff een rustkuur in Haamstede.
14. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 24 oktober 1919, LM v Bloem 12–14.
15. R. Roland Holst aan A.C. Greshoff-Brunt, 6 oktober 1919, LM R.645 B.1.
16. G.G. van der Hoeven aan R. Roland Holst, 22 juni 1918, LM R.645 B.1. Van der Hoeven was een neef van Henriette Roland Holst.

17. J.W.F. Werumeus Buning aan J. Greshoff, 23 september 1919, LM B.954. B.I.
18. Kemperink 2009. Kemperink laat zien hoe veel kunstenaars sinds de laat-negentiende eeuw een verband legden tussen kunstenaarschap en zenuwziekte.
19. Ontleend aan Blom 2009: 12.
20. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 19 november 1919, LM v Bloem 12–14.
21. A. Roland Holst aan J. Greshoff, [ongedateerd], LM R. 644 B.I. Vergelijk Van der Vegt 2000: 191.
22. A. Besnard aan J. Greshoff, 18 oktober 1919, LM B.504 B.I.
23. J.W.F. Werumeus Buning aan J. Greshoff, [ongedateerd], LM B.954. B.I.
24. Dagboeknotitie 24 april 1951, LM G. 785 H. I. Greshoff is in het openbaar altijd positief over zijn vier *Telegraaf*-jaren blijven spreken, zoals in 's-Gravesande 1935: 78, 79, 159–161.
25. De Keizer 2012: 35.
26. Wolf 2009: 168 e.v., 180.
27. De Ruiters 2017: 15, 16, 284, 285.
28. Volgens het gemeentearchief Amsterdam schrijven de Greshoffs zich op 9 januari 1920 uit het Amsterdamse bevolkingsregister uit omdat ze naar de Velperbuitensingel 13 in Arnhem vertrekken. Aan Jan van Nijlen meldt Greshoff op 26 december 1919 dat de woningkwesitie 'in dezen Parel van Gelre zeer ingewikkeld' is, J. Greshoff aan J. van Nijlen, 26 december 1919. AMVC G. 785 B.I.
29. Crone en Vredenberg 2007: 12–14, 66. Ook Greshoffs huis zou de raketinslag en de Slag om Arnhem overleven.
30. Wat betreft de tramlijn, die tot 28 maart 1920 haar eindpunt op de Burgemeester Weertsstraat had, zie Dalman 1993: 125.
31. 'Liefdesverklaring', in de bundel *Bij feestelijke gelegenheden* (1928), hier overgenomen uit Greshoff 1948a: 155.
32. Dalman 1993: 31.
33. Crone en Vredenberg 2007: 27, 28. De naam verwijst naar de vooral in de negentiende eeuw nog veel gebruikte hondenkar.
34. Ritter 1956: 42.
35. Geciteerd in Hemels 2004: 72.
36. Hemels 2004: 66–69.
37. Van Dijk 2006: 126–129.
38. H. Pyttersen Tz. zat van 1891 tot 1901 in de Tweede Kamer en was vervolgens tot aan zijn dood op 10 september 1919 werkzaam bij de NAC, terwijl hij tegelijkertijd lid van de Arnhemse gemeenteraad was.
39. Wijffes 2004: 44.
40. Te Velde 1998: 168–171 en 173.
41. Slijkerman 2016: 194 e.v.
42. Ritter 1956: 42.
43. Aldus Lodewijk van Deysse, geciteerd in Slijkerman 2016: 215.
44. J. Greshoff aan J. van Nijlen, [ongedateerd], AMVC G. 785 B.I. De brochure verschijnt in september 1921, zie Greshoff 1921k.

45. Van Bommel 2010: 206.
46. Van Krimpen 1994: 12.
47. Greshoff 1969b: 183, 158.
48. M. Esser (G. van Eckeren) aan J. Greshoff, 14 juni 1926, LM E.4022 B. I.
49. Idem, 20 januari 1927.
50. Kaal 2005: 259.
51. Zie ook Van der Woud 2015: 117 e.v.
52. Eggink 1977: 70, 71.
53. J.H. Speenhoff aan J. Greshoff, o.a. 15 februari 1920, 6 en 7 januari 1921, LM s.784 B. I.
54. H.W.J.M. Keuls aan J. Greshoff, 18 juni 1920, LM K.374 B. I.
55. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan F. Toussaint van Boelaere, 8 februari 1920, AMVC 6.785 B. I.
56. Hemels 2004: 73.
57. Van Dijk 2006: 129, 130.
58. Een editie van de *Nieuwe Arnbemsche Courant* bestaat overigens doorgaans uit zes bladzijden doordeeweeks en tien, soms twaalf bladzijden in de weekenden.
59. Hemels 1979: 210–224. De vraagstelling is opgenomen in de *Nieuwe Arnbemsche Courant* van 23 oktober 1920. De nabeschuwing staat in de *Nieuwe Arnbemsche Courant* van 6 november 1920.
60. J. Greshoff aan J. van Nijlen, [ongedateerd], AMVC G.785 B. I. Voor meer informatie over de papiernoed zie bijvoorbeeld ‘De Nederlandsche Papier-industrie’, in: *Leeuwarder Courant*, 13 augustus 1919.
61. Braat 1966: 19.
62. Idem: 22.
63. Greshoff 1969b: 183.
64. Reys 1925: 51.
65. Greshoff 1969b: 186.
66. Overigens zou later een slepend conflict ontstaan tussen Hijman en Roland Holst over de handelseditie van deze Palladium-uitgave. Greshoff probeerde te bemiddelen, zie verder Van der Vegt 2000: 269.
67. Dit keer was Bloem de initiator van het tijdschriftplan geweest, zie Van Faassen 1997: 26, 27. Bloem omschrijft het op te richten tijdschrift in J.C. Bloem aan A. van der Leeuw, 2 juni 1917, in Bloem 1979: 122 (nr. 60).
68. De pre-Palladiumuitgaven, zoals deze door Van Krimpen verzorgde boekjes de geschiedenis zijn ingegaan, waren naast Dansers *Ontmoetingen* (1917) en Besnards *Sonnetten* (1917): *Pierrot aan den lantaarn* (1919) van Martinus Nijhoff, *Een nieuw Carthago* (1919) van Jacob Israël de Haan en *In den stroom* (1920) van H.W.J.M. Keuls.
69. Dagboeknotitie 19 februari 1922, LM G.785 NG – Dagboek 1922.
70. Hijman 1956: 6.
71. Van Krimpen 1994: 8. Hoe Hijman zo snel aan een registratie en erkenning om het uitgeversvak te beoefenen kwam, is onbekend: hiervoor was immers een vakop-

leiding nodig. Wellicht had Hijman die al gevolgd of werden de boeken niet via de boekhandel verkocht, maar via inschrijvingen.

72. Dagboeknotitie 2 maart 1922, LM G.785 NG – Dagboek 1922.

73. Het moge duidelijk zijn dat Greshoff, conform de gewoonte, voor het motto gebruikmaakt van de beginletters van de boekhandelsnaam: Hijman, Stenfert Kroese en Van Der Zande, HSKVDZ.

74. De typografische verzorging van de Palladium-uitgaven wordt direct als bijzonder herkend, wat onder meer blijkt uit het feit dat al in 1920, het jaar van oprichting, Palladium op een tentoonstelling van oude en nieuwe boekkunst in het Haagse Gemeentemuseum een eigen vitrine heeft, zie: ‘Tentoonstelling boekkunst’, in: *Het Vaderland*, 6 oktober 1920. Zie verder Van Faassen 1996b: 82.

75. J. van Krimpen. ‘De Zilverdistel’, in: *De Amsterdammer*, 14 juni 1914.

76. Van Faassen 1996b: 84, 85, Kuipers 1995: 124–126.

77. De beginselverklaring is in 1922, waarschijnlijk door Jan van Nijlen op aanwijzingen van Van Krimpen, opgesteld. Geciteerd in Van Faassen 2003: 29.

78. Zie hiervoor Van Faassen 1996b: 81 en Sötemann 1979: 138.

79. Van Faassen 1996b: 82.

80. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 5 februari 1923, AMVC G.785 B.1.

81. Van Krimpen aan Van Nijlen, geciteerd in Van Faassen 1996b: 84. Met het verschil tussen mensen en Patagoniërs doelt Van Krimpen op wat Greshoff ‘beschaafden en onbeschaafden’ genoemd zou hebben: niet-Europese volken hoorden binnen Greshoffs gedachtegoed al snel tot de laatste categorie.

82. Uit de herinneringen van Stols, genoteerd in Van Dijk 1992: 30.

83. Zie ook Van Faassen 2004: 15.

84. M.J.F.P.H. Erens aan J. Greshoff, 11 december 1922, LM E.354 B.1.

85. G.H. Pannekoek jr. ‘Al pratende met... J.W.F. Werumeus Buning’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 26 (1927), nr. 2, p. 25–29.

86. Van Faassen 1996b: 82, 83.

87. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 24 juni 1924, in Chen en Van Faassen 1990: 91–93 (nr. 130).

88. Volgens Stols 1979: 8. Het citaat komt uit M.J.F.P.H. Erens aan J. Greshoff, 11 december 1922, LM E.354 B.1.

89. Adriaan van Heemert (ps. J. Greshoff). ‘Nederlandsche exportkunst. De roem van onze typografie. Een overzicht der ontwikkeling’, in: *De Hollandsche Revue*, jrg. 34 (1929), nr. 1, p. 550–556, aldaar 552 en Van Faassen 1996b: 82.

90. H. Marsman aan J. Greshoff, 14 april 1925, LM M.278 B.1.

91. Van Krimpen dankte de baan bij Enschedé aan zijn eerste letterontwerp, de Lutetia, die hij in 1925 maakte voor de catalogus van de internationale art-decotentoonstelling in Parijs. Zie Sötemann 1979: 143, Nelissen 1981: 62, 63 en Sierman 1996: 24, 27.

92. Adriaan van Heemert (ps. J. Greshoff). ‘Nederlandsche exportkunst. De roem van onze typografie. Een overzicht der ontwikkeling’, in: *De Hollandsche Revue*, jrg.

- 34 (1929), nr. 1, p. 550–556, aldaar 553.
93. Van Faassen 1996b: 86, 87.
94. Kuitert 2003: 146.
95. Zie verder Van Faassen 1996b: 78.
96. J. van Krimpen aan J. van Nijlen, 20/24 januari 1922, LM N. 494 B.2.
97. De psychiatrie was lange tijd slechts een medische praktijk, maar sinds het begin van de eeuw beginnen veel psychiaters ook de psychoanalyse te beoefenen, zie bijvoorbeeld Zijlstra en Sturkenboom 1975: 18.
98. Aldus P.A. de Wilde. 'Veertigjarig artsjubileum Dr. P. Bierens de Haan', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, jrg. 79 (1035), nr. 43, p. 5104–5105.
99. A. Roland Holst aan A.C. Greshoff-Brunt, [ongedateerd], LM R. 644 B.1.
100. Greshoff 1969b: 44.
101. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 18 januari 1922, LM S.312 B.1.
102. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 12 augustus 1924, in Chen en Van Faassen 1990: 95, 96 (nr. 134).
103. Idem, 2 mei 1924, in idem: 83, 84 (nr. 117).
104. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 22 oktober 1947, LM G.785 B.1.
105. Dagboeknotitie 15 februari 1922, LM G.785 NG – Dagboek 1922.
106. Dit blijkt uit een brief van R. Roland Holst aan J. Greshoff, 9 oktober 1920, LM R.545 B.1.
107. Dat Greshoff halve dagen werkt, blijkt uit een brief van A.F.E. van Schendel aan A.C. Greshoff-Brunt, 21 februari 1922, LM S.312 B.1.
108. Rymenants (2010: 2) zegt dat Greshoff weigerde zijn hoofdredacteurschap te combineren met het directeurschap toen hem dat werd aangeboden en zijn ontslag nam toen de nieuwe directeur zich met de redactie ging bemoeien. Ik heb daar geen direct bewijs van kunnen vinden, maar diverse indirecte opmerkingen wijzen wel in die richting.
109. Dagboeknotitie 18 februari 1922, LM G.785 NG – Dagboek 1922.
110. Wat betreft De Visser, zie 'Gemeenteraad van Arnhem', in: *Algemeen Handelsblad*, 26 juli 1921 en 'Vrijheidsbond', in: *Het Vaderland*, 21 november 1921. Overigens was De Visser eerst in juli 1921 tot lid van de Gedeputeerde Staten gekozen. In de Vrijheidsbond volgde hij Willem Treub op in het dagelijkse bestuur.
111. In oktober 1923 zou Van der Kuil alsnog zijn bestuursfunctie in de Vrijheidsbond neerleggen, vanwege te drukke werkzaamheden voor onder meer zijn krant. In: *Het Vaderland*, 31 oktober 1923.
112. Zie Greshoff 1921k: 5.
113. Van Bommel 2010: 206, 207.
114. Gegevens afkomstig van Gemeentearchief Arnhem aan S.A.J. van Faassen, 6 november 1981. De brief bevindt zich in het PASVF.
115. 'Ver. van Hoofdredacteurs', in: *Algemeen Handelsblad*, 11 juni 1922.
116. Zijn ontslag werd in de *Nieuwe Arnhemse Courant* van 2 januari 1923 bekendgemaakt en zou per 1 april 1923 ingaan.

117. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 21 december 1922, AMVC G.785 B.1.
118. Dinsdag 2 januari 1923 wordt het nieuwe regime ingeluid: voorop de *Nieuwe Arnhemse Courant* staat vermeldt: 'Directeur-Waarn. Hoofdredacteur H.P.N. van der Kuil', in dezelfde editie wordt Greshoffs vertrek bekend gemaakt. Volgens Greshoff wordt Besnard in 1928 eveneens met 'het bloed onder zijn nagels weg gepest [...] door die Van der Kuil', zie J. Greshoff aan H. Mayer, 14 april 1928, LM G.785 B.1.
119. Zie p. 741 n6.
120. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 10 januari 1922, AMVC G.785 B.1.
121. J. Greshoff. 'Droomkastelen om een eiland', in: *Het Vaderland*, 12 oktober 1963.
122. Greshoff 1969b: 80. Nijhoffs huisje bevond zich in het dorpje Groot Valkenisse (gemeente Biggekerke).
123. Het citaat over Brugge bevindt zich in Greshoff 1969b: 210.
124. J. Greshoff. 'Droomkastelen om een eiland', in: *Het Vaderland*, 12 oktober 1963.
125. Ibidem.
126. Wat betreft het vakantiehuis, zie J.C. Bloem aan J. Greshoff, 11 mei 1920, LM v Bloem 12-14, en Braas 1998: 211. M.b.t. de girorekening: J. Greshoff aan J. van Nijlen, [1920 of 1921], AMVC G.785 B.1.
127. Greshoff 1939b: 132, 133.
128. Hoewel Connolly vond dat een huwelijk alle kunst doodt, heeft het volledige citaat overigens vooral betrekking op in hoeverre de echtgenote in kwestie wijs en offeringsgezind is, zie Connolly 1983: 115, 116.
129. J. Greshoff aan Jan van Nijlen, 13 februari en 23 maart 1923, AMVC G.785 B.1.

10. *Tegen de dictatuur van de meerderheid (1923-1927)*

1. 'Vereeniging Civis Liber (De Vrije Burger)', in: *Het Vaderland*, 28 mei 1923.
2. 'Oproeping', in: *De Telegraaf*, 24 november 1920.
3. Kaal 2005: 260, 261.
4. Het wetsvoorstel kwam deze jaren niet door de kamer heen, maar in 1926 werd als nog de Centrale Filmkeuring opgericht.
5. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 20 mei 1920, LM v Bloem 12-14.
6. Von der Dunk 1982: 28.
7. 'Civis Liber', in: *De Tijd*, 26 mei 1923.
8. Zie diverse artikelen, onder meer 'De Begroting van Justitie. Tweede Kamer Overzicht', in: *Het Vaderland*, 11 december 1930 en 'Krachtiger bestrijding van de pornografie', in: *Het Vaderland*, 21 april 1931. Zie m.b.t. toezicht op de pornografie in de jaren dertig ook Schilt 1995: 38.
9. J. Greshoff. 'De Pornografische Rijkscommissie', in: *De Groene Amsterdammer*, 13 december 1930. Zie ook 'Kunst of pornografie? De samenstelling der Rijkscommissie', in: *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1930.
10. Idem.
11. Charivarius. 'Dwangrijm. Op het Heden en de naaste Toekomst, opgedragen aan de vereeniging "Civis liber"', in: *De Amsterdammer*, 28 juli 1923.

12. Mevr. Brunt-Pietersen wordt op 8 augustus 1923 ingeschreven op de Burgemeester Weertsstraat 45 in Arnhem, bevolkingsregister Gemeente Arnhem 1710: aktenummer 20649 (Gelders Archief), zie ook dagboeknotitie op 24 juni 1945, LM G.785 H.1.
13. Brunts klantenbestand was overgenomen door de Boek-, Papier- en Kunsthandel L.J.C. Boucher, zie Visser 1962: 32. Ook Greshoff zou enkele boekjes bij Boucher publiceren.
14. Dubois 1997: 81.
15. Zie wat betreft de mogelijkheid in Java: J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 1 en 2 oktober 1923 en [november 1923], in Chen en Van Faassen 1990: 27, 28 en 35 (nr. 37, 38 en 48). Zie ook A. Roland Holst aan J. Greshoff, 19 februari 1924, LM R.644 B.1.
16. J. Greshoff aan J. Werumeus Buning, 13 mei 1923, LM G.785 B.1, en J. Greshoff aan J. van Nijlen, 25 april 1923, beide LM G.785 B.1.
17. J. Greshoff aan C. Nypels, 8 juni 1923 (Nypels-archief, De Bilt, doos xiv), nageslagen in Chen en Van Faassen 1990: 491 (nr. 19, n. 3). Zie ook enkele ongedateerde brieven van J.W.F. Werumeus Buning aan J. Greshoff, LM B.954 B.1.
18. Greshoff spreekt zich uit over Heijermans in Cannegieter 1934b: 462.
19. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 25 april 1923, LM G.785 B.1.
20. Een vel is normaal gesproken 16 pagina's, waardoor je op 0,625 gulden per pagina uitkomt.
21. In LM - G.785 P - Contracten bevindt zich een contract tussen Greshoff en Sijthoff voor Het Lantjuweel 'een serie van vertaalde romans benevens een enkele Nederlandschen roman, indien de gelegenheid zich daarvoor aanbiedt'.
22. Aldus Wijdeveld 1944: 53, 54. Wijdeveld komt met het idee voor uitbreiding in 1924.
23. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 2 augustus 1923, in Chen en Van Faassen 1990: 15-17 (nr. 21).
24. Uit de herinneringen van Stols, genoteerd in Van Dijk 1992: 25. Zie ook J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 26 januari 1923, in Chen en Van Faassen 1990: 4 (nr. 4).
25. De karakterisering is afkomstig van kunstenaar Jan Franken, geciteerd in Van Dijk 1992: 33.
26. Stols 1979.
27. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 25 april 1923, in Chen en Van Faassen 1990: 8 (nr. 9). 'De Trajectum Ad Mosam Pers', in: *Het Vaderland*, 27 mei 1923.
28. Elders heeft de bundel als werktitel *Dichtoefeningen*.
29. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 2 oktober 1923, in Chen en Van Faassen 1990: 28 (nr. 38).
30. Idem, 17 mei 1923, in idem 1990: 11 (nr. 13). Er is ook sprake van om *Het jaar der dichters* nieuw leven in te blazen, maar daar komt niets van terecht, zie J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 17 mei 1923, in Chen en Van Faassen 1990: 11 (nr. 13).
31. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 2 augustus 1923, in Chen en Van Faassen 1990: 15-17 (nr. 21).

32. Idem, 28 september 1923, in idem 1990: 26 (nr. 35).
33. M. Esser (G. van Eckeren) aan J. Greshoff, 20 november 1914, LM E.4022 B.1.
34. Heel bijzonder is dat overigens niet, want geen van Greshoffs generatiegenoten – Geerten Gossaert, Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst, Albert Besnard – heeft nog een oeuvre opgebouwd.
35. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, [augustus 1923], in Chen en Van Faassen 1990: 98 (nr. 137).
36. J. Greshoff. ‘Schrijven, lezen en prentjeskijken’, in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 84, 85.
37. Gillet 1971: 67.
38. Hoornik 1939: 8.
39. Schepens 1938: 15.
40. Donker 1932: 109.
41. Ross 1997: 209.
42. M. ter Braak. ‘De eigen toon’, in: *Het Vaderland*, 21 februari 1937. Zie ook Anbeek 1999: 168, e.v.
43. Wie meer wil lezen over Greshoffs poëtische omslag vindt grondiger analyses in onder meer Cannegieter 1934a, Gillet 1971: 66–152, Hoornik 1939, Schepens 1938 en Vestdijk 1935.
44. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 10 mei 1924, in Chen en Van Faassen 1990: 84 (nr. 118).
45. Het duplicaat van benoeming tot lid van de Commissie van toezicht op het Middelenbaar Onderwijs, d.d. 14 november 1921, bevindt zich in LM G.785 P – Persoonlijke Documenten.
46. Dagboeknotitie 21 februari 1922, LM G.785 NG – Dagboek 1922.
47. J. Greshoff. ‘De foutieve wijze waarop de jeugd met de letterkunde in contact wordt gebracht’, in: *Groot Nederland*, geciteerd uit een overdruk in *De Sumatra Post*, 30 januari 1933.
48. Greshoff 1969b: 187.
49. Geciteerd in Henkes 2005: 135.
50. Zie verder H. van der Hoeven. ‘Vries, Jan Pieter Marie Laurens de (1890–1964)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, digitaal beschikbaar op de website van Huygens ING.
51. Greshoff 1969b: 187.
52. Greshoff en De Vries 1925: 302, 283.
53. Idem: 372.
54. Idem: 366–368.
55. Idem: 345, 346.
56. Is. Querido. ‘Letterkundige Kroniek’, in: *Algemeen Handelsblad*, 30 november 1911.
57. Greshoff 1926g: 20. (De toneelkritieken, nu gebundeld, werden oorspronkelijk in de periode 1916–1918 geschreven en voornamelijk gepubliceerd in *Groot Nederland* als ‘dramatisch overzicht’.)

58. Is. Querido. 'Letterkundige Kroniek', in: *Algemeen Handelsblad*, 11 augustus 1917.
59. Greshoff en De Vries 1925: 245. Greshoff zou zijn mening over Israël Querido nooit bijstellen en schreef nog in 1963 dat hij 'een onleesbaar zwetser was, zonder zelfkritiek, zonder gevoel voor maat en daarom dus zonder beschaving', zie J. Greshoff. 'Annie Salomons' herinneringen uit de oude tijd', in: *Het Vaderland*, 9 februari 1963. Andersom zou Querido, als de auteur J.L. Boender in 1928 een boek met kritiek op hem publiceert, ten onrechte menen dat achter de naam 'Boender' Greshoff schuilgaat. Greshoff zorgt dat het misverstand uit de lucht geholpen wordt door G.H. 's-Gravesande. 'Al pratende met... J.L. Boender', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27 (1928), 10 april 1928, p. 100-103. In J. Greshoff aan H. Mayer, 11 april 1928, LM 6.785 B.1 doet Greshoff de achtergronden van het misverstand uit de doeken.
60. H. Borel. 'Israël Querido', in: *Het Vaderland*, 5 augustus 1932.
61. H. Marsman. 'Aan de Heeren Dr. P.N. van Eyck en J. Greshoff', in: *De Vrije bladen*, jrg. 2 (1925), p. 317-319.
62. Greshoff en De Vries 1925: v1.
63. J. Greshoff aan G.H. 's-Gravesande, 9 juni 1925, LM 6.785 B.1. NB 's-Gravesande heet op dat moment nog Pannekoek; hij zal enkele jaren later zijn naam veranderen. Om verwarring te voorkomen houd ik in de lopende tekst 's-Gravesande aan.
64. Resp. J.W.F. Werumeus Buning. 'Kroniek der Nederl. Letteren', in: *De Telegraaf*, 5 september 1925 en n.n. 'Boek van de Maand', in: *De Hollandsche Revue*, jrg. 30 (1925), nr. 12, p. 469-471.
65. R. Roland Holst aan J. Greshoff, 28 mei 1925, LM R.645 B.1.
66. Citaten uit resp. 'Tijdschriften', in: *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1925 en Dirk Coster. 'Jaaroverzicht', in: *De Stem*, jrg. 6 (1926), nr. 1. Zie in dit verband ook: H.P. van den Aardweg. 'Open brief aan Jeanne Kloos Reyneke van Stuwe', in: *De Nieuwe Gids*, jrg. 40 (1925), nr. 8.
67. Jan R. Th. Campert. 'Kunst en letteren. Bij Israël Querido', in: *Het Vaderland*, 18 maart 1926.
68. Dit blijkt uit J.W.F. Werumeus Buning aan J. Greshoff, [ongedateerd], LM B.954 B.1.
69. A.F. Mirande aan J. Greshoff, 5 en 8 november 1932, LM 6.785 B.2. Overigens zou ook Mirande, net als De Vries, tijdens de oorlog het nationaalsocialisme een warm hart toedragen.
70. Het tweede deel had *Les fantaisistes* (rondom Paul-Jean Toulet) moeten worden, het derde *Après le symbolisme* (rondom Paul Valéry) en het vierde *Vers Dada* (met Guillaume Apollinaire als centrale figuur).
71. J. Greshoff aan G.H. 's-Gravesande, 9 juni 1925, LM 6.785 B.1.
72. Dorleijn 2002: 143-145.
73. Geciteerd in De Jong 2001: 229. Het eerste nummer van *NU* verschijnt op 1 oktober 1927.
74. Ruiters en Smulders 1996: 211 e.v.
75. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff. 'Over de Fransche Tijdschriften', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 22 (1923), p. 114-115 en Greshoff 1923.

76. J. Greshoff. 'Over de Fransche tijdschriften 11', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 22 (1923), nr. 6, p. 82–84, aldaar p. 82.
77. J. Greshoff. 'Gedachtenwisseling. Reactie op B. Arends', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 23 (1924), nr. 1, p. 30.
78. B. Arends. 'Gedachtenwisseling', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 23 (1924), nr. 1, p. 30, 31.
79. J. Greshoff. 'Maurice Barrès†', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 22 (1923), nr. 12, p. 192–194.
80. Julius Meijer. 'Aanteekeningen. L'Action Française en Hollande', in: *De Stem*, jrg. 4 (1924), p. 366–368.
81. Ibidem.
82. Ibidem.
83. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 2 augustus 1923, LM s.312 B.1.
84. De Jong 2007: 63, 64.
85. Zie o.a. De Jonge 1968: 13–15 en Vita-Finzi 1968: 232, 233.
86. De Jong 2007: 70.
87. Staels 2001: 102, 103.
88. De Jong 1969: 224, 225.
89. Greshoff in G.H. Wallagh. 'Een gesprek voor een vertrek. Interview met Jan Greshoff', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 38 (1939), nr. 6, p. 12–14, aldaar 13.
90. Geciteerd in Henkes 2005: 136.
91. De Italiaanse Nederlander zou een brugfunctie tussen de Nederlandse en Italiaanse literatuur gaan vervullen, zie verder Giacomo Antonini. 'Jan Greshoff. Een allerprettigste metgezel', in: *NRC Handelsblad*, 11 september 1981. Zie ook Greshoff 1969b: 187, 188.
92. J.C. Baak. 'Het fascisme in de literatuur', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27 (1928), nr. 9, p. 265–269.
93. De Jong 1969: 224, 225.
94. De Jong 2007: 68, 72 e.v.
95. Greshoff en De Vries 1925: 347.
96. A.M. de Jong. 'Letterkundige kroniek', in: *Het Volk*, 13 juni 1925.
97. Zie onder meer A.M. de Jong. 'Litterair-fascistische nonsens. Boekbespreking CLXXI', in: *Het Volk*, 10 oktober 1925, A.M. de Jong. 'Letterkundige kroniek CLXXII', in: *Het Volk*, 17 oktober 1925, A.M. de Jong. 'Letterkundige Kroniek. Erts-almanak 1926', in: *Het Volk*, 23 januari 1926 en A.M. de Jong. 'Letterkundige Kroniek', in: *Het Volk*, 17 juli 1926.
98. Ibidem.
99. In Arnoldussen en Renders 2003: 112, 113.
100. Eggink 1977: 70.
101. Vergeer 1998: 31. Corinna van Schendel, kleindochter van Arthur van Schendel, schreef *De Parelduiker* op 29 november 1998 een reactie om de 'gemutileerd overgekomen anekdote' van Vergeer recht te zetten: Greshoff verscheen absoluut niet in

een fascistenuniform, maar trok, volgens de familieoverlevering, weleens een zwart overhemd aan. (De reactie werd niet geplaatst maar een duplicaat van Corinna van Schendels brief bevindt zich in het PASVF.)

102. A. Roland Holst en A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 30 mei 1923, LM R.644 B.1. Zie ook de ansichtkaarten van Van Schendel aan Greshoff op resp. 20 en 30 juni 1923, LM S.312 B.1, met de afdruk van Mussolini en soortgelijke teksten.

103. Geciteerd in De Jong 2007: 65.

104. Zie over Bloem en Roland Holst bijvoorbeeld Roland Holst 1975: 79.

105. Pannekoek 1927: 8.

106. A.M. de Jong. 'Beginselverklaring', in: *NU*, jrg. 1 (1927), nr. 1, p. 1-9.

107. De Jong 2007: 77.

108. J. Greshoff aan H. Mayer, 1 februari 1928, LM G.785 B.1.

109. Greshoff 1969b: 193.

110. J. Greshoff aan J. van Nijlen, 11 oktober 1923, AMVC G.785 B.1.

111. *De dichters van 't Fonteintje: een keur uit hun gedichten*. Maastricht: Boosten en Stols, 1924.

112. Otto P. Reys (ps. J. Greshoff). 'Koffiehuis-Letterkunde. Brussel', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 23 (1924), nr. 5, p. 67-68.

113. Jan R. Th. Campert. 'Een zomersche wandeling en een middag met Karel van de Woestijne', in: *Het Vaderland*, 26 juli 1925.

114. Greshoff-Brunt 1975: 7.

115. Zie J. Greshoff aan A.A.M. Stols, [tussen 9 en 31 mei 1927], in Chen en Van Faassen 1990: 120 (nr. 171).

116. Zie LM G.785 P - F. Financiële bescheiden, Greshoffs dagboeknotitie op 24 juni 1945, LM G.785 H.1, en P.M. Greshoff aan J. Greshoff, 9 november 1931, LM G.785 B.2.

11. Een oordeel afhankelijk van de spijsvertering (1927-1932)

1. E. du Perron aan C. van Wessem, 5 februari 1931, LM P.346 B.1.

2. E. du Perron. 'Een mensch van wien men houdt. Jan Greshoff en zijn militante verzen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 24 november 1937.

3. Zie Van Dijk 1992: 49 en Greshoff 1956b: 30; J. Greshoff. 'Herinneringen naar aanleiding van een bibliographie. Mijn kennismaking met E. du Perron', in: *Nieuwe Courant*, 25 september 1948. Stols had overigens begin 1926 via Simonson een boekje voor Du Perron gedrukt, waaruit eveneens een persoonlijk contact was ontstaan.

4. Snoek 2005a: 388-392. Greshoff zou in 1928 een van de twee getuigen zijn op Du Perrons huwelijk met deze Simone Sechez.

5. Greshoff 1956b: 32.

6. E. du Perron aan A.C. Willink, 17 juli 1927, LM P.346 B.1, en E. du Perron aan P. van Ostaijen, 6 oktober 1927, LM P.346 B.1.

7. Vermoedelijk betrof het de bloemlezing *Keurdicht* en de prozabundel *De wieden van de molen*, zie Van Faassen 1985: 31 en Groenewegen 2002: 15.

8. E. du Perron aan A.C. Willink, 17 juli 1927, LM P.346 B. I.
9. Greshoff-Brunt 1975: 11.
10. Greshoff 1956b: 60, 61 – Greshoff citeert het Frans, dat te vinden is in Valery Larbaud. *A.O. Barnabooth, son journal intime*. Parijs: Gallimard (NRF), 1913, p. 14. De Nederlandse vertaling is van Paul de Bruin: Valery Larbaud. *A.O. Barnabooth. Dagboek van een miljonair*. Baarn: Ambo, 1994, p. 10. De Bruin vertaalt ‘Toscaans’, terwijl dat niet in het origineel staat.
11. Greshoff 1956b: 34.
12. Geciteerd uit Du Perron 1955: 285.
13. E. du Perron aan A.C. Willink, 3 februari 1928, LM P.346 B. I. Zie verder: ‘Kroniek der poëzie. Richard Minne-J. Greshoff-E du Perron’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27 (1928), nr. 1, p. 22–25. Overigens had ook Stols invloed op de groeiende bekendheid van Du Perron in Nederland, onder meer door werk van hem te publiceren.
14. Het zgn. Greshoff-exemplaar van *Het land van herkomst* bevindt zich in LM P.346 H. I.
15. Du Perron 1935: 76.
16. E. du Perron aan A.C. Willink, 17 juli 1927, LM P.346 B. I.
17. Greshoff-Brunt 1975: 8.
18. Dubois 1997b: 82.
19. Dagboeknotitie 12 februari 1953, LM G.785 H. I. Vergelijk Dubois 1997b: 82.
20. Met de vierde oprichter van ‘t *Fonteintje*, Richard Minne, had Greshoff geen contact: Minne leidde een teruggetrokken bestaan buiten Brussel. Wel zou Greshoffs poëzie vaak worden vergeleken met die van Minne, zie Greshoffs reactie daarop in zijn dagboeknotitie van 15 januari 1947, LM G.785 H. I, en J. Greshoff. ‘In ritme van ons zuiden. Als vrij lancier in Brussel’, in: *Het Vaderland*, 19 december 1964.
21. Goedegebuure 1999: 308, 313 en dagboeknotitie 3 maart 1942, LM G.785 H. I.
22. Zie verder voor de relatie Nijkerk-Greshoff Nijkerk 2001 en ‘s-Gravesande 1935: 81.
23. Uiteindelijk zouden de Stolsen eveneens aan de Auguste Reyerslaan gaan wonen, op nummer 134, slechts een paar huizen van Greshoff vandaan.
24. De Vries 1981: 114, 115.
25. Al eerder hadden Van Krimpen en Van Nijlen gepoogd aan Palladium een Franse tak toe te voegen, zie Van Faassen 1996b: 84.
26. Zie A.A.M. Stols aan V. Larbaud, 18 augustus 1931 in Larbaud en Stols 1986: 236–240 en Van Dijk 1992: 88. Ook het beoogde Frans-Nederlandse bibliofiele gezelschap is blijven steken in één uitgave: *Anecdotes italiennes et francaises* (1932) van Stendhal. Wel zou Stols in de oorlog *Les poésies de A.O. Barnabooth* uitgeven, een deel van het door hem zo bewonderde werk.
27. Dubois geciteerd in Olink 1999: 26.
28. Van Istendael 2013: 229. Zie ook Folkert Jensma. ‘Art Nouveau in Brussel; De “flower power” van de negentiende eeuw’, in: *NRC Handelsblad*, 17 februari 1994.

29. J. Greshoff aan G.H. 's-Gravesande, 29 januari 1932, LM G.785 B.1.
30. Dagboeknotitie 10 maart 1947, LM G.785 H.1.
31. Aldus Greshoff in een dagboeknotitie op 2 juni 1964, LM G.785 H.1.
32. Absillis 2009: 37, 38.
33. Seghers 1992: 39.
34. J. Gans aan J. Greshoff, 25 december, LM G.142 B.1.
35. M. Nijhoff aan J. Greshoff, 17 december 1935, LM N.485 B.1.
36. Jacques Gans. 'Souvenir aan Greshoff', in: *De Telegraaf*, 27 maart 1971.
37. Seghers 1992: 43, 44.
38. Olink 1999: 18.
39. Greshoff 1969b: 229.
40. Seghers 1992: 47.
41. Volgens schaarbeek.nl, de website van de gemeente, geraadpleegd op 9 oktober 2015.
42. De Maegt 1929: 289.
43. Van der Veen 1938b: 6.
44. R.N. Roland Holst aan J. Greshoff, 3 april 1917, LM R.645 B.1.
45. Dagboeknotitie 9 oktober 1961, LM G.785 H.1.
46. 'Wie niet als vriend hier binnenhuppelt / Komt er, een twee drie, met pis bedruppelt / Weer uitgeknuppeld.' De wc-tekst is te vinden in J. Greshoff, dagboeknotitie 24 mei 1948, LM G.785 H.1. De bekende spreuk waarop Bloem varieert, luidt natuurlijk: 'Wie niet als vriend hier binnenhuppelt, wordt er direct weer uitgeknuppeld.'
47. Van de tabaksfabrikant had Greshoff bovendien een nummer 117 gekregen, als dank voor het artikel dat hij over Dunhills zaak geschreven had, zie verder A. Dunhill aan J. Greshoff, 5 augustus en 10 oktober 1922, LM G.785 B.2.
48. J. Greshoff aan H. Mayer, 17 mei 1929, LM G.785 B.1.
49. De Maegt 1929: 295.
50. A.G. Christiaens. 'Nog over Greshoff te Brussel', in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 3 (1980), nr. 4, p. 616-620, aldaar 616.
51. Dit blijkt uit een briefje van J. Greshoff aan V. Varangot, 7 juli 1934, Varangot-archief 1ca, BC UVA.
52. J. Greshoff aan H. Mayer, [17 december] 1929, LM G.785 B.1.
53. A.G. Christiaens. 'Nog over Greshoff te Brussel', in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 3 (1980), nr. 4, p. 616-620, aldaar 617.
54. Van der Veen 1938b: 6.
55. Adriaan van der Veen. 'Een rots waarop je kon bouwen. Jan Greshoff: mentor voor een jonge generatie', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 december 1968.
56. Greshoff heeft een abonnement op onder meer de *Haagsche Courant*, maar bijvoorbeeld niet op *Het Vaderland*, dus die koopt hij, evenals de Franse kranten en tijdschriften, zie J. Greshoff aan H. Mayer, 2 mei 1929.
57. Citaat uit de eerste strofe van het gedicht 'Taverne, middernacht', in de bundel *Bij feestelijke gelegenheden* (1928), hier overgenomen uit Greshoff 1948a: 170.

58. Olink 1999: 18.
59. Zie verder De Bodt en Hellemans 2006 en Brouwers 1969: 57.
60. 's-Gravesande 1935: 71.
61. Dagboeknotitie 19 oktober 1950, LM G.785 H.1.
62. Citaat uit de eerste regel van het gedicht 'Taverne, middernacht', in de bundel *Bij feestelijke gelegenheden* (1928), hier overgenomen uit Greshoff 1948a: 170.
63. Dubois 1997: 91, 92.
64. Beishuizen en Werkman 1976: 32–38.
65. Bakker 2009: 126.
66. Seghers 1992: 50.
67. Van Dijk 2006: 136, 137. Van Dijk baseert zich hierbij onder meer op een enquête van de Nederlandse Journalisten Kring (NJK) en op enkele bekend zijnde salarissen van critici uit die tijd.
68. Van Dijk 2006: 133–136.
69. J. Greshoff aan W.A. Kramers, [ongedateerd], LM G.785 B.1.
70. Volgens Angèle Manteau. 'Jan, wat brengt het op?' werden later gevleugelde woorden in huize Manteau, zie Seghers 1992: 47.
71. Interview met Nancy Gordon-Baines, 11 april 2012.
72. J. Greshoff aan W.A. Kramers, [ongedateerd], LM G.785 B.1. Zie ook J. Greshoff aan W.A. Kramers, 20 april 1932, LM G.785 B.1.
73. Hoe de financiën precies in elkaar steken, blijft onduidelijk, want in 1946 schrijft Greshoff (in J. Greshoff aan G.A. Boon, [op of rond 24 januari 1946] – De brief is te vinden in J. Greshoff aan Onbekenden, LM G.785 B.1) dat hij, toen hij in Brussel leefde 'een inkomen, *toen*, van 500 gulden per maand een behoorlijk bestaan verzekerde'.
74. J. Greshoff aan W.A. Kramers, 14 november 1929, LM G.785 B.1.
75. Seghers 1992: 43.
76. Van Dijk 1992: 135.
77. Het citaat komt uit 'Ontvangen lectuur', in: *De Gooi- en Eemlander*, 25 februari 1937. Aty publiceert haar modeartikelen in *De Huisbouding* vooral in de tweede helft van de jaren dertig. Wat betreft de vertalingen voor Elsschot, zie A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 11 december 1936, in Elsschot 1993: 237 (nr. 204).
78. Rosine (ps. A.C. Greshoff-Brunt). 'Brief uit Brussel: Vreemdelingencafé's', in: *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 16 juli 1936.
79. Rosine (ps. A.C. Greshoff-Brunt). 'De Wereld der Vrouw. Brief uit Brussel. De Gave van Mme. Lagrange als Hulp voor Belgische Politie bij Opsporingswerk. Expositie van Moderne Fransche Kunst', in: *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 7 december 1938.
80. J. Greshoff aan H. Marsman, 30 december 1933, KB 68 D 66.
81. Greshoff 1969b: 198.
82. Greshoff sprak tussen 1931 en 1934 zeven keer in Ritters *Boekenhalfluur* (AVRO). In januari 1952 zou hij het nog twee keer, en in 1961 zes keer doen, zie verder Van Herpen 1982: 176–185.

83. De secretaresse van Cor van der Lugt Melsert, Vereenigd Rotterdamsch-Hofstad Toneel, aan J. Greshoff, 22 december 1932, LM G.785 B.2.
84. Greshoff houdt een lezing over de drooglegging van de Zuiderzee voor de Belgische schoolradio en een over de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilder-dichter Heyman Dullaert, zie Ministerie van Openbaar Onderwijs België aan J. Greshoff, 23 januari, 4 en 14 mei en 17 oktober 1934, LM G.785 B.2.
85. Van Dijk 2006: 124, 130–132, 139.
86. Van der Hoeven 2012: 54, 55. De kranten waren sinds 1924 in hetzelfde concern opgenomen, nadat NRC-directeur H. Nijgh jr. *Het Vaderland* had opgekocht.
87. Dubois 1998: 26.
88. Maas 1988: 5.
89. Van der Hoeven 2012: 47–55, 130, Van Vree 1989: 109, 110.
90. Resp. J. Greshoff. ‘Omgang met schilders’, in: *Het Vaderland*, 16 oktober 1965 en Greshoff in De Maegt 1929: 293.
91. J. Greshoff. ‘A.C. Willink’, in: *Forum*, jrg. 2 (1933), nr. 2, p. 113–119, aldaar 113.
92. Bavelaar 1998: 174–176, vooral 175, en Greshoff 1930: 61–67.
93. Greshoff 1930: 5, 7.
94. J. Greshoff. ‘Omgang met schilders’, in: *Het Vaderland*, 16 oktober 1965.
95. J. Greshoff. ‘Jaren van dreiging’, in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1965 en – ook voor het recept van ‘de Pudding van Daeye’ – Greshoff 1969b: 237, 238.
96. Greshoff 1969b: 202, 203.
97. Nijkerk 2001: 16.
98. J. Greshoff aan H. Mayer, [september 1928] en J. Greshoff aan W.A. Kramers, 24 september 1929, beide LM G.785 B.1.
99. J. Greshoff aan H. Mayer, 17 oktober 1928, LM G.785 B.1.
100. Greshoff 1969b: 203.
101. Nijkerk 2001: 12–14, Reid 1968: 13 e.v.
102. Muller 1949: z.p. en Nijkerk 2001: 13–15.
103. Dagboeknotities 29 oktober 1945 en 30 augustus 1960, LM G.785 H.1 en J. Greshoff. ‘Jaren van dreiging’, in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1965.
104. Greshoff begeleidde Van de Woestijne dat jaar ook bij een reis door Nederland en stelde in opdracht van de firma Enschedé een bloemlezing samen van diens werk, zie ook Theunynck 2010: 427, 432, 440–446.
105. Het honorarium noemt Greshoff in J. Greshoff aan H. Mayer, 30 september en 22 oktober 1928, LM G.785 B.1. 500 gulden staat in koopkracht gelijk aan iets meer dan 3800 euro in 2017 volgens de historische wisselkoerscalculator van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het IISG.
106. Brunt 1978: 39.
107. Zo laat Greshoff J. van Zomeren Badius Otto P. Reys interviewen in *Den Gulden Winckel*. Achter beide nom de plumes schuilt hij zelf. Greshoff maakte gedurende zijn leven gebruik van maar liefst 17 pseudoniemen, de achtergrond van enkele doet hij uit de doeken in J. Greshoff aan P.H. Dubois, 24 maart 1952, LM G.785 B.1.

108. F. Smit Kleine. 'Portaal', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 1 (1902), nr. 1, p. 1. Zie ook Sanders 2008: 315, 319, 323.
109. M. Esser (Van Eckeren) aan J. Greshoff, 20 november 1914, NLMD E.4022 B.I.
110. J. Greshoff. 'Een woord ter inleiding', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 24 (1925), nr. 1.
111. Pannekoek 1927: 8.
112. J. Greshoff aan W.A. Kramers, 15 januari 1929, LM G.785 B.I.
113. Zie Van Dijk 2006: 124, 125 e.v.
114. J. Greshoff. 'Staatsgevaarlijk comité', in: *De Groene Amsterdammer*, 9 januari 1932. Zie ook Sanders 2016: 7 e.v. Op het moment dat Greshoff dit opmerkt is de Nederlandse vertaling van Huxleys *Brave New World*, dat in 1934 door uitgeverij Contact gepubliceerd wordt als *Het soma paradijs*, nog niet verschenen.
115. Greshoff doet deze uitspraak in de inleiding van kritieken die hij zo'n tien jaar eerder in *De Telegraaf* en *Groot Nederland* publiceerde in verband met de felle, vrijmoedige toon die hij toen bezigde: 'Wat in 1916 moest gebeuren, is in 1926 funest', zie Greshoff 1926g: 8, 9.
116. Ibidem.
117. Kramers 1958: 62, 63.
118. Johan Koning. 'Een literaire vechtjas. Spijkers met koppen en een vulpen als degen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 21 oktober 1936.
119. Greshoff in De Maegt 1929: 291, 292.
120. Greshoff 1931: 8.
121. Greshoff 1932c: 153.
122. Greshoff 1931: 13.
123. Menno ter Braak. 'De strijder in den tuin van Epicurus. Volzin en beeldspraak', in: *Het Vaderland*, 22 juli 1934.
124. J. Greshoff aan H. Mayer, 22 oktober 1928, LM G.785 B.I., J. Greshoff aan W.A. Kramers, 16 januari 1929, LM G.785 B.I. Overigens is Esser onderdeel van de directie van Hollandia Drukkerij, maar het is duidelijk dat Greshoff niet op hem doelt.
125. J. Greshoff aan H. Mayer, [september 1928], LM G.785 B.I.
126. J. Greshoff aan W.A. Kramers, 14 november 1929, LM G.785 B.I.
127. Idem, 21 januari 1929.
128. Idem, 18 mei 1929.
129. Idem, 30 september 1929.
130. J. Greshoff aan H. Mayer, 30 september en 13 oktober 1929, LM G.785 B.I.
131. De Maegt 1929: 290.
132. Johan Koning. 'Een literaire vechtjas. Spijkers met koppen en een vulpen als degen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, woensdag 21 oktober 1936.
133. Greshoff 1950b: 16.
134. J. Greshoff. 'Ballade der zielige makers', in: *De Gids*, jrg. 91 (1927), p. 183-183.
135. Greshoff in Cannegieter 1934b: 455.
136. Greshoff 1969b: 176, 177.

137. Greshoff zou Daudet later veroordelen om zijn politieke opvattingen en zijn demagogie, maar hem blijven bewonderen om zijn schrijfstijl, zie Greshoff 1969b: 176, 177.
138. De link tussen het Franse moralisme en Greshoff wordt onder meer gelegd door Binnendijk 1951 en Binnendijk 1959, Donker 1948, Van Eckeren 1949, Hoornik 1939, Knuvelde 1964: 184 en Stuiveling 1958: 61–62.
139. In 'xviii', in de bundel *Pro domo* (1933), ook opgenomen in Greshoff 1948a: 254.
140. Dagboeknotitie 26 juni 1945, LM G.785 H.1.
141. Vergelijk evt. Dinaux 1958: 143.
142. Greshoff in 's-Gravesande 1935: 85, 86.
143. Zie hiervoor onder meer E. du Perron aan J. Greshoff, 29 mei en 3 en 5 juni 1936, LM P.346 B.1. Het meest opvallende is nog wel dat Greshoff de bundel samenstelde zonder dat Ter Braak en Du Perron op de hoogte waren, iets wat eigenlijk nooit eerder was voorgekomen. Zie ook Menno ter Braak. 'De invloed van de Arnhemse courant. "Overgeladen" artikelen van ongelijk gehalte', in: *Het Vaderland*, 17 juni 1936 en M. ter Braak aan J. Greshoff, 6 juni 1936, LM B.802 B.1.
144. Zie hiervoor Greshoff 1950: 16.
145. Greshoff 1930: 5, 7.
146. 's-Gravesande 1935: 90.
147. Ibidem.
148. Idem: 86.
149. J. Greshoff. 'Aan een slachtoffer der kritiek', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 29 (1930), p. 229–231. (Ook opgenomen als 'Aan een Vakbroeder om hem te troosten', in: Greshoff 1936: 156.) Vergelijk ook Missinne en Rymenants 2009.
150. J.C. Bloem. 'Het goed recht van het essay 11', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 30 (1931), nr. 11, p. 236–238.
151. Opperman 1949: 18. Zie bijvoorbeeld ook in dit verband Dubois 1997: 94, 95. Het citaat is uit Gijsen 1958: 370.
152. Du Perron 1958: 210. Greshoffs poëzie wordt wel *poésie parlante* genoemd, terwijl het soort poëzie van Jan Engelman en Paul van Ostaijen voor *poésie pure* doorgaat.
153. 'De Prijs van Amsterdam', in: *Het Vaderland*, 15 februari 1927.
154. Ibidem. Het lijkt erop dat er op de achtergrond voor Greshoff gelobbyd werd, want Adriaan Roland Holst schrijft hem een maand voor de bekendmaking dat hij jurylid Jobs Werumeus Buning over 'die A'damsche prijs-kwestie' gesproken heeft: Roland Holst probeert erop aan te dringen dat Werumeus Buning zijn medejuryleden van de noodzaak van drie prijzen overtuigt, zie A. Roland Holst aan J. Greshoff, januari 1927, LM R.644 B.1.
155. Resp. E. du Perron. 'Een mensch van wien men houdt. Jan Greshoff en zijn militante verzen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 24 november 1937 en De Vries 19256: xv.
156. M. Esser (G. van Eckeren) aan J. Greshoff, 23 februari en 9 mei 1927, LM E.4022 B.1.

157. Jan R. TH. Campert. 'De dichter Jan Greshoff', in: *Nederland*, jrg. 82 (1930), nr. 3, p. 367-371, aldaar 389.
158. J. Greshoff. 'Spijkers met koppen. De Groote Saneering', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 1929 (1930), nr. 1, p. 4, 5. Vergelijk Sanders 2008: 329.
159. N.A. Donkersloot aan J.L. Tricht, Van Loghum Slaterus, 30 januari 1930, LM D.6441 B.1. De polemiek ontspoorde als Donkersloot Greshoff verwijt privécorrespondentie in zijn artikel te hebben gebruikt, zie verder J. Greshoff en A. Donker. 'Donker en Greshoff zitten elkaar in het haar', jrg. 29 (1930), nr. 2, p. 51, 53, A. Donker. 'Critisch Curiosum. Greshoff voor en achter de schermen', in: *Critisch Bulletin*, jrg. 1 (1930), nr. 3, p. 47, 48, E. du Perron. 'Open brief aan dr. N.A. Donkersloot', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 29 (1930), nr. 3, p. 69, 70, J. Greshoff en A. Donker. 'Donker contra Greshoff', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 29 (1930), nr. 3, p. 79 en J. Greshoff en A. Donker. 'Het duel Greshoff-Donker', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 29 (1930), nr. 4, p. 103.
160. Donker 1948: 66.
161. E. du Perron aan C. van Wessem, 8 januari 1931 en E. du Perron. *Tegenonderzoek. Cabiers van een lezer*. Brussel: A.A.M Stols, 1933, p. 21, 22.

12. *Als neutraliteit een ondeugd wordt (1933-1934)*

1. J. Greshoff. 'Waar neutraliteit een ondeugd wordt', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 32 (1933), nr. 4, p. 57-58.
2. Thomas Mann had enkele dagen voordat het voorval in Berlijn plaatsvond Brussel bezocht om er lezingen te geven (zie 'Kunst en Letteren', in: *Het Vaderland*, 8 februari 1933); wellicht dat Greshoff hem daar over de ontwikkelingen in Duitsland gesproken had.
3. 'Hitler: nationaal ongeluk. "Wij bedoelden dat niet zoo kwaad," zeggen de Duitse katholieken', in: *Het Volk*, 20 februari 1933.
4. 'Uittocht van Joden uit Duitsland', in: *Het Vaderland*, 20 februari 1933.
5. E. du Perron aan J. Greshoff, 25 maart 1933, LM P.346 B.1.
6. Mok in Van der Veen 1938a: 33.
7. J. Greshoff. 'Waar neutraliteit een ondeugd wordt', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 32 (1933), april, p. 57-58.
8. Renders 2004: 185-187.
9. Schilt 1995: 10, 11.
10. Ed. Hoornik. 'De terechtstelling. Bij de dood van Marinus van der Lubbe', in: *De Nieuwe Eeuw*, 18 januari 1934. Willem Elsschot. 'Aan van der Lubbe' (pas na de oorlog verschenen in *Nieuw Vlaams tijdschrift*, 1946, omdat *Forum* het afwees). Zie verder De Jong 2007: 74, 75.
11. Van den Broek 2010: 102.
12. Tè Slaa en Klijn 2009: 21, 22.
13. J. Greshoff. 'De litteratuur en "de nieuwe mensch"', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 32 (1933), nr. 10, p. 177-178, aldaar 178.

14. Idem, aldaar 177.
15. Het aantal Nederlandse inwoners was in 1930 inmiddels gegroeid tot 7,8 miljoen, terwijl dat er in 1900 5,1 miljoen waren. De Nederlandse beroepsbevolking liet een nog grotere stijging zien, zie Engelen 2009: 12 e.v.
16. Deze ontwikkeling naar een massacultuur en haar gevolgen zijn uitgebreid beschreven in onder meer Van der Woud 2015, Blomm 2009, Van Berkel 1994 en Braeckman 2001.
17. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 12 juni 1952, LM G.785 B.1.
18. Zie ook Visscher 2001: 73.
19. Ortega y Gasset publiceerde *La rebelión de las masas* reeds in 1930.
20. Zie o.a. Hendrichs 2010: 363–364, Ortega y Gasset 1933: 50, 51 en Visscher 2001: 78, 79.
21. J.C. Bloem. ‘De oude mensch’, in: *De Gids*, jrg. 93 (1929), p. 405–424, aldaar 417–418. Greshoff was het geheel met Bloems pleidooi voor de ‘oude mensch’ eens, zie J. Greshoff. ‘Kantteekeningen bij de Litteratuurgeschiedenis’, in: *De Groene Amsterdammer*, 2 mei 1931, p. 2.
22. In de bloemlezing was onder meer werk te vinden van Dante, Petrarca, Boccaccio, Machiavelli, Garibaldi, d’Annunzio en van Mussolini zelf. Hoewel Greshoff ervan uitgaat dat Stols’ motivatie puur commercieel is, is hij wel nieuwsgierig welke ‘sensatie’ de ontmoeting met ‘Moes’ bij zijn uitgever had opgeroepen. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 9 augustus 1933 en 29 april 1934, in Chen en Van Faassen 1990: 199, 200 en 219 (nr. 275 en 307).
23. De Kadt 1939: 102. Met ‘maagsocialisme’ en ‘maagkapitalisme’ verwijst De Kadt naar de ‘maagmens’, zijn term voor de consumerende, materieel ingestelde massamens, die zodra zijn maag maar gevuld is tevreden is en niet hoger reikt.
24. Braeckman 2001: 25, De Jong 2007: 72–74.
25. Brachin 1978: 179.
26. Cannegieter 1934b: 451.
27. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 februari 1960, LM G.785 B.1.
28. resp. Greshoff 1969b: 234 en J. Greshoff. ‘Vertrek uit Europa. Herinneringen’, in: *Het Vaderland*, 27 oktober 1965.
29. Cannegieter 1934b: 451.
30. A.M. de Jong. ‘Letterkundige Kroniek’, in: *Het Volk*, 17 juli 1926.
31. Deze observatie is onder meer terug te vinden bij Stols in zijn herinneringen, genoteerd in Van Dijk 1992: 33.
32. M. ter Braak aan J. Greshoff, 1 februari 1926, LM B.802 B.1, Greshoff 1956b: 81–83 en J. Greshoff aan W.A. Kramers, 30 september 1929, LM G.785 B.1. Het artikel van Ter Braak werd geplaatst: M. ter Braak. ‘Opmerkingen over het hedendaagsch essay’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 25 (1926), nr. 3, p. 55, 56.
33. Zie Dubois 1997: 87.
34. Binnendijk 1930: 19–20.
35. Menno ter Braak. ‘Prisma of dogma?’, in: Menno ter Braak. *Man tegen man*. Brussel: A.A.M. Stols, 1931, p. 131–144, aldaar 142, 143.

36. E. du Perron aan M. ter Braak, 25 november 1930, LM P.346 B.1. Hoezeer het debat Greshoff bezighoudt blijkt ook uit zijn correspondentie met G.H. 's-Gravesande rond deze tijd (LM G.785 B.1).
37. Ibidem.
38. Dat de discussie de geschiedenis is ingegaan als het 'Vorm of vent-debat' hebben we te danken aan J.C. Bloem die reageerde met een artikel in *Den Gulden Winckel*, zie J.C. Bloem, 'Vorm of vent', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 31 (1932), nr. 6, p. 101-104 en nr. 9, p. 174-176.
39. Pannekoek 1927: 9.
40. J. Greshoff aan G.H. 's-Gravesande, 19 februari 1932, LM G.785 B.1.
41. Opdracht in Greshoffs exemplaar van E. du Perron. *Parlando*. Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1930, zie Snoek 2005b: 52, 53.
42. J. Greshoff aan M. ter Braak, 13 februari 1932, LM G.785 B.1.
43. Ibidem.
44. Ter Braak 1939: 22.
45. Greshoff 1956b: 87-90.
46. Het citaat komt uit de inleiding ('Waarschuwing') in Greshoff 1931: 6.
47. Mooijman 1969: 33-36 en Van Faassen en Vanhecke 2004: 37-39.
48. M. ter Braak, E. du Perron en M. Roelants. 'Ter Inleiding', in: *Forum*, jrg. 1 (1932), nr. 1, p. 1-3. Dat het eerste nummer op 11 november 1931 verscheen, vinden we onder meer in Mooijman 1969: 49.
49. *De Vrije Bladen* werd voortgezet in de vorm van cahiers, zie bijvoorbeeld Anten 1982: 99.
50. Dubois 1997: 86, 87. Dubois vermoedt dat Greshoffs behoefte aan literaire vriendschappen uitermate belangrijk is geweest voor *Forum*, dat het tijdschrift daaraan zelfs 'meer te danken heeft dan aan polemisch geaarde literaire opvattingen'.
51. M. ter Braak aan E. du Perron, 18 en 23 februari 1933, LM B.802 B.1.
52. J. Greshoff aan W.A. Kramers, 16 september 1932, LM G.785 B.1.
53. Greshoff 1956b: 29.
54. Het citaat komt uit M. ter Braak, E. du Perron en M. Roelants. 'Ter Inleiding', in: *Forum*, jrg. 1 (1932), nr. 1, p. 1-3, aldaar 2.
55. E.G. du Perron-De Roos aan J. Greshoff, 16 januari 1949, LM R.701 B.1.
56. Stols 1979. Ook genoteerd in Van Dijk 1992: 50.
57. J. Greshoff. 'Bruine Liedjes', in: *Forum*, jrg. 2 (1933), nr. 11, p. 794-796. De twee gedichten heten resp. 'Kleine S.A.- man, slaap zacht' en 'Ondanks uw gummistok en uniform' (in Greshoff 1936a: 182-184 opgenomen onder de titels 'Wiegeliëdje' en 'Het nummer').
58. M. ter Braak aan E. du Perron, 18 november 1933, LM B.802 B.1.
59. Cannegieter 1934b: 451-454.
60. Ibidem.
61. Ibidem.
62. Ibidem.

63. Zie verder bijvoorbeeld M. ter Braak aan E. du Perron, 24 september 1933, LM B.802 B.1.
64. Ruiters en Smulders 1996: 220 e.v.
65. Henkes 2005: 135, 136. Jan de Vries' ongepubliceerde herinneringen (*Vita mea*, 1964) bevinden zich in Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 3209, nr. 8.
66. Idem: 209–230, vooral aldaar 225, 226.
67. Ter Braak 1950a: 152. *Politicus zonder partij* verscheen oorspronkelijk in 1934.
68. Zie 'De kalender en de notaris', in Du Perron 1955: 646–652, en E. du Perron aan M. ter Braak, 28 november 1933, LM P.346 B.1, en M. ter Braak aan E. du Perron, 24 september, 23 oktober, 6 november, 29 november en 1 december 1933, LM B.802 B.1.
69. Vergelijk Dubois 1997: 86.
70. Greshoff 1969b: 52.
71. A.M. de Jong. 'Letterkundige Kroniek', in: *Het Volk*, 17 juli 1926.
72. Dit oordeel wordt onder meer geuit door Donker (zie volgende noot), C.J. Kelk ('Het pipse Pietje', in: *De Vrije Bladen*, jrg. 5 (1928), ook opgenomen in Kelk 1981: 176, 177), Max Kijzer (aan Willem Kloos, 13 november 1937, geciteerd in Meinderts 1993: 64), Raymond Herreman (in 'De boekuil. Slaan onder den riem', in: *Vooruit*, 10 oktober 1937), en door verschillende Haagse schrijvers in Renders 2003: 78–92.
73. Anthonie Donker in *De Stem*, geciteerd in 'Tijdschriften. De Stem', in: *Het Vaderland*, 27 juni 1933. Donker had drie jaar eerder al geconstateerd dat Greshoff hypocriet was, zie daarvoor de polemiek waarnaar verwezen wordt in p. 758 n159.
74. 's-Gravesande 1935: 85, 86. Zie ook Cannegieter 1934b: 455 en Greshoff 1956b: 90.
75. Greshoff 1956b: 90.
76. Dagboeknotitie 3 januari 1952, LM G.785 H.1.
77. Greshoff 1950b: 15.
78. Dagboeknotitie 19 augustus 1959, LM G.785 H.1.
79. Hanssen 2001: 443. Vergelijk Snoek 2005: 807–811.
80. Van Buuren 2011: 58.
81. Greshoff verwijst voor het eerst naar Istrati in Cannegieter 1934b: 457.
82. J. Greshoff aan P.H. Dubois, [half/eind april 1954], LM G.785 B.1.
83. Idem, 12 juni 1952, LM G.785 B.1.
84. Vergelijk Dohmen 2007.
85. V. Varangot aan M. ter Braak, 10 december 1937, Varangot-archief 1BE, BC UVA. Volgens Varangot was de reden van zijn ontslag overigens een andere dan Greshoff opgaf, namelijk 'omdat hij voor hetzelfde geld een meester in de rechten kon krijgen', wat weer bijdroeg aan zijn oordeel over Greshoffs hypocrisie.
86. Zowel het artikel als de sleutelroman komt nooit af, verschillende kladjes en opzetjes bevinden zich in Varangot-archief 49D, BC UVA.
87. Hanssen 2001: 370, 371, 532.
88. M. ter Braak aan J. Greshoff, 1 en 3 december 1937, LM B.802 B.1. Ter Braak

komt met deze diagnose nadat hij met zijn broer Wim, die zenuwarts is, over Varan-
got gesproken heeft.

89. M. ter Braak aan J. Greshoff, 31 januari 1936, LM B.802 B.1

90. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 april 1952, LM G.785 B.1.

91. Aan de gebroeders Brusse schrijft hij in het najaar van 1930 dat hij 'sedert maanden en maanden aan een roman bezig [is], die mij om zoo te zeggen dag en nacht bezig houdt', zie J. Greshoff aan W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 25 oktober 1930, LM G.785 B.1. En aan Wijnand Kramers schrijft Greshoff een jaar later: 'Aan mijn roman schiet ik rustig maar geregeld op.' J. Greshoff aan W.A. Kramers, 19 november 1931, LM G.785 B.1.

92. Van Greshoffs niet-voltooid roman *Tien mei 1903* verschenen de volgende hoofdstukken: 'Jeugd en deugd', in: *Groot Nederland*, jrg. 32 (1934), nr. 6, p. 482-496, nr. 7, p. 28-40 en nr. 8, p. 112-127. 'Een kluzenaar begint zijn memoires te schrijven', in: *Forum*, jrg. 3 (1934), nr. 9, p. 786-800. 'Zelfportret van een landjonker', in: *Groot Nederland*, jrg. 33 (1935), nr. 2, p. 168-178, nr. 3, p. 297-306 en nr. 4, p. 411-423.

93. Wat betreft de naam van zijn personage is Greshoff wellicht geïnspireerd door zijn oude schoolkameraad Henri van der Borch, voluit baron Hendrik Paulus van der Borch tot Verwolde van Vorden.

94. J. Greshoff aan A. Visser, 18 september 1962, LM G.785 B.1.

95. M. ter Braak aan E. du Perron, 29 mei 1934, LM B.802 B.1.

96. M. ter Braak aan J. Greshoff, 31 mei 1934, LM B.802 B.1.

97. J. Greshoff. 'Jeugd en Deugd (11)', in: *Groot Nederland*, jrg. 32 (1934), nr. 7, p. 28-40, aldaar 31.

98. J. Greshoff. 'Jeugd en Deugd (1)', in: idem, nr. 6, p. 482-496, aldaar 486.

99. J. Greshoff. 'Jeugd en Deugd (11)', in: idem, nr. 7, p. 28-40, aldaar 37, 38.

100. J. Greshoff. 'Jeugd en Deugd (111)', in: idem, jrg. 32 (1934), nr. 8, p. 112-127, aldaar 115, 116.

101. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 18 januari 1930, LM R.644 B.1.

102. A. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 4 september 1934, LM Q.641 B.1.

103. J. Greshoff aan L.A. Ries, 21 juni 1945, LM G.785 B.1.

104. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 april 1952, LM G.785 B.1.

105. Zie bijvoorbeeld Greshoff 1950b: 11.

106. J. Greshoff. 'Hoe schrijvers tegenover eigen boeken staan. En hoe zij lezen', in: *Het Vaderland*, 29 april 1934.

107. Resp. Greshoff 1969b: 9 en J. Greshoff. 'Hoe schrijvers tegenover eigen boeken staan. En hoe zij lezen', in: *Het Vaderland*, 29 april 1934.

13. Een Greshoviaanse school (1933-1936)

1. Greshoff beweert in een interview (Van der Veen 1938b: 7) dat Coenen hem mee uit lunchen nam en hem toen zijn verzoek deed, in een brief aan P.H. Dubois (23 sep-

tember 1959, LM G.785 B.1) zegt hij dat Coenen hem tijdens Cyriel Buysse begrafenis in Gent de open plaats in de redactie aanbod.

2. Fontijn en Lodders 1981: 159, 164.

3. Idem: 163.

4. Zowel Coenen als Greshoff was bovendien medewerker van *De Groene Amsterdammer*, zie verder J. Greshoff. 'F. Coenens strijdvaardigheid. Een vooruitstrevend anarchist', in: *Het Vaderland*, 18 augustus 1956.

5. Volgens Greshoff in Van der Veen 1938b: 7.

6. Deze hoffelijke zachtheid liet Coenen overigens niet in zijn seksuele leven zien. Voor zijn vele minnaressen, vaak schrijfsters of anderszins artiesten – onder meer Carry van Bruggen, Marie Anne Tellegen, Charlotte Köhler, Willy van Aggelen en Clare Lennart behoorden enige tijd tot zijn 'harem' – was hij een ongenadig ruwe, sadistische man, zie hiervoor Teunissen 2017: 134–138, 181 en Weenink 2014: 33–35.

7. Vergelijk Van Steenhardt Carré 1989: 30.

8. J. Greshoff aan M. ter Braak, 17 februari 1933, LM G.785 B.1.

9. Van Faassen 1996a: 8.

10. Greshoff in Van der Veen 1938a: 7.

11. F. Coenen aan J. Greshoff, 15 september 1932, LM C.322 B.1.

12. Van Steenhardt Carré 1989: 31.

13. M. ter Braak aan J. Greshoff, 13 en 21 september 1933, LM B.802 B.1.

14. Zie ook Fontijn en Lodders 1981: 214.

15. E. du Perron aan M. ter Braak, 21 november 1933, LM P.346 B.1.

16. J. Greshoff aan H. Marsman, 30 december 1933, KB 68 D 66.

17. J. Greshoff aan M. ter Braak, 22 november 1933, LM G.785 B.1, zie ook M. ter Braak aan J. Greshoff, 23 november 1933, LM B.802 B.1.

18. Van den Bossche 2005: 404–409, vooral 408.

19. J. Greshoff aan M. ter Braak, 9 december 1933, LM G.785 B.1.

20. Dagboeknotitie 11 augustus 1960, LM G.785 H.1, J. Greshoff. 'Alfons de Ridder alias Willem Elsschot. Bij zijn 75ste verjaardag op 7 mei a.s.', in: *De Gids*, jrg. 120 (1957), nr. 4, p. 227–230, aldaar 228 en Van de Reijt 2011: 149, 211. Zie voor een nauwkeurige reconstructie van de datering van Greshoffs eerste ontmoeting met Elsschot: Van Faassen 2004.

21. *Een ontgoocheling* was overigens al in 1914 in *Groot Nederland* verschenen, *De Verlossing* in 1916.

22. Willem Elsschot. 'Verzen van vroeger', in: *Forum*, jrg. 1 (1932), nr. 11, p. 665–670 en 'Verzen van vroeger Tot den Arme', in: *Forum*, jrg. 2 (1933), nr. 1, p. 34–38.

23. Volgens Greshoff was hij ook degene die de Wereldbibliotheek-uitgave initieerde, na een gesprek met Elsschot, zie dagboeknotitie 11 augustus 1960, LM G.785 H.1, en J. Greshoff. 'Herinneringen aan de schrijver Willem Elsschot (1882–1960)', in: *Het Vaderland*, 2 juli 1960. Contemporain bewijs heb ik hier echter niet van kunnen vinden. De genoemde radiovoordracht verscheen onder de titel 'Praten over Willem Elsschot', in: *Groot Nederland*, jrg. 30 (1932), nr. 9, p. 241–253.

24. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. van Nijlen, 6 september 1932, in Elsschot 1993: 87, 88 (nr. 48).
25. A.J.J. Delen aan J. Greshoff, 7 september 1932, geciteerd in Van Faassen 2004: 23, 24.
26. Van de Reijt 2011: 212 e.v.
27. J. Greshoff aan M. ter Braak, 17 januari 1933, LM G. 785 B. 1. Zie ook de brief van Ter Braak aan Greshoff, 20 februari 1933 (LM B. 802 B. 1), waarin die hem dankt voor zijn 'ongewild initiatief'.
28. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 16 februari 1933, in Elsschot 1993: 98 (nr. 53). Greshoff zou zich het verloop van de gebeurtenissen later anders herinneren en het ontstaan van *Lijmen* 'een journalistiek gearrangeerde voorstelling van Hein Pannekoek', G.H. 's-Gravesande dus, noemen, 'Heel aardig, maar te mooi om waar te zijn!', zie dagboeknotitie 11 augustus 1960, LM G. 785 H. 1. Maar de brieven tonen aan dat zijn geheugen Greshoff in 1960 bedriegt.
29. J. Greshoff aan M. ter Braak, 3 maart 1933, LM G. 785 B. 1.
30. Ibidem.
31. J. Greshoff. 'Een schrijver leest zijn boek voor. Vlaanderens origineelste prozaschrijver', in: *Het Vaderland*, 7 maart 1933.
32. Willem Elsschot. *Kaas*. Amsterdam: Van Kampen, 1933, p. 7.
33. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 27 maart 1933, in Elsschot 1993: 120 (nr. 73).
34. Van de Reijt 2011: 218.
35. Zie bijvoorbeeld A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 2 februari 1938, in Elsschot 1993: 277 (nr. 260): 'Je opporren heeft uitgewerkt dat ik begonnen ben' (aan *Het been*, het vervolg op *Lijmen*).
36. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 9 en 11 maart 1938, in Elsschot 1993: 280, 281 (nr. 266, 267).
37. Idem, 1 februari 1934, in idem: 157 (nr. 108).
38. Idem, 6 januari 1934, in idem: 144 (nr. 99). Zie ook bijvoorbeeld A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 23 maart 1933 en 15 mei 1937, in Elsschot 1993: 118 (nr. 71) en 255 (nr. 230). Elsschot heeft een tijdje in Rotterdam gewoond en spreekt uitstekend Nederlands, maar is onzeker over zijn taalgebruik op papier.
39. Geciteerd uit J. Greshoff. 'Voor en tegen van een volk, dat gedichten leest', in: *Het Vaderland*, 11 september 1937.
40. Naast Greshoff was soms Ter Braak erbij, soms Jan van Nijlen, soms Bob van Kampen en meestal Ary Delen, zie J. Greshoff. 'Alfons de Ridder alias Willem Elsschot. Bij zijn 75ste verjaardag op 7 mei. a.s.', in: *De Gids*, jrg. 120 (1957), nr. 4, p. 227-230, aldaar 229. Zie ook J. Greshoff. 'Herinneringen aan de schrijver Willem Elsschot (1882-1960)', in: *Het Vaderland*, 2 juli 1960.
41. J. Greshoff. 'Alfons de Ridder alias Willem Elsschot. Bij zijn 75ste verjaardag op 7 mei. a.s.', in: *De Gids*, jrg. 120 (1957), nr. 4, p. 227-230, aldaar 230.
42. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 1 april 1937, in Elsschot 1993: 246 (nr. 216).

43. Idem, 10 maart 1933 en 3 mei 1933, in idem: 107, 125 (nr. 63, 81).
44. Idem, 1 maart 1934, in idem: 172 (nr. 127).
45. Idem, 5 november 1938, in idem: 322 (nr. 328).
46. Idem, 15 december 1933, in idem: 138–140 (nr. 92). Overigens zegt De Ridder niet van Greshoffs rol in *Groot Nederland* geweten te hebben en doet hij later nog een halfslachtige poging onder zijn belofte aan *Forum* uit te komen. De Ridders zgn. onwetendheid is op z'n zachtst gezegd wonderlijk (en harder gezegd: onzin), want op 6 september 1932 had De Ridder aan Van Nijlen (in Elsschot 1993: 87, 88 (nr. 48)) over zijn jeugdgedichten geschreven: 'Zou het niet beter zijn die gedichten aan Greshoff voor Gr. Nederland aan te bieden? Enfin, kies zelf tusschen Forum en Gr. Ned.'
47. A.J.J. Delen aan J. Greshoff, 23 december 1933, LM D.2994 B.1.
48. Voor een overzicht van alles wat Greshoff over Elsschot schreef, zie Keja 2017.
49. J. Greshoff. 'Een schrijver leest zijn boek voor. Vlaanderens origineelste prozaschrijver', in: *Het Vaderland*, 7 maart 1933.
50. J. Greshoff. 'Praten over Willem Elsschot', in: *Groot Nederland*, jrg. 30 (1932) nr. 9, p. 241–253, aldaar 241.
51. Van Duinkerken 1960: 64. (Oorspronkelijk verschenen in *De Tijd*, 22 mei 1934.)
52. E. du Perron aan J. Greshoff, 2 juni 1934, LM P.346 B.1.
53. Zie ook Missinne 2002 en Mooijman 1969: 193–200.
54. J. Greshoff. 'Voor en tegen van een volk, dat gedichten leest', in: *Het Vaderland*: 11 september 1937. Hetzelfde artikel wordt overgenomen in *Het Hollandsche Weekblad*, *de Sumatra Post* en *De Standaard*.
55. Onder meer: Maurice Roelants. 'Schatten of overschatten', in: *Het Vaderland*, 22 september 1937, Raymond Herreman. 'De boekuil. Over een pamfletschrijver', in: *Vooruit*, 9 oktober 1937 en Raymond Herreman. 'De boekuil. Slaan onder den riem', in: *Vooruit*, 10 oktober 1937.
56. Roelants 1938 en Menno ter Braak. 'Duel dat in een brochure wordt voortgezet', in: *Het Vaderland*, 5 mei 1938. Zie verder de analyse van de polemieek in Rymenants 2008: 107–135.
57. J. Greshoff aan M. ter Braak, 23 augustus 1939, LM B.785 B.1.
58. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 2 juli 1937, in Elsschot 1993: 262 (nr. 241).
59. A. van der Veen aan J. Greshoff, 29 december 1934, LM V.207 B.1.
60. Idem.
61. Van der Veen 1938a: 1–2.
62. Van der Veen 1968: 126, 127. Dat de werkelijke ontmoeting dicht bij deze gefictionaliseerde beschrijving ligt, blijkt uit Adriaan van der Veen. 'Jan Greshoff: veilig in een wereld van vrienden', in: *NRC Handelsblad*, 26 maart 1971. In dit artikel schrijft Van der Veen in bijna gelijke bewoordingen over de afspraak op het station van Schiedam als in *Kom mij niet te na*.
63. Van der Veen 1938a: 1–2.
64. Morriën 1999: 635.

65. Morriën had op dat moment overigens al de toezegging dat *Forum* een gedicht van hem zou plaatsen. Dit poëziedebuut betrof het gedicht 'Geestelijke' en zou verschijnen in: *Forum*, jrg. 4 (1935), nr. 12, p. 1220, zie ook Molin 2005: 87.
66. Molin 2005: 89–91.
67. J. Greshoff aan M. ter Braak, 19 juli 1932, LM G.785 B.1.
68. Dagboeknotitie Victor Varangot, 16 oktober 1933, Varangot-archief 3A, BC UVA.
69. A.C. Greshoff-Brunt aan T. ter Braak, 26 september 1933, Varangot-archief 1CA, BC UVA.
70. A.E. van Rantwijk aan J. Greshoff, 6 februari 1935, LM R.464 B.1.
71. Vergelijk Visser 1974: 65. De omschrijving is van Johan Koning. 'Een literaire vechtjas. Spijkers met koppen en een vulpen als degen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 21 oktober 1936.
72. Dubois 1987: 80–86. Het betreft Pension Pereira op de Karel de Grotelaan 47. Daar verblijven wel vaker kennissen als de logeerkamer van de Greshoffs bezet is.
73. Van der Veen 1968: 129, 130.
74. J. Greshoff aan W.A. Kramers, 28 oktober 1929, LM G.785 B.
75. Idem, [ongedateerd].
76. Ibidem.
77. Idem, 19 oktober 1931.
78. Neel Doff schreef in het Frans: de roman over Keetje Tippel kwam in 1911 uit onder de titel *Jours de famine et de détresse*. Later schreef Doff nog twee romans over Keetje, die samen een trilogie zouden vormen.
79. Van der Veen 1949: 34. Dat van die kamer lijkt te kloppen, in een brief aan G.H. 's-Gravesande (20 september 1935, G.785 B.1) schrijft Greshoff: 'Ik huurde ergens een werkkamer zonder telefoon, welke behalve Aty niemand weet, om nu eindelijk eens een volmaakt rustig werkplekje te hebben. Hier is voortdurend aanloop en gebel.'
80. Bosman 2006: 51.
81. Zie bijvoorbeeld de getuigenis van Dubois 1997: 92.
82. Adriaan van der Veen. 'Een rots waarop je kon bouwen. Jan Greshoff: mentor voor een jonge generatie', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 december 1968.
83. Ibidem.
84. J. Greshoff aan V. Varangot, 16 juli 1934, Varangot-archief 1CA, BC UVA.
85. J. Greshoff aan H. Marsman, 30 december 1933, KB 68 D 66. Volgens de historische wisselkoerscalculator van het IISG heeft 150 gulden in 1933 ongeveer dezelfde koopkracht als 1386 euro in 2018.
86. J. Greshoff aan V. Varangot, 16 juli 1934, Varangot-archief 1CA, BC UVA.
87. Volgens herinneringen van Henriëtte Nijkerk, zie Olink 1999: 25.
88. Dagboeknotitie Victor Varangot, 14 december 1935, Varangot-archief 3A, BC UVA.
89. Visser 1974: 68. Vergelijk ook Jonckheere 1979: 222. Vooral na de oorlog zou-

den de veranderende omgangsvormen in Nederland Greshoff regelmatig ergeren. Ab Visser zou zich herinneren dat hij pas jaren na zijn kennismaking met Greshoff per brief toestemming van hem kreeg hem Greshoff te noemen en pas kort voor zijn dood werd dat Jan. Zie verder J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 november 1953, LM 6.785 B.1.

90. Adriaan van der Veen. 'Een rots waarop je kon bouwen. Jan Greshoff: mentor voor een jonge generatie', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 december 1968.

91. Dagboeknotitie Victor Varangot, 15 februari 1934, Varangot-archief 3a, BC UVA. De Franse brievenroman *Les Liaisons dangereuses*, die Varangot abusievelijk aan Stendhal toeschrijft, is geschreven door Pierre Choderlos de Laclos.

92. Dagboeknotitie Victor Varangot, 17 februari 1934, Varangot-archief 3a, BC UVA.

93. Dubois 1987: 80.

94. Van der Veen 1938c: 8–10.

95. J. Greshoff aan M. ter Braak, 24 maart 1933, LM 6.785 B.1.

96. Arnoldussen en Renders 2003: 111.

97. Ongepubliceerde memoires C.J. Greshoff. (De memoires schreef Kees – in het Engels – voor zijn kinderen, die ten behoeve van deze biografie kopieën afstonden.)

98. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan H. Mayer, 14 mei 1929, LM 6.785 B.1: 'De jongens logeeren dan bij Mlle in Dinant.'

99. Arnoldussen en Renders 2003: 113 e.v. en (over de verandering van studie) Van Dijk 1992: 151.

100. Seghers 1992: 52.

101. Uit de herinneringen van Stols, genoteerd in Van Dijk 1992: 28.

102. Manteau zou overigens ook boeken van andere Nederlandse uitgevers, onder meer Meulenhoff en Leopold, importeren en daar het meeste succes mee hebben.

103. Deze overtuiging zien we onder meer jaren later vastgelegd in Greshoffs dagboek, als diens Zuid-Afrikaanse vriend, de dichter N.P. van Wyk Louw, in Greshoffs ogen te veel ('infantiele') tijd aan zijn kinderen besteedt.

104. Greshoff-Brunt 1975: 52, 53.

105. Via Molin 2005: 263.

106. Ongepubliceerde memoires C.J. Greshoff.

107. Kees Greshoff. 'De nutteloze Komedie', in: *Werk*, jrg. 1 (1939), nr. 12, p. 31–64, aldaar 34 voor het citaat.

108. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 17 juli 1938, LM S.312 B.1.

109. E.G. du Perron-De Roos aan A.C. Greshoff-Brunt, 18 juni 1938, LM R.701 B.1.

110. Het jongerennummer betrof *Groot Nederland*, jrg. 36 (1938), nr. 1.

111. Greshoff in Van der Veen 1938c: 9.

112. A. Manteau aan M.C. Loot, d.d. 6 maart 1939, geciteerd in Bruinsma 2001. Zie sowieso Bruinsma 2001 voor meer informatie over de strubbelingen rondom de publicatie van de novelle.

113. Ongepubliceerde memoires C.J. Greshoff.

114. In een advertentie in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, jrg. 94 (1934), nr. 1010 laat

Boucher weten dat de gehele oplage van zeshonderd exemplaren vrijwel geheel uitverkocht is en niet wordt herdrukt.

115. Dagboeknotitie 24 juni 1945, LM G.785 H.1. Greshoff zegt in zijn dagboek zelfs achteraf spijt te hebben gehad van de publicatie van zijn verzamelde gedichten.
116. Van der Veen 1938b: 5.
117. Op Greshoffs suggestie komt ze bovendien twee avonden Nederlandse poëzie in Brussel voordragen, zie verder C.T.C. Köhler aan J. Greshoff, resp. 16 maart en 6 mei 1936, LM G.785 B.2.
118. Klöters 1982: 185.
119. M. ter Braak aan J. Greshoff, 5 juli 1934, LM B.802 B.1.
120. M. ter Braak aan J. Greshoff, [tussen 15 en 18 september 1934], LM B.802 B.1.
121. Ter Braak 1950b: 526.
122. Du Perron 1958: 210.
123. Rymenants 2010: 17. Vergelijk Kees Fens. 'Jan Greshoff, man van vele voorkeuren. Plezier in uitdagen en epateren', in: *de Volkskrant*, 26 maart 1971.
124. Donker 1932: 109.
125. Idem: 112.
126. Arnoldussen en Renders 2003: 112.
127. Van der Veen 1948: 716.
128. Alfred Kossmann. 'De dood van de leermeesters', in: *Het Vrije Volk*, 6 april 1971.
129. Idem. 'Greshoff maakt balans van zijn leven op', in: *Het Vrije Volk*, 17 januari 1970.
130. Idem. 'Om Greshoff te eren', in: *NRC Handelsblad*, 13 september 1996.
131. Idem, resp. 'Pleidooi voor J. Greshoff' en 'De dood van de leermeesters', in: *Het Vrije Volk*, resp. 19 januari 1974 en 6 april 1971.
132. Vroman 1994: 50.
133. Wennekes 1994: 17, 38.
134. Van het Reve 2009: 555 en Van het Reve 2011: 431.
135. J. Greshoff aan M. ter Braak, 5 augustus 1935, LM G.785 B.1.
136. Idem, 11 juli 1935.
137. Idem, 7 augustus 1935.
138. Ibidem.
139. Ibidem.
140. J. Greshoff aan V. Varangot, 12 juli 1934, Varangot-archief 1ca, BC UVA.
141. M. Gijsen aan zijn Vlaamse mederedacteuren, 31 januari 1935, geciteerd in Roelants 1965: 57.
142. Resp. M. ter Braak aan J. Greshoff, 8 september 1935 en 14 juni 1935, LM B.802 B.1.
143. M. ter Braak aan J. Greshoff, 18 juli 1935, LM B.802 B.1.
144. F. Coenen aan J. Greshoff, 10 en 14 oktober 1935, LM C.322 B.1. Zie voor een reconstructie van de reorganisatie van *Groot Nederland* Van Faassen 1996a.
145. M. ter Braak aan E. du Perron, 15 juni 1935, LM B.802 B.1, geciteerd in Roelants 1965: 87.

146. F. Coenen aan J. Greshoff, 18 oktober 1935, LM C.322 B.1.
147. E. du Perron aan M. ter Braak, 6 april 1932, LM P.346 B.1.
148. Zie J. Greshoff aan M. ter Braak, 3 en 19 februari 1933, LM G.785 B.1.
149. S. Vestdijk aan M. ter Braak, 17 oktober 1935, LM V.555 B.1.
150. Ook met Eva Raedt-de Canter, het pseudoniem van Betty de Mooij, had Coenen enige tijd een seksuele verhouding, zie Teunissen 2017: 129.
151. J. Greshoff aan M. ter Braak, 6 december 1935, LM G.785 B.1.
152. Greshoff in Van der Veen 1938c: 8.
153. De term 'strijdschrift' gebruikt Greshoff in Van der Veen 1938b.
154. Resp. C. Buddingh' aan J. Greshoff, 7 november 1937, LM B.934 B.1 en A. Koolhaas aan J. Greshoff, 14 juni 1934, LM K.751 B.1. Zie i.v.m. Buddingh' ook Huijser 2015: 32.
155. W.F. Hermans in Hofland en Rooduijn 1997: 39. 'De uitvinder' verscheen als 'En toch... was de machine goed' – niet in *Groot Nederland*, noch in *De Gids* en *De Nieuwe Gids* waar de schrijver in de dop het ook naar had gestuurd, maar in het *Handelsblad*.
156. K. Klap aan J. Greshoff, 7 januari 1933, LM K.447 B.1. Overigens zijn de verzen bijna twee jaar later ondanks Greshoffs belofte nog niet geplaatst, zie K. Klap aan J. Greshoff, 28 december 1934, LM K.447 B.1.
157. Althans, volgens Adriaan van der Veen. 'Een rots waarop je kon bouwen. Jan Greshoff: mentor voor een jonge generatie', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 december 1968.
158. Volgens P.H. Dubois in 'Gelukswensenprogramma Jan Greshoff t.g.v. zijn 70ste verjaardag'. De uitgeschreven tekst van de radio-uitzending, uitgezonden op 15 december 1958, bevindt zich in LM Correspondentie – Greshoff-varia.
159. Geciteerd in Bavelaar 1998: 31.
160. Zie ook Bosman 2006.
161. Braat 1978: 69.
162. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 30 april 1932, in Chen en Van Faassen 1990: 142, 143 (nr. 200).
163. M. Leenmans aan J. Greshoff, resp. 18 april, 10 augustus en 19 december 1937, LM L.3351 B.1. Zie ook Meijer 2011: 176 e.v.
164. A. Rutgers van der Loeff aan J. Greshoff, 2 augustus 1933, LM B.266 B.1.
165. Idem, 21 augustus 1933.
166. J.C. Bloem aan J. Greshoff, 17 oktober en 30 november 1915, geciteerd via LM v Bloem 12–14.
167. Bijvoorbeeld C. van der Lugt Melsert, Vereenigd Rotterdamsch-Hofstad Toneel, aan J. Greshoff, 20 november 1935, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* aan J. Greshoff, 27 juli 1937, en *De Groene Amsterdammer* aan J. Greshoff, 1 januari 1933, alle LM G.785 B.2.
168. J. Greshoff aan W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, onleesbaar [16 of 17 januari 1931], LM G.785 B.1.

169. Greshoff in Van der Veen 1938c: 8.
 170. Van der Veen 1938a: 6.
 171. Binnendijk 1948: 711, 712.
 172. Idem: 713.
 173. Dit overkwam bijvoorbeeld F.C. Terborgh, toen die in 1932 zijn eerstelingen in *Forum* en *Helikon* publiceerde, zie Terborgh 1973: 605.
 174. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 11 december 1933, LM s.312 B.1.
 175. L.H. Baekelmans aan J. Greshoff, 2 april 1937, LM B.135 B.1.
 176. M. Nijhoff aan J. Greshoff, 4 februari 1937, LM N.485 B.1.
 177. Binnendijk 1948: 711, 712.
 178. Em. Querido aan J. Greshoff, 5 oktober 1938, LM Q.641 B.1, geciteerd in Van Toorn 2015b: 268.
 179. Jacques de Kadt. 'Gorter's Grenzen', in: *Groot Nederland*, jrg. 36 (1938), deel 11, p. 392-422.
 180. Binnendijk 1948: 711, 712.

14. *Groeiend politiek onbehagen (1936-1938)*

1. M. ter Braak aan J. Greshoff, 7 januari 1935, LM B.802 B.1.
 2. Greshoff 1939b: 92.
 3. J. Greshoff aan V. Varangot, 13 januari 1935, Varangot-archief 1ca, BC UVA.
 4. De Groot 1990: 6, 60.
 5. J. Greshoff aan A.F.E. van Schendel, 13 januari 1935, LM G.785 B.1.
 6. J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, [1935], LM G.785 NG (13.574). Over de kaart aan Nijkerk is later nog enige ophef ontstaan, doordat verschillende onderzoekers en journalisten de tekst niet ironisch interpreteerden en er het bewijs in zagen dat Greshoff het fascisme aanhing, zie hiervoor het nawoord in Nijkerk 2001.
 7. Greshoff 1939b: 92, 94.
 8. K.F.O James. 'De naderende volksstemming het Saargebied', in: *De Gids*, jrg. 98 (1934), deel 1, p. 53-65.
 9. Greshoff 1939b: 29.
 10. Greshoff 1935: 132, 133.
 11. Te Slaa en Klijn 2009: 21-27, Hartmans 2012: 236 e.v.
 12. Zie verder Boas 2016.
 13. Geciteerd in 'De "Prawda" over het Internationale schrijverscongres', in: *De Tribune*, 25 juni 1935.
 14. 'Int. Schrijvers-congres te Parijs. De bereikte resultaten', in: *De Telegraaf*, 29 juni 1935 en 'Het schrijverscongres te Parijs. Gisteren geëindigd met eenige resoluties', in: *Het Vaderland*, 26 juni 1935.
 15. M. ter Braak aan J. Greshoff, 26 juni 1935, LM B.802 B.1.
 16. Snoek 2005a: 696.
 17. Wiersma 1971: 125, 126, Koffeman 2010: 145 en Snoek 2005a: 758-769, vooral 768. Zie ook M. ter Braak aan E. du Perron, 6 februari 1934, LM B.802 B.1.

18. Voluit luidt de naam van het comité: Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische Intellectueelen, vanaf oktober 1938 Comité van Waakzaamheid van Intellectueelen.
19. Geciteerd in Wiersma 1971: 128.
20. De EDD telt binnen korte tijd 30.000 leden. Ter vergelijking: de NSB heeft er 40.000, in haar topjaar 1935 52.000. Het in juli 1936 opgerichte Comité van Waakzaamheid groeit van 130 leden begin 1937 naar 1000 in 1938. Hoewel er zo'n 80.000 pamfletten verzonden zijn om intellectuelen over te halen lid te worden, zal het aantal rond de 1000 à 1200 blijven schommelen. Zie verder Schilt 1995: 46 en Wiersma 1971: 135.
21. Zie 'Petitie' (LM G.785 H.1).
22. Zie bijvoorbeeld 'Intern. tentoonstelling "De Olympiade onder dictatuur"', in: *Het Vaderland*, 7 juli 1936.
23. Zie bijvoorbeeld 'Tegen het anti-semitisme', in: *De Tribune*, 8 april 1935. Het verzet van de Duitse Carl von Ossietzky had in 1933 tot zijn arrestatie geleid. In 1935 was de Nobelprijs voor de Vrede aan de (nog steeds gevangen gehouden) Ossietzky toegekend.
24. Romein 1978: 286, Olink 1997: 78 en Greshoff zelf in dagboeknotitie 8 juni 1964, LM G.75 H.1.
25. Dagboeknotitie Victor Varangot, 3 januari 1936, Varangot-archief 3a, BC UVA.
26. Olink 1997: 84.
27. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 26 januari 1939, in Elsschot 1993: 337 (nr. 349). Het betrof een vriend van De Ridders dochter Ida.
28. Dit blijkt uit E. du Perron aan J. Greshoff, 6 januari 1939, LM P.346 B.1.
29. De Joods-Duitse emigrant Konrad Merz was het pseudoniem van Kurth Lemann. Volgens de historische wisselkoerscalculator van het IISG heeft 300 gulden in 1938 ongeveer dezelfde koopkracht als 2800 euro in 2018.
30. M. ter Braak aan J. Greshoff, 14 december 1938, LM B.802 B.1.
31. Konrad Merz. 'Ein Winter mit Marsman', in: *Maatstaf*, maart 1975, p. 1-5, aldaar 2.
32. 'Uitspraken in miniatuur', in: De Jongeren Vredes Actie. *Schrijvers getuigen tegen oorlog en militarisme*. Rotterdam: W.L. en J. Brusse, 1936 (2e druk), p. 91-94, aldaar 92.
33. Zie bijvoorbeeld 'Getuigenisavond "Hulp aan Spanje"', in: *De Gooi- en Eemlander*, 15 juni 1938 en 'Goedgeslaagde filmavond van "Hulp aan Spanje" te Schiedam', in: *Het Volksdagblad*, 23 februari 1939.
34. J. Greshoff aan H. Mayer, 8, 12 en 20 september 1935, LM G.785 B.1.
35. Idem, 27 september 1929.
36. Beide brieven bevinden zich in LM G.785 B.1. In de brief aan 's-Gravesande noemt Greshoff Kaapstad en Portugal als mogelijke bestemmingen. Greshoff legt niet uit waarom hij juist die bestemmingen op het oog heeft.
37. Greshoff 1939b: 15. (Ook verschenen als onderdeel van 'Sans Famille' in *Groot Nederland*, 30 mei 1936, zie p. 772 n49.)

38. Zie o.a. 'De demonstratie van het Volksfront te Parijs', in: *Het Vaderland*, 18 februari 1936.
39. 'Blum moet twee weken rust houden', in: *De Telegraaf*, 14 februari 1936 en 'De ontbinding van de "Camelots du Roy". Huiszoeking bij de "Action Française". Een aanklacht tegen Maurras', in: *Het Vaderland*, 14 februari 1936.
40. 'Royalisten-organisaties in Frankrijk ontbonden', in: *De Telegraaf*, 14 februari 1936.
41. Greshoff 1939b: 15. Uit dagboeknotities van onder meer 6 januari 1942 e.v. en 8 mei 1950, LM G. 785 H. 1, blijkt dat Greshoff een grote bewondering en genegenheid voor socialist Léon Blum koesterde, die hij, als wellicht de enige politicus, als 'honnête homme' beschouwde.
42. Greshoff 1939b: 140.
43. Greshoff 1935: 137.
44. Geciteerd uit het niet met naam ondertekende (maar vermoedelijk door Greshoff geschreven) 'De huldiging van Romain Rolland. Meer een symbool dan een schrijver', in: *Het Vaderland*, 7 februari 1936.
45. Greshoff 1939b: 9.
46. Idem: 15.
47. Geciteerd in Bosman 2006: 60.
48. J. Greshoff. 'Van en over mijzelf en anderen', in: *Het Hollandsche Weekblad*, 21 januari 1939, p. 629.
49. 'Sans Famille', in: *Groot Nederland*, jrg. 34 (1936), nr. 5, p. 390-406. De brieven zullen na de oorlog gebundeld worden onder de titel *Sans famille. Drie brieven over een hedendaagsch vraagstuk*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1947. Greshoffs brief is ook te vinden in Greshoff 1939b: 9-16.
50. Greshoff 1939b: 10.
51. A. van Schendel-de Boers aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 12 augustus 1936, LM S.312 B.1.
52. Rosine (ps. A.C. Greshoff-Brunt). 'Brief uit Brussel. Sao Martinho do Porto', in: *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 3 september 1936.
53. Greshoff 1969b: 14. Aty schrijft overigens niets over de coup in haar tweede artikel over hun Portugal-reis: Rosine (ps. A.C. Greshoff-Brunt). 'Brief uit Portugal. Een tocht naar Evora', in: *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 29 september 1936.
54. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff. 'Jaren van dreiging', in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1965.
55. Greshoff 1969b: 14.
56. Greshoff 1938b: 64, 65.
57. Idem: 36.
58. J. Greshoff aan uitgeverij J.M. Meulenhoff, 31 maart 1938, LM G. 785 B.1.
59. Ibidem.
60. Ibidem.

61. Uitgeverij J.M. Meulenhoff aan J. Greshoff, 3 april 1938, G.785 B.2.
62. Van *In alle ernst* werden overigens volgens de opgave van Querido 684 exemplaren verkocht, zie A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 5 april 1940, LM Q.641 B.1.
63. Bavelaar 1998: 31, 38 e.v., vooral 41.
64. Idem: 11, 46. Greshoff werkte overigens al sinds de eerste jaargang aan *De Kroniek* mee; hij zorgde voor het overzicht van Franse literatuur.
65. Schilder Matthieu Wiegman en schrijver Filip De Pillecyn verlaten de redactie voor Greshoffs komst. Overigens moet in dit verband opgemerkt worden dat Polet niet bepaald een intuïtief werkende kunstenaar was, maar eerder door velen als theoreticus-intellectueel beschouwd werd, zie ook Bavelaar 1998: 28, 29.
66. Van der Wilk 1989: 33–65 en Bavelaar 1998: 24. De Nèves biografie weerspreekt overigens diens linkse, zelfs communistische overtuigingen, zie Van der Wilk 1989: 118, 119.
67. J. Greshoff aan A.F.E. van Schendel junior, 8 november 1936, familiearchief Van Schendel.
68. Ibidem. Aanleiding voor het gesprek met Van Schendel senior was Greshoffs poging kunsthistoricus Arthur van Schendel junior, de zoon van zijn vriend, over te halen ook in de redactie te stappen. Arthur junior, 'Sjeu', zou pas na de Tweede Wereldoorlog toetreden tot de redactie van het tijdschrift.
69. J. Greshoff aan L.P.J. Braat, 30 september 1936, LM G.785 B.1.
70. Bavelaar 1998: 46, 47. Later Braat (1978: 67) verklaren dat dit apolitieke uitgangspunt waarschijnlijk om tactische redenen gekozen was, want, zo zei hij: 'ik meende er althans niets van, en ook redacteur Jan Wiegers niet.'
71. J. Greshoff aan A.F.E. van Schendel junior, 8 november 1936, familiearchief Van Schendel.
72. Agenda redactievergadering 9 oktober 1936 met notities, gevoegd bij L.P.J. Braat aan J. Greshoff, 13 oktober 1936, LM B.808 B.1.
73. Bavelaar 1998: 50.
74. Idem: 28, Braat 1978: 66.
75. Zie ook Braat 1978: 66 e.v., die hier over Greshoffs redactierol in de *Kroniek* schrijft.
76. J. Greshoff aan L.P.J. Braat, 12 november 1936, LM G.785 B.1.
77. Braat doet het in zijn memoires (Baat 1978: 67) voorkomen alsof alleen Greshoff tegenstemde, wat zou komen doordat Rost onvoldoende tot het establishment behoorde. Blijkbaar was Braat vergeten dat ook hij tegenstemde. Uit de correspondentie Greshoff-Rost blijkt bovendien dat Greshoff Rost zeer welgezind was en hem vaak uit de (financiële) brand hielp.
78. Idem, 3 december 1936.
79. L.P.J. Braat aan J. Greshoff, 18 december 1936, LM B.808 B.1.
80. Idem, 7 januari 1937. Zie ook Wesselink 2014: 156, 157 en Bavelaar 1998: 26.
81. Van wie Greshoff het gerucht hoorde, is niet bekend. De Nèves biografie sug-

gereert dat het wellicht L.A. Rademaker was (Van der Wilk 1989: 127). Rademaker werkte net als Greshoff voor *Het Vaderland* en hij en De Nève stonden niet op goede voet.

82. J. Greshoff aan L.P.J. Braat, 15 september 1937, LM G.785 B.1.

83. L.P.J. Braat aan J. Greshoff, 14 september 1937, LM B.808 B.1.

84. Braat 1978: 68. Braat stuurt de brief ook aan De Nève, die Greshoff erover schrijft, zie W.J.M. Lenglet (Ed. de Nève) aan J. Greshoff, 20 september 1937, LM L.423 B.1.

85. De Nèves biograaf concludeert dat De Nève ‘door Jan Greshoff er uitgewerkt’ is. Volgens hem is het duidelijk Greshoff die De Nève kwijt wilde en dat Braat zich vanwege Greshoffs gezag genoodzaakt zag daarin mee te gaan (Van der Wilk 1989: 127). Mijns inziens gaat Van der Wilk iets te gemakkelijk mee in Braats zeer gekleurde en achteraf getoucheerde herinneringen, gaat hij bovendien voorbij aan de problemen die Polet met De Nève had en wordt deze conclusie door de correspondentie Greshoff-Braat in ieder geval niet ondersteund. Zie ook Bavelaar 1998: 26.

86. Zie Van der Wilk 1989: 121, 122. Schrijfster Henriëtte van Eyk, die in de jaren dertig met De Nève getrouwd is, doet ook een voorval uit de doeken dat op dezelfde kwestie zou kunnen duiden, zie Van Eyk 1973: 124 e.v. Het door Van Eyk beschreven voorval komt in grote lijnen overeen met het verhaal in De Nèves brief aan Greshoff (zie twee noten eerder).

87. Wesselink 2014: 296. (Zie voor Polets politieke ontwikkeling Wesselink 2014: 149–165, 296–312.)

88. J. van Hattum aan J. Greshoff, 3 maart 1936, geciteerd in Van Faassen 2003: 6.

89. Van Faassen 2003: 6 e.v.

90. J. Greshoff aan G. Stuiveling, 3 maart 1940, geciteerd in Van Faassen 2003: 30.

91. Zie Van Faassen 2003: 32, 33.

92. Zie M.B.B. Nijkerk aan A.A.M. Stols, 26 december 1935, geciteerd in Van Dijk 1992: 155.

93. J. Greshoff aan P.N. van Eyck, 19 maart 1940, LM G.785 B.1.

94. Dat neemt overigens niet weg dat de reeks achteraf toch een ander karakter zou hebben: bij Ursa Minor valt er minder aandacht voor de boekvormelijke aspecten te constateren dan bij Palladium, zie Van Faassen 2003: 7.

95. Van Faassen 2003: 5, 6. Zie ook Van Dijk 1992: 45–48.

96. Zie voor de opdrachten in de Ursa Minor-exemplaren Van Faassen 2003 en nr. 225–1 t/m 9 in catalogus 220 van Antiquariaat Schuhmacher: *In den zoeten inval*.

97. J. Greshoff aan P.N. van Eyck, 19 maart 1940, LM G.785 B.1. Greshoff spreekt in deze brief over een tiende deel dat ter perse is, maar dit deel is nooit verschenen, vermoedelijk door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Zie voor het overige arsenaal aan onuitgevoerde plannen Van Faassen 2003: 26, 27.

98. Van Faassen 2003: 38, 39.

99. S. Vestdijk aan J. Greshoff, 17 augustus 1932, LM V.555 B.1. Vestdijk schreef vervolgens een essay over Greshoffs gedicht, dat onder de titel ‘Hemelsche en Aardsche poëzie’ verscheen in *Forum*, jrg. 4 (1935), nr. 11, p. 1032–1048.

100. Hoornik 1939: 8.
101. Greshoff publiceert zijn 'Ikaros bekeerd. Een leerdicht' allereerst in *Groot Nederland*, jrg. 36 (1938), p. 241–254. Het verschijnt in boekvorm in februari 1938 bij A.A.M. Stols, in een oplage van 310 exemplaren.
102. J. Greshoff aan M. ter Braak, 24 augustus 1937, LM G.785 B.1.
103. Ibidem.
104. M. ter Braak aan J. Greshoff, 20 september 1937, LM B.802 B.1.
105. Menno ter Braak. 'Ikaros leerdichter. Op de bres voor het individualistisch klimaat', in: *Het Vaderland*, 12 juni 1938.
106. 's-Gravesande 1935: 82, 85.

15. Afscheid van Europa (1939)

1. Eerder geciteerd in Recourt en Jansen 2012: 67; ook verder is in dit en het volgende hoofdstuk van dit artikel gebruikgemaakt, zie verder de tekstverantwoording op p. 869.
2. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 20 april 1938, LM G.785 B.1. Zie verder J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267–279, aldaar 275.
3. M. ter Braak aan E. du Perron, 6 april 1938, LM B.802 B.1.
4. J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267–279, aldaar 274.
5. Geciteerd in J. Greshoff. 'Vertrek uit Europa. Herinneringen', in: *Het Vaderland*, 27 oktober 1965.
6. J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267–279, aldaar 275. De ongedateerde dagboekfragmenten in dit artikel zijn ook te vinden in LM G.785 D.1 ongedateerd.
7. Greshoff doet het belang van de film, die 'in een niet onbelangrijke mate bijgedragen [heeft] tot ons besluit, in December 1938 genomen, om Europa te verlaten' uit de doeken in dagboeknotities op 20 april 1942 en 14 januari 1945, LM G.785 H.1. Leo Vroman bevestigde dit in een interview met hem en zijn vrouw Tineke op 23 oktober 2011: 'Die film inspireerde 'm, die ging over mensen die eindelijk eens echt doen wat ze willen.' Volgens Fred Batten speelde ook een Parijse ontmoeting met de Franse politieke journaliste Geneviève Tabouis een rol in Greshoffs emigratiebeslissing. Zij zou Greshoff de komst van de Tweede Wereldoorlog 'tot op de dag nauwkeurig' voorspeld hebben, waarop Greshoff, bevreesd, tot vertrek had besloten, aldus Fred Batten. 'Kunst en letteren. Jan Greshoff', in: *Het Vrije Volk*, 23 augustus 1945. Over (een ontmoeting met) Tabouis valt niets terug te vinden; bovendien speelde Greshoff al veel eerder met het idee Europa te verlaten, blijkt uit p. 390.
8. J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267–279, aldaar 275.
9. Resp. E. du Perron aan A. van der Veen, 12 februari 1939 en E. du Perron aan J. Greshoff, 10 december 1936, beide LM P.346 B.1.

10. Zie Emmy Mulder. 'De Afrikaansche taalbeweging', in: *Het Hollandsche weekblad*, jrg. 6 (1938), nr. 51, p. 8.
11. Aldus E. du Perron (die Greshoff citeert die Van den Heever citeert) aan H. Samkalden, 6 februari 1939, LM P.346 B.I.
12. Zie J. Greshoff. 'Letterkundige lewe in Suid-Afrika', in: *Die Huisgenoot*, 10 mei 1946, p. 4, 5, waarin Greshoff uit de doeken doet waarom zijn keuze op Zuid-Afrika viel.
13. J. Greshoff. 'In de grijze oudheid', in: *De Vlaamsche Gids*, jrg. 40 (1956), nr. 5, p. 267-279, aldaar 274.
14. Dagboeknotitie [1939], LM G.785 H.I.
15. M. ter Braak aan J. Greshoff, 6 april 1937, LM B.802 B.I.
16. A. de Ridder (Willem Elsschot) aan J. Greshoff, 20 februari 1939, in Elsschot 1993: 339 (nr. 352).
17. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 14 december 1938, LM R.644 B.I.
18. Idem, 4 februari 1939.
19. Idem, 8 maart 1939, en A. Roland Holst aan H. Marsman, 9 maart 1939 en 19 juli 1939, in Roland Holst en Marsman 1999: 234-236 (nr. 127) en 237-239 (nr. 128).
20. Dagboeknotitie 24 juni 1945, LM G.785 H.I.
21. E. du Perron aan J. Greshoff, 7 december 1938, LM P.346 B.I. Zie ook Du Perrons brieven aan anderen rondom deze dagen, bijv. aan P.H. Dubois op 8 december ('Ook Z. Afrika trekt me.') en aan H. Mayer, eveneens op 8 december ('Ik denk ook over Z. Afrika. Kan je me daar literatuur over opgeven?').
22. E. du Perron aan J. Greshoff, 8 februari 1939, LM P.346 B.I.
23. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 29 januari 1939, in Chen en Van Faassen 1990: 402 (nr. 607).
24. Ongepubliceerde memoires C.J. Greshoff.
25. J. Greshoff aan M. ter Braak, 15 april 1939, LM G.785 B.I.
26. Idem, 30 juni 1939.
27. A.C. Greshoff-Brunt aan A. ter Braak-Faber, 30 juni 1939, LM G.785 B.I.
28. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 30 juni 1939, LM G.785 B.I.
29. J. Greshoff aan M. ter Braak, 24 mei 1939, LM G.785 B.I.
30. Geciteerd in J. Greshoff. 'Vertrek uit Europa. Herinneringen', in: *Het Vaderland*, 27 oktober 1965.
31. In de jaren twintig schommelt immigratie van Nederlanders tussen de 122 en 225 personen per jaar, met een uitschieter in 1929 naar 443 p.p.j. In de jaren dertig zijn de aantallen de eerste helft zelfs lager. Du Plessis 1956: 56.
32. Du Plessis 1956: 56. De daling van immigranten in 1938 was het gevolg van de het jaar daarvoor aangenomen Vreemdelingenwet, die de komst van Britse immigranten bevorderde, maar die van niet-Britten sterk aan banden legde.
33. *Emigratie naar Zuid-Afrika: wat biedt Zuid-Afrika? Immigratiebepalingen*. S.I: s.nl: 1935 (brochure), aldaar p. 9.
34. O.a. Pierre H. Dubois. 'In gesprek met J. Greshoff aan den vooravond van zijn

- vertrek naar Afrika', in: *Het Vaderland*, 2 mei 1939 en J. Greshoff aan M. ter Braak, 31 mei 1939, LM G.785 B.1.
35. P.M. Greshoff aan J. Greshoff, 4 augustus 1932, LM G.785 B.2.
36. Idem, 15 november 1932.
37. Greshoff 1944b: 9, 10 e.v. Zie ook Greshoff 1969b: 80.
38. LM G.785 Fotoarchief 111, nr. 24.
39. Het proces-verbaal met een gedetailleerde beschrijving van hoe Johan Greshoff door de wachtmeester en brigadier gevonden is, bevindt zich in LM G.785 P – Familiepapieren. Johans overlijdensakte bevindt zich in het Archief Brabants Historisch Informatie Centrum, archiefnummer 50, registratienummer 6137, aktenummer 6, akteplaats Oss.
40. De overlijdensakte van Maurits Greshoff, 8 december 1909, bevindt zich in het Noord-Hollands Archief, aktenummer 937. Greshoff heeft twee foto's van Maurits, een even voor zijn dood en een erna, LM G.785 Fotoarchief 11, nr. 116 en nr. 132.
41. Van der Veen 1938a: 1.
42. Het betreft de vijfde strofe van 'Een bezoeker afgewezen', uit de bundel *Bij feestelijke gelegenheden* (1928), hier overgenomen uit Greshoff 1948a: 254.
43. J. Greshoff aan M. ter Braak, 7 juli 1939, LM G.785 B.1.
44. De H.A.U.M. is een Kaaps filiaal van de boekhandel die J.H. de Bussy in Pretoria had gevestigd en heet voluit Hollandsche Afrikaansche Uitgevers Maatschappij v/h Jacques Dusseau en Co, zie verder Pheiffer 1985: 43.
45. J. Greshoff aan M. ter Braak, 16 juli 1939, LM G.785 B.1.
46. Jansen en De Graaff 2011 en Marais 2005.
47. J. Greshoff aan M. ter Braak, 16 juli 1939, LM G.785 B.1.
48. Greshoff beschrijft het huis een aantal jaren later in J. Greshoff aan L.A. Ries, 25 juli 1945, LM G.785 B.1.
49. J. Greshoff aan M. ter Braak, 16 juli 1939, LM G.785 B.1.
50. Aldus omschrijving nr. 8 in catalogus nr. 58 ('Sincere greetings') van Antiquariaat Fokas Holthuis: het betreft een exemplaar van Ter Braaks *De nieuwe elite* met daarin een handgeschreven, gesigneerde opdracht aan Greshoff, gedateerd op 17 mei 1939 in Parijs.
51. J. Greshoff aan M. ter Braak, 4 augustus 1939, LM G.785 B.1.
52. Idem, 20 augustus 1939.
53. Idem, 19 juli 1939.
54. Idem, 24 februari 1940.
55. Opperman 1953: 38, 39.
56. Jansen en De Graaff 2011. Nadat Afrikaans in 1925 erkend was, zou 'Hollands' tot 1961 zowel Nederlands als Afrikaans omvatten, en pas in 1983 zou Nederlands formeel zijn status als officiële taal in Zuid-Afrika verliezen, al raakte zijn rol als cultuurtaal in het openbare leven al eerder uitgespeeld.
57. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 29 januari 1939, in Chen en Van Faassen 1990: 402 (nr. 607). Krige had bovendien in 1933 al enkele gedichten in Stols' poëzietijdschrift

Helikon gepubliceerd, deels onder het pseudoniem Mattheus Joubert. *Afrikaanse Versameling* was voorzien van een inleiding door Dirk Coster. Zie verder J.C. Kannemeyer. 'Uys Krige, A.A.M. Stols en de bloemlezing *Afrikaanse versameling* (1937)', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 6 (2006), nr. 1, p. 4-25 en Ester 2010: 188, 189.

58. Geciteerd in Glorie 1993: 161.

59. J. Greshoff aan M. ter Braak, 19 juli 1939, LM G.785 B.1.

60. Geciteerd in Steyn 1998: 277.

61. John Kannemeyer. 'Op die voetspoor van Kaapse skrywers en die Taalmanne II', in: *Die Burger*, 4 november 1995. Later zouden Uys Krige en Jack Cope het huisje overnemen en wordt het een ontmoetingsplek van de Sestigters.

62. J. Greshoff aan M. ter Braak, 18 november 1939, LM G.785 B.1.

63. Idem, 12 oktober 1939.

64. Idem, 7 februari 1940.

65. Aty Greshoff-Brunt in Pheiffer 1985: 45-46.

66. Overigens had Malan wellicht hetzelfde voor ogen gehad met *Ons Eie Boek*, want hij was in 1935 met Malherbe en Abraham H. Jonker een van de drie oprichters van het kwartaalblad geweest. Na drie jaargangen echter was Malherbe de enige overgebleven redacteur, zie Kannemeyer 2008b.

67. Opperman 1953: 67.

68. Idem: 13, 14, Ester 2010: 183-186.

69. Kannemeyer 1982: 1-4. Hoewel N.P. van Wyk Louw de voorman van de Beweging van Dertig werd, was het zijn broer W.E.G. Louw die in maart 1934 met zijn bundel *Die ryke dwaas* de verandering in de Afrikaner letterkunde had aangekondigd, zie hiervoor verder Ester 2010: 183.

70. J. Greshoff aan M. ter Braak, 12 augustus 1939, LM G.785 B.1.

71. Idem, 18 oktober 1939.

72. Idem, 23 augustus 1939.

73. Idem, 30 augustus 1939.

74. Idem, 29 augustus 1939. Van Swinderens officiële titel op dat moment was gezantschapsecretaris of legatiesecretaris. Hij was belast met de waarneming van het consulaat te Kaapstad.

75. J. Greshoff aan L. Vroman op 30 september 1940, in Greshoff en Vroman 1977: 19.

76. 'n Nuwe Rubriek', in: *Die Huisgenoot*, 22 september 1939.

77. J. Greshoff. 'Uit de Hedendaagsche Nederlandsche Literatuur. Gestalten en Stroomingen. Ed. Hoornik's Snelle Loopbaan', in: *Die Huisgenoot*, 22 september 1939, p. 17, 19, 57, aldaar 17. Greshoffs artikelen worden doorgaans in het Nederlands gepubliceerd; vermoedelijk vond de *Die Huisgenoot*-redactie het logisch artikelen over de Nederlandse literatuur ook in die taal af te drukken. De meeste Afrikaanssprekenden kunnen op dat moment nog goed overweg met Nederlands.

78. J. Greshoff aan M. ter Braak, 23 augustus 1939, LM G.785 B.1.

79. Idem, 8 augustus 1939.

80. Het bedrag bestaat uit vier maanden honorarium, afbetaling van een lening en

- een bedrag dat Aldewereld namens Aty bij een Indische krant zou innen, zie J. Greshoff aan M. ter Braak, 18 oktober 1939, LM G.785 B.1.
81. Het is onduidelijk of Nijkerk uiteindelijk slaagde het geld los te krijgen, maar vermoedelijk heeft de oorlog roet in het eten gegooid. Vergelijk de brief over de zaak Greshoff-Aldewereld van M.B.B. Nijkerk aan S. Vestdijk, 21 maart 1940, een kopie van deze brief bevindt zich in het PASVF.
82. J. Greshoff aan M. ter Braak, 16 augustus 1939, LM G.785 B.1. Zie ook Greshoffs brief van 27 oktober 1939.
83. In: *Die Brandwag*, 28 juli 1939.
84. Volgens de historische wisselkoerscalculator van het IISG.
85. J. Greshoff aan M. ter Braak, 7 november 1939, LM G.785 B.1.
86. Idem, 16 november 1939. NB 'voor Z.A.' is op mennoterbraak.nl abusievelijk getranscribeerd als 'van 2 [a]'.
87. J. Greshoff aan M. ter Braak, 2 januari 1940, LM G.785 B.1. In december verdie-
nen Aty en Jan Greshoff samen bijvoorbeeld 32 pond.
88. Idem, 15 november 1939.
89. J. Greshoff aan *Die Brandwag*, 24 augustus 1939. De brief is te vinden in J. Greshoff aan Onbekenden, LM G.785 B.1.
90. Zie ook Francken en Renders 2005: 57.
91. Greshoff in G.H. Wallach. 'Een gesprek voor een vertrek. Interview met Jan Greshoff', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 38 (1939), nr. 6, p. 12–14, aldaar 13, 14.
92. Pierre H. Dubois. 'In gesprek met J. Greshoff aan den vooravond van zijn vertrek naar Afrika', in: *Het Vaderland*, 2 mei 1939.
93. J. Greshoff aan M. ter Braak, 1 april 1940, LM G.785 B.1.
94. Idem, 18 oktober 1939.
95. Idem, 5 februari 1940.
96. Of de vraag daadwerkelijk steeg, is moeilijk na te gaan, maar dat Greshoff vanaf zijn aankomst invloed uitoefende op het Afrikaner literaire leven staat vast, zie bijvoorbeeld Coller en Oldendaal 2009: 129–131 e.v., Ester 2010: 190, Francken en Renders 2005: 57, Jansen 1998a: 49 en Kannemeyer 1984: 389.
97. J. Greshoff aan M. ter Braak, 7 januari 1940, LM G.785 B.1.
98. Dat deze constructie door de trage postverbindingen niet goed werkt, blijkt onder meer uit A.E. van Rantwijk aan J. Greshoff, 4 mei 1940, LM R.464 B.1.
99. Het citaat komt uit J. Greshoff aan M. ter Braak, 29 augustus 1939, LM G.785 B.1.
100. N.P. van Wyk Louw. 'Probleme van die intellektuele lewe in Suid-Afrika' en H.A. Mulder. 'De dichter N.P. van Wyk Louw', in: *Groot Nederland*, jrg. 38 (1940), 15 mei, resp. p. 466–478 en p. 479–494. Merk op dat andersom ook de originele taal gehandhaafd wordt: Van Wyk Louws artikel wordt geplaatst in het Afrikaans.
101. Menno ter Braak. 'Problemen van Afrika', in: *Het Vaderland*, 8 oktober 1939.
102. J. Greshoff aan M. ter Braak, 4 maart 1940, LM G.785 B.1.
103. Idem, 30 augustus 1939. De 'schlamse' literatuur komt van 'islamsche' en verwijst naar de teksten van een deel van de gekleurde bevolking in Zuid-Afrika, die voornamelijk in de Kaapregio woont.

16. Een poging tot zelfverdediging (1939-1940)

1. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 1 september 1939, LM R.644 B.I.
2. J. Greshoff aan M. ter Braak, 5 september 1939, LM G.785 B.I.
3. Greshoff 1938b: 48.
4. J. Greshoff aan M. ter Braak, 7 februari 1940, LM G.785 B.I.
5. Idem, 14 juli 1939.
6. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 28 februari 1940, LM G.785 B.I.
7. Dit blijkt o.a. uit J. Greshoff aan M. ter Braak, 30 augustus 1939, 27 oktober 1939, LM G.785 B.I. *Die Burger* zal abonnementen op buitenlandse kranten hebben gehad i.v.m. de eigen informatiewinning. Ook ruilden kranten vaak een abonnement uit.
8. J. Greshoff aan M. ter Braak, 24 februari 1940, LM G.785 B.I.
9. Ongepubliceerde memoires C.J. Greshoff.
10. J. Greshoff aan M. ter Braak, 16 juli 1939, LM G.785 B.I.
11. J. Greshoff aan M. ter Braak, 24 november 1939, LM G.785 B.I.
12. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 24 december 1939, LM S.312 B.I.
13. J. Greshoff aan M. ter Braak, 7 september 1939, LM G.785 B.I.
14. Het Ursa Minor-boek zal nooit verschijnen, zie p. 402 en Van Faassen 2003: 26, 27.
15. J. Greshoff aan M. ter Braak, 30 januari 1940, LM G.785 B.I. *Rariteiten* verscheen uiteindelijk in 1941 bij de Nederlands-Indische uitgeverij De Unie in Batavia, en bevat essays, voornamelijk over de Franse literatuur.
16. M. ter Braak aan J. Greshoff, 13 augustus 1939, LM B.802 B.I.
17. Idem, 24 augustus 1939.
18. J. Greshoff aan M. ter Braak, 12 oktober 1939, LM G.785 B.I.
19. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 22 oktober 1939, LM G.785 B.I.
20. J. Greshoff aan S. Vestdijk, 28 februari 1940, LM G.785 B.I.
21. J. Greshoff aan M. ter Braak, 7 september 1939, LM G.785 B.I.
22. Idem, 8 september 1939.
23. Idem, 12 augustus 1939.
24. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 12 oktober 1939, LM R.644 B.I.
25. J. Greshoff aan M. ter Braak, 14 september 1939, LM G.785 B.I.
26. Zie voor Vestdijks opdracht nr. 225-8, p. 35, in catalogus 220 van Antiquariaat Schuhmacher: *In den zoeten inval*. In het begin is de post nog geregeld, maar met name vanaf september 1939 doen brieven er veel en veel langer over. Als er vervolgens censuur toegepast wordt, omdat Zuid-Afrika officieel in oorlog is met Duitsland, wordt het er niet beter op.
27. J. Greshoff aan M. ter Braak, 4 maart 1940, LM G.785 B.I.
28. Idem, 7 januari 1940.
29. M. ter Braak aan Greshoff, 31 januari 1940, LM B.802 B.I.
30. J. Greshoff aan M. ter Braak, 24 februari 1940, LM G.785 B.I.
31. Idem, 23 februari 1940.

32. Gegevens ontleend aan Van der Zijl 2002: 108.
33. Dagboeknotitie Annie M.G. Schmidt, 7 mei 1940, typoscript: NIOD sign. 244:143.
34. Ibidem.
35. Greshoff 1939b: 114, 115.
36. Idem: 43, 70, 84.
37. Gebaseerd op dagboeknotities Annie M.G. Schmidt, 9, 10 en 12 mei 1940, typoscript: NIOD sign. 244:143.
38. Greshoff 1939b: 68.
39. Dagboeknotitie 10 mei 1940, LM G.785 H.1.
40. Ibidem. De tekst van de radiotoespraak bevindt zich in NA 2.05.125 – A.1.b.2.38.
41. ‘De Duitse inval in de wereldpers’, in: *Algemeen Handelsblad*, 11 mei 1940.
42. Zie bijvoorbeeld ‘Beroep om hulp vir stamgenote. F.A.K. organiseer fonds vir noodleniging’, in: *Die Burger*, 13 mei 1940.
43. J.C. Steyn. ‘Afrikanerreaksies op die inval van 10 Mei 1940 in Nederland’, in: *Ensovoort*, jrg. 7 (1995), nr. 1, p. 64–68.
44. Dagboeknotitie 15 mei 1940, LM G.785 H.1.
45. Idem, 16 mei 1940.
46. J. Greshoff aan H. Marsman, 1 juni 1940, LM G.785 B.1.
47. Vergelijk Hanssen 2001: 555 e.v.
48. Olink 1999: 26.
49. Hanssen 2001: 568 en Van de Vijver 1990: 5–9, 30–35.
50. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 30 mei 1940, LM G.785 B.2.
51. J. Greshoff aan de Nederlandse Ambassade in Genua, [mei 1940], LM G.785 B.1.
- 31 mei 1940 seint Van Schendel zijn dankbetuiging terug met de benodigde bankgegevens.
52. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 21 mei 1940, LM S.312 B.1.
53. Idem, 30 mei 1940.
54. H. Marsman aan J. Greshoff, 15 mei 1940, geciteerd in Greshoff 1956b: 137–141.
55. Ibidem.
56. Ibidem.
57. Dagboeknotitie 14 mei 1940, LM G.785 H.1.
58. J. Greshoff aan H. Marsman, 1 juni 1940, LM G.785 B.1.
59. Ibidem.
60. H. Marsman aan J. Greshoff, 19 mei 1940, geciteerd in Greshoff 1956b: 137–141.
61. Idem, 1 juni 1940.
62. J. Greshoff aan H. Marsman, 1 juni 1940, LM G.785 B.1.
63. H. Marsman aan J. Greshoff, 10 juni 1940, geciteerd in Greshoff 1956b: 137–141.
64. Idem, 1 juni 1940, LM M.278 B.1.
65. Goedegebuure 1999: 355.
66. M. ter Braak aan J. Greshoff, 2 mei 1940, LM B.802 B.1.
67. Dagboeknotitie 18 mei 1940, LM G.785 H.1.

68. E. du Perron aan J. Greshoff, 15 april 1940, LM P.346 B.1.
69. Dagboeknotitie 10 augustus 1940, LM G.785 H.1.
70. De overlevende ooggetuigen hebben altijd gedacht dat de Berenice door de Duitsers getorpedeerd werd, maar in 1986 stelde de maritiem historicus Bezemer vast dat de oorzaak van de ondergang van het vrachtschip ook een technisch mankement kan zijn geweest, zie Goedegebuure 1999: 357.
71. Goedegebuure 1999: 355–357.
72. G. Bolkestein aan J. Greshoff, 30 mei 1940, LM G.785 B.2.
73. Dagboeknotities 13 en 14 mei 1940, LM G.785 H.1.
74. Idem, 21 mei 1940.
75. J. Greshoff aan H. Marsman, 1 juni 1940, LM G.785 B.1.
76. Dan is er nog het Nederlands-Belgische Steunkomité, opgericht door consul-generaal Van Swinderen en zijn Belgische collega, waarin ook Greshoff zitting heeft. Het comité laat er geen gras over groeien: 16 mei is de eerste zitting, 20 mei de tweede en 21 mei al de derde. Greshoff wordt in de propagandacommissie benoemd.
77. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 17 juli 1940, LM G.785 B.2. Uiteindelijk is het, aldus Greshoff, de Zuid-Afrikaanse gezant Van Lennep die hem verzoekt zijn pogingen te staken, omdat men in Pretoria al een weekblad voor Nederlanders maakt dat voldoende in de behoefte voorziet.
78. Giliomee 2003: 439–445. Overigens moet het nationalisme van de Afrikaners niet verward worden met het Europees fascisme en nationaalsocialisme: veel leiders van de Nasionale Party – als Malan, Verwoerd en Strijdom – verwierpen het nationaalsocialisme. In september 1942 verbood premier Jan Smuts de Ossewa-Brandwag, die nog een tijd ondergronds bleef voortbestaan.
79. Dagboeknotitie 19 mei 1940, LM G.785 H.1.
80. Idem, 10 augustus 1940.
81. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 28 februari 1940, LM G.785 B.1.
82. Dolk 2005: 85 en A.C. Greshoff-Brunt aan L. Vroman, 8 augustus 1941, in Greshoff en Vroman 1977: 39, 40.
83. E. du Perron aan J. Greshoff, 6 maart 1939, LM P.346 B.1.
84. C. Binnerts aan J. Greshoff, 10 juli 1940, LM G.785 B.2.
85. Aldus E. du Perron aan M. ter Braak, 11 april 1938, LM P.346 B.1.
86. C. Binnerts aan J. Greshoff, 10 juli 1940, LM G.785 B.2.
87. Idem, 12 juli 1940. 19 juli 1940 stuurt Binnerts een knipsel uit het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 17 juli 1940 met een artikel over de plannen voor het instituut, dat er volgens Binnerts ‘met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid’ zal komen.
88. J. Greshoff aan C. Binnerts, 28 juli 1940, LM G.785 B.1.
89. Dit blijkt uit G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 6 september 1940, LM G.785 B.2. Brieven van Greshoff aan Bolkestein rond deze periode zijn niet bewaard gebleven.
90. Ibidem.
91. Ibidem.

92. Ibidem.

93. C. Binnerts aan J. Greshoff, [augustus 1940], LM G.785 B.2.

17. *Een pijnlijke les in bescheidenheid (1940–1941)*

1. W. Walraven aan J.H.W. Veenstra, 21 januari 1941, in Walraven 1992: 639, 640.
2. Beb Vuyk. 'De Twaalf van De Fakkel', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30 november 1940.
3. Van Doorn 1985: 151–156. Wel was er een groot onderscheid in aard en belevingswereld tussen de op ceremonie en status gerichte ambtelijke bestuurders en de op economisch gewin gerichte ondernemende planters, zie Van Doorn 1985: 145.
4. A. v.d. Ven. 'Wat in Holland was en in Indië zal zijn. Ernstig geworden. Gesprek met J. Greshoff', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1941. Ook verschenen in min of meer dezelfde vorm als: 'Jan Greshoff: vroeger en nu. Rustiger geworden en milder van oordeel. Zijn idealen van het moment', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 1 februari 1941.
5. Van Doorn 1985: 151–153, Witte 1998: 76, 85, Nieuwenhuys 1972: 13.
6. 'De Dag Begint...', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 21 december 1940.
7. E. du Perron aan J. Greshoff, 4 maart 1937, LM P.346 B.1. Du Perron heeft het laatste 'vee' dubbel onderstreept.
8. E. du Perron aan M. ter Braak, 28 september 1937, LM P.346 B.1. Vergelijk ook E. du Perron aan J. Greshoff, 28 april 1937, LM P.346 B.1.
9. M. ter Braak aan E. du Perron, 12 maart 1937, LM B.802 B.1, en E. du Perron aan M. ter Braak, 25 maart 1937, LM P.346 B.1.
10. M. ter Braak aan J. Greshoff, 2 juli 1937, LM B.802 B.1.
11. Zie voor een uitvoerige analyse van het conflict Snoek 2005a: 824–846.
12. E. du Perron aan J. Greshoff, 7 december 1938, LM P.346 B.1.
13. Hofland en Rooduijn 1997: 47.
14. 'Jan Greshoff naar Indië. Een functie aan de literaire faculteit', in: *De Indische Courant*, 18 december 1940.
15. 'De Dag Begint...', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 21 december 1940.
16. Dagboeknotitie 17 december 1940, LM G.785 H.1.
17. Van Doorn 1985: 151, 152.
18. De aantekeningen houden op 3 februari 1941 abrupt op, de eerstvolgende zijn van 13 december dat jaar. Dat de Greshoffs de Besnards ontmoet hebben tijdens hun verblijf in Nederlands-Indië, blijkt uit een kaartje van J. Besnard-Limbach aan A.C. Greshoff-Brunt, 25 mei 1941, LM B.504 B.1 alsook uit een dagboeknotitie van 22 januari 1947, LM G.785 H.1, waarin Greshoff zegt Besnard het laatst gezien te hebben in het voorjaar van 1941 in Batavia. Biografische gegevens m.b.t. Besnard ontleend aan Dubois 1974: 65.
19. Vroman schreef onder meer over de ontmoeting in 'Het spoor van de oude heer Visser', in: Vroman 1960: 99 e.v.

20. L. Vroman aan de familie Greshoff, 23 november 1940, in Greshoff en Vroman 1977: 19–22.
21. Nieuwenhuys 1979: 115.
22. Volgens Greshoff in A. v.d. Ven. ‘Wat in Holland was en in Indië zal zijn. Ernstig geworden. Gesprek met J. Greshoff’, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1941.
23. Du Perron, die het in 1936 eveneens had bezocht, had Greshoff destijds over het bestaan ervan geschreven: E. du Perron aan J. Greshoff, 17 november 1936, LM p. 346 B. I.
24. Dagboeknotitie 29 december 1940, LM G.785 H. I.
25. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 18 oktober, 11 en 26 november 1940, LM G.785 B.2.
26. Ritman, die tot voor kort hoofdredacteur van het blad was, is inmiddels hoofd van de Regerings Publiciteitsdienst geworden. Greshoffs eerdere afspraak met Ritman – één literaire kroniek en één ‘praatbrief’ uit Zuid-Afrika per week à 20 gulden per stuk – lijkt daarmee te komen vervallen; onduidelijk is hoe de overgang tussen deze twee afspraken verloopt.
27. ‘Jan Greshoff’, in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 18 januari 1941.
28. ‘Programmatoelichting’, in: *De NIROM-bode*, jrg. 8 (1941), nr. 5, p. 2.
29. Zie resp. ‘Jan Greshoff’, in: *De NIROM-bode*, jrg. 8 (1941), nr. 5, p. 4 en ‘Programmaoverzicht’, in: *De NIROM-bode*, jrg. 8 (1941), nr. 7, nr. 10, nr. 11, alle p. 15; de radiorede ‘Wat onze koningin voor ons beteekent’ wordt niet in het programmaoverzicht van de *NIROM-bode* genoemd, maar wel in de krant: ‘Wat er te beluisteren valt’, in: *De Indische Courant*, 15 februari 1941.
30. ‘Jan Greshoff’, in: *De NIROM-bode*, jrg. 8 (1941), nr. 5, p. 4.
31. Witte 1998: 113, 155.
32. Aldus de dagboeknotities van 30 december 1940 en 9 januari 1941, LM G.785 H. I.
33. Zie ‘Jan Greshoff naar Indië. Een functie aan de literaire faculteit’, in: *De Indische Courant*, 18 december 1940 en “‘Cultureel” Indië”, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 juni 1941.
34. Groeneboer 1993: 428 e.v.
35. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B. I.
36. Nieuwenhuys 1941: 273–275.
37. Termorshuizen 2011: 518 e.v.
38. Dolk 2005: 70–73.
39. Van Doorn 1985: 151.
40. Witte 1998: 74, 75, 85 en Van Doorn 1985: 139, 140. De getallen zijn een schatting, gebaseerd op de laatste volkstelling van 1930. De volkstelling van 1940 was niet doorgestaan vanwege de benarde internationale situatie.
41. Ritman 1980: 11. Ritman noemt de Semarangse *De Locomotief* en tot grote hoogte ook zijn eigen *Bataviaasche Nieuwsblad* als uitzonderingen, precies de kranten waarvoor Jan en Aty Greshoff schreven. *De Locomotief* voerde een ethisch beleid, zoals dat lange tijd gangbaar was, maar maakte zich daarmee niet populair.

42. E. du Perron aan M. ter Braak, 15 maart 1938, LM P. 346 B. I. Ter Braak en Greshoff stuurden de brieven die ze van Du Perron ontvingen aan elkaar door. Greshoff leest dus ook Du Perrons brieven aan Ter Braak en andersom.
43. E. du Perron aan S. Sjahrir, [begin augustus] 1939, LM P. 346 B. I.
44. Koets in Dolk 2005: 79.
45. De Redactie. 'Voorwoord', in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1940), nr. 1, p. 4, 5.
46. Dagboeknotitie 4 maart 1942, LM G. 785 H. I.
47. Ibidem.
48. Geciteerd in Van Faassen 1992b: 22.
49. Bosma 2005: 63, 64, Snoek 2005a: 891.
50. Piet Calis. 'Jan Greshoff, afkeer van "de staande boord"', in: *Algemeen Handelsblad*, 11 februari 1961.
51. E. du Perron aan J. Greshoff, 17 december 1938 en 6 januari 1939, LM P. 346 B. I.
52. D.M.G. Koch, *Kritiek en Opbouw*, aan J. Greshoff, 1 september 1940, LM G. 785 B. 2.
53. Koch 1956: 191, 192.
54. D.M.G. Koch, *Kritiek en Opbouw*, aan J. Greshoff, 1 september 1940, LM G. 785 B. 2.
55. Ibidem.
56. Termorshuizen 2005: 44.
57. Contact tussen Greshoff en Nieuwenhuys was er al eerder geweest: Du Perron had Greshoff in 1939 per brief op Nieuwenhuys gewezen, wat tot publicatiemogelijkheden voor Nieuwenhuys in *Groot Nederland* en in *Het Hollandsche weekblad* had geleid, zie onder meer E. du Perron aan J. Greshoff, 27 januari 1939, LM P. 346 B. I.
58. J. Greshoff aan H.P.L. Wiessing, 14 september en 6 oktober 1941, LM G. 785 B. I.
59. E. du Perron aan M. ter Braak, 15 maart 1938, LM P. 346 B. I.
60. Scova Righini 2005: 99.
61. E. Vuyk aan J. Greshoff, 5 januari 1941, LM V. 983 B. I., zie ook dagboeknotitie 3 januari 1941, LM G. 785 B. I.
62. Beb Vuyk. 'Jan Greshoff en het verleden. Zijn laatste werk: "Rariteiten"', in: *De Indische Courant*, 8 november 1941. Ook gepubliceerd (met kleine verschillen) als: 'Jan Greshoff en het verleden. Een boek van ouderwetsche zonderlingen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 8 november 1941.
63. E. du Perron aan M. ter Braak, 12 april 1938, LM P. 346 B. I.
64. Dagboek 27 januari 1947, LM G. 785 H. I. Wellicht dat Vuyks politieke instelling – zij was voor Indonesische onafhankelijkheid – tot Greshoffs negatieve oordeel bijdroeg.
65. W. Walraven aan R. Nieuwenhuys, 20 april 1941, in Walraven 1992: 733.
66. Koch 1956: 222.
67. Okker en Termorshuizen 1998: 13.
68. Heusden-Walraven 1992: 42.

69. resp. Nieuwenhuys in Walraven 1992: 634, Beb Vuyk. 'De Twaalf van De Fakkel', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30 november 1940 en W. Walraven aan J.H.W. Veenstra, 18 maart 1941, in Walraven 1992: 645-647.
70. Dagboeknotitie 4 maart 1942, LM G.785 H.1.
71. Nieuwenhuys 1979: 119.
72. Zie bijvoorbeeld Bank en Van Buuren: 96, 97 en Van Doorn 1985: 142.
73. Dagboeknotitie 27 oktober 1950, LM G.785 H.1.
74. 'Koloniale zaken. Het Koloniale Museum', in: *De Sumatra Post*, 5 februari 1913.
75. 'Begrafenis dr. M. Greshoff', in: *Het Nieuws van den Dag*, 13 december 1909.
76. Brachin 1978: 179.
77. C. Binnerts aan J. Greshoff, 10 juli 1940, LM G.785 B.1.
78. Snoek 2005a: 785, 786.
79. Idem: 787 e.v.
80. E. du Perron aan J. Greshoff, 23 december 1936, LM P.346 B.1.
81. Beb Vuyk. 'De Twaalf van De Fakkel', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30 november 1940 en Beb Vuyk. 'Nogmaals "De Twaalf van de Fakkel." Beb Vuyk's Critiek bestreden', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 17 december 1940. (Vuyks stuk is een reactie op kritiek van mevr. M. Jauw-Metz op dezelfde pagina.)
82. Snoek 2005a: 885.
83. Nieuwenhuys 1979: 119.
84. Nieuwenhuys 1972: 421-422.
85. Dolk 2005: 87.
86. Nieuwenhuys 1972: 568.
87. J. Greshoff aan L. Vroman, 15 mei 1941, in Greshoff en Vroman 1977: 34.
88. Ontleend aan telefonisch interview met Leo en Tineke Vroman, 23 oktober 2011. Zie ook Van Hengel 2014: 172-173.
89. J. Greshoff. 'Uit de school geklapt', in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1941), nr. 3, p. 167-180, J. Greshoff. 'Het kan ook anders', in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1941), nr. 4, p. 298-307, J. Greshoff. 'Over Poëzie en Ed. Hoornik', in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1941), nr. 6, p. 443-467. Zie ook: J. Greshoff. 'Mengelmeeningen', in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1941), nr. 5, p. 395-401.
90. G. Bolkestein. 'Tweeërlei doel', in: *De Fakkel* jrg. 1 (1941), nr. 5, p. 347, 348.
91. Zie Dolk 2005: 90.
92. J. Greshoff aan R. Nieuwenhuys, [ongedateerd], LM G.785 B.1.
93. P.M. Greshoff-Buijs aan W. Beets-Godzen, 2 juni 1940, LM G.785 B.3. Ko woont op dat moment aan de Statenlaan 60 te Den Haag.
94. Dagboeknotitie 1 februari 1941, zie ook dagboeknotitie 16 september 1959.
95. W. Walraven aan J. Greshoff, 22 maart 1941, in Walraven 1992: 937, 938.
96. Aldus W. Walraven aan R. Nieuwenhuys, 5 en 29 mei 1941, in Walraven 1992: 749, 750, 777.
97. J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt aan L. Vroman, 4 april 1941, in Greshoff en Vroman 1977: 27.
98. Zie Greshoff en Vroman 1977: 28.

99. W. Walraven aan R. Nieuwenhuys, 20 april 1941, in Walraven 1992: 732, 733.
100. Ibidem.
101. W. Walraven aan J.H.W. Veenstra, 23 maart 1941, in idem: 653, 654.
102. W. Walraven aan R. Nieuwenhuys, 20 april 1941, in idem: 740.
103. W. Walraven aan R. Nieuwenhuys, 27 maart 1941, in idem: 720, 721.
104. W. Walraven aan J.H.W. Veenstra, 18 maart 1941, in idem: 645–647.
105. W. Walraven aan J. Greshoff, 28 januari 1941, in idem: 933.
106. Idem: 934, 935.
107. C. Binnerts aan J. Greshoff, 10 juli 1940, LM G.785 B.2.
108. J. Greshoff. ‘Greshoff maakt Indische balans op. Schat van hartverwarmende herinneringen en ervaringen. Maar geen plaatsje in de samenleving’, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1941.
109. Dagboeknotitie 4 maart 1942, LM G.785 H.1.
110. J. Greshoff. ‘Greshoff maakt Indische balans op. Schat van hartverwarmende herinneringen en ervaringen. Maar geen plaatsje in de samenleving’, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1941.
111. Nieuwenhuys 1941: 273–275. Zie ook Nieuwenhuys in gesprek met Dolk, 6 december 1981, geciteerd in Dolk 2005: 87.
112. J. Greshoff. ‘Uit de school geklapt’, in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1941), nr. 3, p. 167–180, aldaar 174 en 176, en J. Greshoff. ‘Het kan ook anders’, in: *De Fakkel*, jrg. 1 (1941), nr. 4, p. 298–307, aldaar 305. Dat men Greshoffs aforismen niet ‘lustte’ blijkt onder meer uit de brief van R. Nieuwenhuys aan J. Greshoff, 11 september 1941, LM N.345 B.1 en Greshoffs dagboeknotitie van 30 oktober 1943, LM G.785 H.1.
113. A. van Selms. ‘Bij het vertrek van Greshoff’, in: *Indisch Weekblad*, 20 juni 1941. Zie ook A. van Selms. ‘Nog een Ernstig Misverstand. Dr. van Selms verweet Greshoff geen arrogantie’, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 8 september 1941.
114. Nieuwenhuys 1941: 273–275.
115. “‘Cultureel’ Indië”, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 juni 1941. Het *Soerabaiasch Handelsblad* spreekt in soortgelijke termen, zie ‘De Dag Begint...’, in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 13 mei 1941.
116. Nieuwenhuys 1941: 273–275. Verdere concrete bronnen om het conflict tussen Greshoff en de NIROM te construeren heb ik niet kunnen achterhalen. De *NIROM-bode*, jrg. 8 (1941), nr. 25 en *De Indische Courant* van 18 juni 1941 vertellen ons wel over de afscheidsrede die Greshoff op 27 mei 1941 voor de NIROM gehouden heeft, maar ook daar worden we niet wijzer uit.
117. Witte 1998: 87.
118. J. Greshoff aan R. Nieuwenhuys, 9 augustus 1941, LM G.785 B.1.
119. R. Nieuwenhuys. ‘Greshoff en Indië’, in: *Kritiek en Opbouw*, jrg. 4 (1941), nr. 18, p. 273–275.
120. J. Greshoff. ‘Hoe ik Indië gezien heb. Een Afscheidsbrief’, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 7 juni 1941.
121. In LM G.785 P – Reisdocumenten bevinden zich twee tickets, B Eerste Klas,

- voor De Tegelberg, met daarop de nodige stempels, op 25 juni 1941 en 27 juni 1941, van het 'Hawe Permitkantoor' te Kaapstad.
122. "Cultureel" Indië, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 juni 1941.
123. 'De Dag Begint...', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 14 juni 1941 en A. ter Haghe. 'Iets over Greshoff en zijn laatste werk', in: *De Indische Courant*, 2 augustus 1941.
124. R. Nieuwenhuys. 'Greshoff en Indië', in: *Kritiek en Opbouw*, jrg. 4 (1941), nr. 18, p. 273-275.
125. J. Greshoff. 'Greshoff maakt Indische balans op. Schat van hartverwarmende herinneringen en ervaringen. Maar geen plaatsje in de samenleving', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1941.
126. R. Nieuwenhuys aan J. Greshoff, 11 september 1941, LM N.345 B.1.
127. Nieuwenhuys 1972: 13, zie ook Nieuwenhuys 1941: 273-275.
128. R. Nieuwenhuys aan J. Greshoff, 11 september 1941, LM N.345 B.1.
129. Er hoorden wel meer mensen in deze kring, Soewarsih Djojopoespito bijvoorbeeld, maar Greshoff rept amper over hen en ze lijken geen rol van betekenis in zijn Indisch verblijf te spelen.
130. De Kadet 1978: 45, 46.
131. W. Walraven aan R. Nieuwenhuys, 9 juni 1941, in Walraven 1992: 783, 784.
132. Geciteerd in Dolk 1993: 69. Een kopie van de ongepubliceerde memoires van P.J. Koets waaruit hier geciteerd is, ligt in het NIOD.
133. Termorshuizen 2005: 44.
134. De Kadet 1978: 45, 46.
135. Nieuwenhuys 1972: 422.
136. Nieuwenhuys in gesprek met Dolk, 6 december 1981, geciteerd in Dolk 2005: 87.
137. Rob Nieuwenhuys in Walraven 1992: 932, 933.

18. *Het is al vriendjes wat de klok slaat* (1942)

1. R. Nieuwenhuys aan J. Greshoff, 11 september 1940, LM N.345 B.1.
2. Nieuwenhuys 1979: 120. Zie voor het citaat R. Nieuwenhuys aan J. Greshoff, 6 augustus 1941, LM N.345 B.1.
3. Zie ook L. Vroman aan J. Greshoff, 20 september 1941, in Greshoff en Vroman 1977: 46.
4. Dagboeknotitie 4 maart 1942, LM G.785 H.1.
5. Van Hasselt schrijft een naschrift namens de Bond der Kunstkringen bij Greshoffs afscheidsbrief, in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 5 september 1941.
6. Dagboeknotitie 30 december 1940, LM G.785 H.1.
7. R. Nieuwenhuys. 'Greshoff en Indië', in: *Kritiek en Opbouw*, jrg. 4 (1941), nr. 18, p. 273-275.
8. Dagboeknotitie 2 januari 1942, LM G.785 H.1.
9. Idem, 29 januari 1942.

10. Idem, 31 december 1942.
11. Idem, 3 mei 1942.
12. Idem, 4 en 12 maart 1942.
13. Idem, 10 maart 1942.
14. Idem, 14 maart 1942.
15. Idem, 11 maart 1942.
16. Idem, 13 maart 1942.
17. Idem, 3 maart 1942.
18. Idem, 5 maart 1942.
19. In de dagboeknotitie van 2 januari 1952, LM G.785 H.1, weidt Greshoff uit over het doel van zijn dagboek.
20. Dagboeknotitie 2 januari 1942, LM G.785 H.1.
21. Idem, 17 januari 1942.
22. Idem, 13 maart 1942.
23. Idem, 16 maart 1942.
24. J. Greshoff. 'Een gebrek van onze letterkunde. Herinneringen, dagboeken, brieven', in: *Het Vaderland*, 26 februari 1955.
25. Dagboeknotitie 12 januari 1942, LM G.785 H.1.
26. Idem, 2 januari, 8 maart, 5 en 13 april 1942.
27. Idem, 7 januari en 29 april 1942.
28. Volgens Greshoff was de club op zijn initiatief opgericht 'in samenwerking met Regnier Swinderen', zie dagboeknotitie 24 augustus 1950, LM G.785 H.1. Dit wordt bevestigd in N.A.C. Slotemaker de Bruïne, consul-generaal aan J. van den Berg, ambassadeur, 1 december 1953, nr. 7534/a 861, G.A. 44, NA 2.05.125 - A.1.b.2.41.
29. Greshoff prijst de Club en Van Swinderens samenbindend talent in J. Greshoff. 'Nederlandsch Leven in Z.-Afrika. De Nederlandsche Club te Kaapstad', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30 september 1941.
30. Dagboek 17 december 1941, LM G.785 H.1.
31. Ibidem.
32. Idem, 27 februari 1942. Greshoff schrijft deze jaren frequent in zijn dagboek over zijn afschuw van de Britten.
33. Idem, 27 december 1941.
34. Van Dissel 2014: 149 e.v., Klooster 2014: 30 e.v. en Sinke 2005: 101. Alleen Nederland nam zo'n ingrijpend besluit tot vaarplicht, andere geallieerde landen niet.
35. J. Greshoff. 'Nederlandsch Leven in Z.-Afrika. De Nederlandsche Club te Kaapstad. Brengt zeelieden en landrotten in harmonie bijeen', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30 september 1941.
36. Dagboeknotitie 17 januari 1942, LM G.785 H.1.
37. Ibidem.
38. Dagboeknotities 13 april en 3 juli 1942, LM G.785 H.1.
39. 'Jan Greshoff: vroeger en nu. Zijn idealen van het moment', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 1 februari 1941.

40. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 12 mei 1942, LM s. 312 B. I.
41. Idem, 5 september 1942.
42. Van Krimpen 1979: 265.
43. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 5 september 1942, LM s. 312 B. I.
44. Greshoff 1932b: 97.
45. Geciteerd in Venema 1989: 66.
46. Het verbod op de bundel, per verordening van 13 maart 1942, is, met enkele overige brieven over deze zaak, te vinden in het NIOD-archief 100a-1235: 'Verbod op bundel gedichten, Mirliton door J. Greshoff 20 maart – 31 oktober 1942.'
47. Groeneveld 1995: 137. Van Ham maakte verder melding van een derde categorie auteurs, die zich (nog) niet bij de Nederlandse Kultuurkamer hadden gemeld.
48. J. Greshoff aan L.A. Ries, 3 september 1945, LM G.785 B. I.
49. Zie Chen en Van Faassen 1992a: 317, 318 (nr. 662, n.8, 9) en Van Riemsdijk 1979: 147-152.
50. A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 18 en 24 september 1945, in Chen en Van Faassen 1992a: 5-8 (nr. 662).
51. Vaak wordt het gedicht overgenomen onder de titel 'Ik sla de trom', omdat alle strofes met deze regel beginnen. Het *Geuzenliedboek* verschijnt voor het eerst in 1943. Ook in *Tusschen hoop en berinnering* (1945) – met tien gedichten uit 'den laatsten bezettingstijd' – is een gedicht van Greshoff opgenomen.
52. De Jong 1978: 102-105, III, 249, Chen en Van Faassen 1992a: 320 (nr. 662, n.23) en J. Greshoff aan L.A. Ries, 27 oktober 1945, LM G.785 B. I. Van Krimpen had na de oorlog een honorarium van 450 gulden voor Greshoff klaarliggen voor *Catrin-tje Afrika*.
53. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 5 juni 1940, LM s. 312 B. I. Overigens herdrukt de H.A.U.M. uiteindelijk niet *Een eiland in de Zuidzee*, maar *Het fregatschip Johanna Maria*.
54. Idem, 9 februari 1941 en 12 mei 1942.
55. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B. I.
56. J.L. van Schaik aan J. Greshoff, 7 augustus 1941, LM G.785 B. 2.
57. Dagboeknotitie 27 december 1941, LM G.785 H. I.
58. Sötemann 1979: 57.
59. Dagboeknotitie 27 september 1943, LM G.785 H. I.
60. J.L. van Schaik aan J. Greshoff, 29 juli 1942, LM G.785 B. 2.
61. J.L. van Schaik aan G. Bolkestein, 13 maart 1942, NA Londens Archief 2.14.12 – 283.
62. Dit blijkt uit een brief van J.J. van Schaik aan H. Loef, 22 oktober 1985, LOEF-UVA.
63. Dagboeknotitie 7 februari 1942, LM G.785 H. I.
64. J. Greshoff aan H.J. Knottnerus, 6 oktober 1943, LM G.785 B. I en dagboeknotitie 11 mei 1947, LM G.785 H. I.
65. Dagboeknotitie 26 januari 1942, LM G.785 H. I.

66. Stouten 2011: 157.
67. J. Greshoff aan M. ter Braak, 16 augustus 1939, LM G.785 B.1.
68. Stouten 2011: 157.
69. Dagboeknotitie 4 april 1942, LM G.785 H.1.
70. Idem, 26 januari 1942.
71. Idem, 23 april 1942.
72. Idem, 1 april 1942.
73. Idem, 23 april 1942.
74. Idem, 3 juli 1942.
75. Het door Van Wyk Louw geschreven commentaar heeft Greshoff in zijn dagboek geplakt bij 31 mei 1942, LM G.785 H.1. Vergelijk Steyn 1998: 353.
76. Dagboeknotitie 17 juni 1942, LM G.785 H.1.
77. Ibidem.
78. 'Jan Greshoff: vroeger en nu. Zijn idealen van het moment', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 1 februari 1941.
79. S. Vestdijk aan T. de Vries, 27 oktober 1941, in Vestdijk en De Vries 1985: 61 (nr. 42).
80. Zie voor meer informatie over de nationaalsocialistische overname van *Groot Nederland*: Van den Bogaard 1987.
81. Van Blankenstein 1999: 209–227.
82. Dit blijkt uit de brief van M. van Blankenstein aan J. Greshoff, 17 juni 1937, LM B.608 B.1.
83. Het betrof een stuk voor het *Soerabaiasch Handelsblad* over het Nederlandse kunstleven in 1937 met de Vondelfeesten als uitgangspunt, zie M. van Blankenstein aan J. Greshoff, 4 en 7 december 1937, LM B.608 B.1.
84. M. van Blankenstein, *Vrij Nederland*, aan J. Greshoff, 25 juli 1940, LM B.608 B.1.
85. 'Vrijheden en blijheden. Een bladzij voor vrije en blijde mensen door een vrijblijvenden schrijver', in: *Vrij Nederland*, jrg. 1 (1940), nr. 1, p. 15.
86. 'Ons kent ons. Kroniek van de Nederlandsche Invasie in Londen', in: *Vrij Nederland*, jrg. 1 (1940), nr. 1, p. 9.
87. 'Onze taak', in: *Vrij Nederland*, jrg. 1 (1940), nr. 1, p. 1.
88. J. Greshoff. 'De "Leut" in "Vrij Nederland". Vurig protest', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 12 oktober 1940.
89. J. Greshoff aan H.P.L. Wiessing, 6 oktober 1941, LM G.785 B.1.
90. J. Greshoff. 'Strijdbaarheid, beschaving en "Kultur". De Duitscher is onze erfvijand. Bakhuyzen waarschuwde reeds in 1840. Les van 10 Mei 1940', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 8 maart 1941.
91. Ibidem.
92. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 4 november 1940, LM G.785 B.2.
93. Luc Tournier. 'Waarom De Stoep', *De Stoep*, jrg. 1 (1940), nr. 1, p. 3.
94. Godthelp 1951: 93.

95. A. van der Veen aan J. Greshoff, 9 oktober 1941, LM v.207 B.1.
96. J. Greshoff aan H. de Wit, *De Stoep*, 26 mei 1942, LM G.785 B.1. Greshoff zendt de kopij deels via Adriaan van der Veen naar *De Stoep*.
97. H. de Wit, *De Stoep*, aan J. Greshoff, 7 augustus 1942, LM s.883 B.1.
98. Idem, 25 oktober 1942.
99. Idem, 7 augustus 1942.
100. J. Greshoff. 'Onze cultuur in ballingschap', in: *Het Parool*, 8 september 1945.
101. Dagboeknotities 27 maart en 4 mei 1942, LM G.785 H.1. 20 dollar in 1942 komt neer op zo'n 250 euro in koopkracht anno 2017.
102. G. Bolkestein, Ministerie van okw, aan J. Greshoff, 28 augustus 1941, LM G.785 B.2.
103. Idem, 28 oktober 1941.
104. J. Greshoff aan G. Bolkestein, Ministerie van okw, 25 december 1941, LM G.785 B.1, dagboeknotities 23 december 1941, 9 januari en 19 maart 1942, LM G.785 H.1. De *Buitengaats*-redactie zou bestaan uit professor De Boer (een bekend chemicus), Matthijs Bokhorst, Wim Beyen (bankier en de latere minister van Buitenlandse Zaken), A. den Dolaard, Hans Gomperts en Arthur Lehning (redacteur-secretaris), zie A. Lehning, *Buitengaats*, aan J. Greshoff, 14 februari 1942, LM L.377 B.1.
105. Dagboeknotities 28 januari 1942 en 4 maart 1942, LM G.785 H.1.
106. A. Lehning, *Buitengaats*, aan J. Greshoff, 14 februari 1942, LM L.377 B.1, dagboeknotitie 11 april 1942, LM G.785 H.1.
107. De oorzaken van de onuitvoerbaarheid van *Buitengaats* liggen in de paperschaarste en de oorlogsdeelname van Nederlands-Indië (die abonnementenverkoop daar onmogelijk maakt), zie G. Bolkestein, Ministerie van okw, aan J. Greshoff, 3 maart en 30 april 1942, LM G.785 B.2.
108. J. Greshoff aan G. Bolkestein, Ministerie van okw, 25 juni 1943, LM G.785 B.1.
109. Greshoff citeert Rien Marsman in zijn dagboek op 23 december 1941, LM G.785 H.1.
110. Het betreft *Criterion*, jrg. 1 (1940) nr. 8-9. Het nummer verscheen ook als aparte herdenkingsuitgave: *In memoriam H. Marsman*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1940.
111. Dagboeknotitie 28 februrari 1942, LM G.785 H.1.
112. J. Greshoff aan H. Mayer, 9 maart 1929, LM G.785 B.1. Greshoff had zich vervolgens in Zweig verdiept en schreef 'Stefan Zweig "en ville"', opgenomen in Greshoff 1930: 48-51.
113. J. Greshoff. 'Zweigs "Welt von Gestern". Herinneringen', in: *Het Vaderland*, 9 oktober 1965.
114. Greshoff citeert Bonaparte in zijn dagboek op 3 maart 1942, LM G.785 H.1.
115. Dagboeknotitie 5 maart 1942, LM G.785 H.1.
116. Aldus Kannemeyer 2008b.
117. Geciteerd in Kannemeyer 2008b.
118. Dagboeknotitie 3 februari 1942, LM G.785 H.1.

119. Idem, 28 maart 1942. Jonckheere (1987b: 302, 303) denkt wat betreft het pseudoniem aan een toespeling op Broer Konijn en de eeuwenoude camouflagetraditie in de dierlijke fabel.
120. Citaten overgenomen uit Bant 1987: 42–46 en Kannemeyer 1982: 2, 35.
121. Via Kannemeyer 1982: 121. De schrijvers-critici die ervan langs krijgen zijn P.C. Schoonees, B. Kok, Abel Coetzee en L.C. Bruwer.
122. J. Greshoff. 'Aanvullingen bij Grootaers 1. Kees Konijn', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 8 (1954), nr. 1, p. 7 en dagboeknotitie 20 april 1947, LM G.785 H.1.
123. Geciteerd in Kannemeyer 2008b. Antonissen was een Vlaming, die vanaf 1950 in Zuid-Afrika woonde en H.A. Mulder na diens dood als hoogleraar Afrikaans aan de Rhodes-universiteit opvolgde.
124. Kannemeyer 1982: 3–4.
125. Kees Konyin. 'Die heer J. Greshoff', in: *Trek*, 19 juni 1942.
126. I.D. du Plessis. 'Die Groot Konyin', in: *Die Huisgenoot*, 1 juli 1942.
127. Dagboeknotitie 8 juli 1942, LM G.785 H.1.
128. Idem, 2 februari en 17 maart 1942.
129. G.R.G. van Swinderen, gezantschapssecretaris van het consulaat, aan W.F. van Lennep, 19 maart 1943, NA 2.05.125 – A.1.b.8.126.
130. Sinke 2005: 106.
131. J. Greshoff aan G. Bolkestein, Ministerie van OKW, 25 december 1941, LM G.785 B.1.
132. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 3 maart 1942, LM G.785 B.2.
133. G.R.G. van Swinderen, gezantschapssecretaris van het consulaat, aan W.F. van Lennep, 19 maart 1943, NA 2.05.125 – A.1.b.8.126.
134. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 3 maart 1942, LM G.785 B.2.
135. Dagboeknotitie 7 februari 1942, LM G.785 H.1.
136. J. Greshoff aan G. Bolkestein, Ministerie van OKW, 25 december 1941, LM G.785 B.1.
137. Dagboeknotitie 25 december 1941, LM G.785 H.1.
138. De nieuwsvoorziening zal verlopen via Anep, later Anep-Aneta, de in Londen opgerichte vrije tegenhanger van het ANP. Later zorgt Anep-Aneta via Reuters en SAPA (South African Press Association) voor Nederlands nieuws. Zie Van de Ven 1988: 30 e.v.
139. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 28 oktober 1941, LM G.785 B.2.
140. Dagboeknotitie 25 maart 1942.
141. Idem, 1 april 1942.
142. Idem, 13 april 1942. Het telegram zelf is niet bewaard gebleven.
143. A. van der Veen aan J. Greshoff, 25 april 1942, LM V.207 B.1.
144. Datzelfde gerucht bereikt hem ook vanuit Amerika, waar men op dat moment overweegt Greshoff naar New York te laten overkomen – zie L.A. Ries aan W.F. Graaf van Bijlandt (waarn. secr.-generaal departement van Buitenlandse Zaken), 24 januari 1944, NIOD 243b–379 J. Greshoff.

145. Dagboeknotitie 4 mei 1942, LM G.785 B.1.
 146. Ibidem.
 147. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, resp. 28 oktober 1941 en 30 april, 3 maart en 13 juni 1942, LM G.785 B.2.
 148. Dagboeknotitie 26 april 1942, LM G.785 H.1. Zowel Hendrik Willem van Loon als Adriaan van der Veen hebben zich met Greshoffs zaak bemoeid en erover met Pelt gepraat, zie H.W. van Loon aan J. Greshoff, 25 maart 1942, LM L.7642 B.1 en A. van der Veen aan J. Greshoff, 25 april 1942, LM V.207 B.1.
 149. J. Greshoff aan A. Pelt, 27 april 1942, LM G.785 B.1.
 150. M. van Blankenstein aan J. Greshoff, 16 mei 1942, LM B.608, B.1. Zie ook Greshoffs dagboeknotitie van 19 mei 1942, LM G.785 H.1.
 151. Dagboeknotitie 18 mei 1942, LM G.785 H.1.
 152. J. Greshoff aan M. van Blankenstein, 21 en 22 mei 1942, LM G.785 B.1.
 153. Dagboeknotities 4 mei en 17 juni 1942, LM G.785 H.1.
 154. Sinke 2005: 106. Overigens belette het ontslag van Bokhorst, die geen greep kreeg op het team van Radio Oranje, minister Bolkestein niet om hem vervolgens aan zijn staf toe te voegen als persoonlijk adviseur.
 155. Het bedrag blijkt onder meer uit de dagboeknotitie van 16 juli 1942, LM G.785 H.1. Het is opvallend dat Greshoff het bedrag in ponden noteert, niet in guldens of dollars.
 156. Dagboeknotities 16 juli, 18 juli, 19 juli 1942, LM G.785 H.1 en J. Greshoff aan Nederlands Informatie Bureau, 21 juli 1942.

19. *Als een schrijver denkt dat hij er is (1942–1945)*

1. J.H. Huizinga was de opvolger van P.N. van Eyck als NRC-correspondent in Londen. Door de Duitse inval in Nederland moest hij uitkijken naar ander werk, zo kwam hij bij het NIB terecht.
2. Greshoff 1958b: 182.
3. Het betreft het Amerikaanse boek *Hans Brinker, or The Silver Skates: a Story of Life in Holland* (1865) van Mary Mapes Dodge, dat in 1867 in Nederlandse vertaling verscheen, zie ook Jansen Hendriks 2010. Aan het nostalgische idee van ‘small Holland’, zoals David Snyder het benoemde, werd vooral door de immigranten met een Nederlandse achtergrond, die met name in het middenwesten van de Verenigde Staten woonden, vastgehouden, zie Snyder 2010: 61 e.v.
4. Dit blijkt uit het NIOD Archief 243b–484 Task and Future of the Knickerbocker.
5. Van Minnen 2005: 302.
6. Dagboeknotitie 8 oktober 1942, LM G.785 H.1. Greshoff gebruikt ‘leuk’ hier (waarschijnlijk) in de ouderwetse betekenis van ‘onverschillig’ of ‘lauw’.
7. Zie ook ‘Nederlandsch Informatie Bureau’, in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 3 juli 1941. Overigens heeft het Nederlands Informatie Bureau niet alleen een kantoor in New York, maar ook departementen in San Francisco, Washington, Boston en Holland (Michigan).

8. Michiel Bicker Caarten. 'Rockefeller Centre te koop. Een van New Yorks onsterfelijke symbolen', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 7 augustus 1985.
9. De beschrijving van Greshoffs uitzicht is te vinden in de dagboeknotitie van 16 oktober 1943, LM G.785 H.I.
10. H.W. van Loon aan J. Greshoff, 18 april 1941, LM L.7642 B.I.
11. A. van der Veen aan J. Greshoff, 20 september 1941, LM v.207 B.I.
12. L.A. Ries aan W.F. Graaf van Bijlandt, 24 januari 1944, N10D 243b-379 J. Greshoff.
13. Harry van Wijnen. 'Leopold Abraham Ries (1893-1962). Brein in ballingschap', in: *NRC Handelsblad*, 19 november 1994.
14. Er is wel gesuggereerd dat het een Duits complot was Ries te beschuldigen: de thesaurier-generaal maakte het de oosterburen moeilijk in het interbellum door de Duitse betalingsachterstanden niet te accepteren, zie Henssen 1994: 27 e.v.
15. J. Greshoff aan L.A. Ries, 14 februari 1947, LM G.785 B.I.
16. L.A. Ries aan H.J. Bouman, 30 augustus 1945, in Bouman en Ries 2010: 66, 67. Pas in 1997, lang na zijn dood in 1962, zou L.A. Ries worden gerehabiliteerd, toen Els Borst, Minister van Volksgezondheid, in de Amsterdamse Vinkenstraat een plaque onthulde, bevestigd aan de muur van het eerste aanleunwoningcomplex voor homoseksuele ouderen. De gedenksteen draagt een tekst van Greshoff: 'Ries, die behoort tot het mensensoort dat mij boven alle andere ter harte gaat en waartoe ik mij gaarne reken: dat der welmenende cynici.' Het citaat op de gedenksteen komt uit Greshoff 1958b: 185.
17. Zie J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 8 november 1942, LM G.785 B.I en dagboeknotitie 16 november 1942, LM G.785 H.I.
18. H.W. van Loon aan J. Greshoff, 24 september 1940, LM L.7642 B.I.
19. Aldus L.A. Ries, de Vrije Nederlandsche Omroep, aan Chr. Van Balen, 2 oktober 1941 en L.A. Ries aan H.J. Bouman, 30 augustus 1945, in Bouman en Ries 2010: 68.
20. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 17 augustus 1943, LM G.785 NG.
21. J. Greshoff 1969b: 172.
22. Dagboeknotitie 19 juli 1944, LM G.785 H.I.
23. J. Greshoff aan L.A. Ries, 5 augustus 1943 en J. Greshoff aan L.A. Ries, [augustus 1943], LM G.785 B.I.
24. Vrije Nederlandsche Omroep aan mevr. Van Veelen, 23 april 1942. Zie ook bijvoorbeeld J. Greshoff, Vrije Nederlandsche omroep, aan Ella Terzo, 10 november 1942, beide N10D Archief 243-e. Overigens kon de omroep in het begin van de oorlog wel zeevarenden met hun familie in Nederland in contact brengen; de censuur gold pas vanaf het moment dat Amerika aan de oorlog deelnam.
25. De talloze luisteraarsbrieven aan de Vrije Nederlandsche Omroep bevinden zich in N10D Archief 243-e.
26. Dat de plaat als propaganda beschouwd wordt, blijkt uit de begeleidende brief van M. Tak, Greshoffs collega op het N1B-radiodepartement, die de grammofoonplaten rondstuurt naar regeringsfunctionarissen en pers. Tak vraagt de geadresseerden hem

- te helpen de opnamen te verspreiden vanwege de 'propagandistische strekking', zie N10D 243b-379 J. Greshoff.
27. Koningin Wilhelmina der Nederlanden aan J. Greshoff, 13 augustus 1944, LM G.785 B.2. De telegrafist typte overigens per ongeluk 'muziej' in plaats van 'muziek'.
28. A.F.E. van Schendel en A. van Schendel-De Boers aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 2 juni 1945, LM S.312 B.1.
29. Leasecontract, d.d. 7 oktober 1942, LM G.785 P-Contracten.
30. Christopher Gray. 'Streetscapes/Tudor City Parks; The Changing Centerpiece of a "City Within a City"', in: *The New York Times*, 15 mei 1994.
31. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 18 oktober 1942, LM G.785 NG.
32. Ibidem.
33. Ibidem.
34. Zie J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 18 oktober en 8 november 1942, LM G.785 NG.
35. Greshoff 1958b: 181, 182.
36. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
37. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 8 december 1942, LM G.785 B.1. Zie ook dagboeknotitie 10 december 1942, LM G.785 H.1.
38. Idem, 14 oktober 1943. (Greshoff dateert de brief abusievelijk '1942'.)
39. Idem, 9 februari 1943.
40. J. Greshoff aan H. de Wit, *De Stoep*, 15 april 1943, LM G.785 B.1.
41. Dagboeknotities 10 en 11 september 1943, LM G.785 H.1.
42. J. Greshoff aan L.A. Ries, [augustus 1943], LM G.785 B.1.
43. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 8 november 1942, LM G.785 NG.
44. Idem, 18 oktober 1942.
45. Zijn lidmaatschap wordt bevestigd in H.K. Nieuwenhuis, The Netherland Club of New York, Inc., aan J. Greshoff, 6 november 1942, LM G.785 B.2. De jaarlijkse contributie bedraagt 6 dollar.
46. Wat betreft Ries' uitgaansleven zie René Zwaap. 'Leo Ries gerehabiliteerd', in: *De Groene Amsterdammer*, 29 oktober 1997.
47. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 6 maart 1943, DGBUS.
48. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 8 november 1942, LM G.785 NG. Een calot is een kardinaals- of priestersmutsje.
49. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 6 maart 1943, DGBUS.
50. Jan Greshoff. 'Hendrik Willem van Loon. Herinneringen aan een Nederlander in Amerika', in: *Vrij Nederland*, 24 december 1949 en A. Lammers. 'Loon, Hendrik Willem van (1882-1944)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, digitaal beschikbaar op de website van Huygens ING.
51. Dagboeknotitie 18 oktober 1942, LM G.785 H.1.
52. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 13 oktober 1942, LM G.785 NG.
53. Van Minnen 2005: 333.
54. Adriaan van der Veen. 'Een rots waarop je kon bouwen. Jan Greshoff: mentor voor een jonge generatie', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 december 1968.

55. J. Greshoff aan H. de Wit, *De Stoep*, 27 december 1943, LM G.785 B.1. Zie ook J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 april 1944, DGBUS.
56. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 6 maart 1943, DGBUS.
57. J. Greshoff aan H. de Wit, *De Stoep*, 27 december 1943, LM G.785 B.1.
58. J. Greshoff aan L.A. Ries, 10 augustus 1943, LM G.785 B.1.
59. 'Alice' aan A.C. Greshoff-Brunt, 25 juli 1945, LM G.785 B.2.
60. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 22 oktober 1947, LM G.785 B.1.
61. Ibidem.
62. J. Greshoff aan L.A. Ries, 5 december 1947, LM G.785 B.1.
63. Van Alphen 1947: 51, 44.
64. Idem: 236, 237.
65. Idem: 260.
66. 'Alice' aan A.C. Greshoff-Brunt, 25 juli 1945, LM G.785 B.2.
67. Ibidem.
68. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 22 juli en 4 oktober 1946, LM Q.641 B.1. Nadat Van Nahuys het manuscript voor uitgeverij Querido afwees, ondertekende Aty op 23 oktober 1946 een contract met de Nederlandse uitgeverij De Kern voor het werk *Adieu New York*, wat haast wel hetzelfde boek moet zijn. Het contract is terug te vinden in LM G.785 P – Persoonlijke documenten. Maar noch onder de naam 'Brunt' of 'Greshoff', noch onder 'Van Alphen' of een ander pseudoniem is in die jaren een roman in het Nederlands verschenen over een meisje dat in New York in oorlogstijd verliefd wordt op haar Amerikaanse baas.
69. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 21 juli 1949, LM G.785 B.1.
70. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
71. Dagboeknotitie 10 augustus 1944, LM G.785 H.1 en J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
72. J. Greshoff aan H. De Wit, *De Stoep*, 25 januari 1943, LM G.785 B.1.
73. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1. Zie verder de notulen van vergaderingen van het NIB met de Netherlands Publishing Corporation. De notulen bevinden zich in het NIOD Archief 243b-484 Task and Future of the Knickerbocker.
74. Kok 2011: 15. De *Knickerbocker* is weliswaar onafhankelijk, maar de Nederlandse regering neemt een behoorlijk aantal abonnementen af, zie NIOD Archief 243b-484 Task and Future of the Knickerbocker.
75. A. Balink, *Knickerbocker Weekly*, aan J. Greshoff, 28 oktober 1942, LM G.785 B.2.
76. Volgens J. Greshoff aan A. Balink, 9 maart 1943, NIOD Archief 243b-1943.
77. J. Greshoff aan A. Balink, *Knickerbocker Weekly*, 5 maart 1943, LM G.785 B.1, en J. Greshoff aan A. Tailleur, 6 maart 1943, NIOD Archief 243b-473 Correspondentie *Knickerbocker Weekly* 1943. (Greshoff stuurt een doorslag van zijn brief aan Balink aan Tailleur met een begeleidend schrijven.)
78. J. Greshoff aan A. Balink, *Knickerbocker Weekly*, 22 november 1943, LM G.785 B.1 en J. Greshoff aan L.A. Ries, 14 augustus 1943, LM G.785 B.1.

79. J. Greshoff. 'Hendrik Willem van Loon', in: *Knickerbocker Weekly*, 20 maart 1944, p. 38.
80. Brems 2016: 58, 67.
81. Dagboeknotitie 2 januari 1945, LM G.785 H.1.
82. J. Greshoff aan L.A. Ries, 5 augustus 1943, LM G.785 B.1.
83. Greshoff zou het door hem geïnitieerde poëziedubbelnummer zélf in *Het Parool* 'het hoogtepunt uit de loopbaan van De Stoep' noemen, zie J. Greshoff. 'Onze cultuur in ballingschap', in: *Het Parool*, 8 september 1945.
84. J. Greshoff. *Bitterzoet*. Uitgave van *De Stoep*, jrg. 2, nr. 2, Willemstad, 1944.
85. Zie G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 7 mei, 6 augustus en 2 december 1943, LM G.785 B.2 en bijvoorbeeld J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 april 1944, DGBUS. Zie ook G. Bolkestein, minister van OKW, aan H. van Mook, minister van Koloniën, 19 april en 6 augustus 1943, NA Londens Archief 2.14.12 – 284. Dat Chris Engels niet blij is met Greshoffs pogingen subsidie te verkrijgen, blijkt uit Tournier 1977: 34.
86. G. Bolkestein, minister van OKW, aan H. van Mook, minister van Koloniën, 1 december 1943, NA Londens Archief 2.14.12 – 284.
87. Dagboeknotitie 9 november 1943, LM G.785 H.1.
88. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 23 april 1943, DGBUS.
89. Zie onder meer H. de Wit, *De Stoep*, aan J. Greshoff, 10 januari en 4 februari 1943 LM S.883 B.1, 'Bezoek Greshoff uitgesteld', in: *Amigoe di Curaçao*, 11 maart 1943 en J. Greshoff aan H. de Wit, *De Stoep*, 25 mei 1943, LM G.785 B.1.
90. De aankondiging voor de lezing, die 21 februari 1944 plaatsvond, bevindt zich in N10D 243b–379 J. Greshoff.
91. Toespraak opgesteld door N.A.C. Slotemaker de Bruïne, [ongedateerd], N10D 243b–379 J. Greshoff.
92. 'Das Publikum will mehr als trockne Schwarten'. *90 Jahre Gustav Kiepenheuer Verlag*. Leipzig: Kiepenheuer Verlag, 2000, p. 8.
93. Manasse 2006: 299, 300.
94. Het is onduidelijk of Landshoff en Greshoff elkaar al van voor de oorlog uit Europa kennen, de eerste keer dat Greshoff over Landshoff rept (voor zover ik kon nagaan), is in de dagboeknotitie op 10 december 1942, LM G.785 H.1: 'Zaterdag 5 Dec. had ik 's avonds Goris, Klaus Mann en Landshoff bij mij.'
95. J. Greshoff aan L.A. Ries, 26 december 1942; zie ook Greshoffs brief aan Ries van 23 december 1942, beide LM G.785 B.1.
96. M.E.H. Warendorf, Querido Inc., aan J. Greshoff, 18 september 1942, LM G.785 B.2.
97. Marinus' vader, Warendorf senior, had in 1914 Emanuel Querido bovendien op weg geholpen, die tot dan toe hoofd Boekverkoop bij De Bijenkorf was. Warendorf senior investeerde in diens nieuw op te richten uitgeverij en had Querido in het gebouw van Van Holkema & Warendorf op de Amsterdamse Keizersgracht 333 geïnstalleerd. Toen Landshoff in juli 1933 met Querido in zee ging, kwam hij in hetzelfde

de pand te werken, waar Warendorf junior inmiddels zijn vader was opgevolgd, zie Landshoff 1991: 42-44, 161 en M.E.H. Warendorf aan H. Loef, 27 januari 1985, LOEF-UVA.

98. Dagboeknotitie 4 augustus 1944, LM G.785 H.1.

99. Dit blijkt uit de notulen van de oprichtingsvergadering van Querido Inc., op 11 mei 1943, die gevoegd zijn bij F.H. Landshoff en M.E.H. Warendorf, Querido Inc., aan J. Greshoff, 4 juni 1943, LM G.785 B.2.

100. M.E.H. Warendorf aan H. Loef, 20 oktober 1982, LOEF-UVA. Zie ook F.H. Landshoff en M.E.H. Warendorf, Querido Inc., aan J. Greshoff, 4 juni 1943, LM G.785 B.2. De andere vijf raadsleden zijn: A.J. Barnouw, P. Honig, H.W. van Loon, J. van Riemsdyck en N.A.C. Slotemaker de Bruïne.

101. Aldus de notulen van de oprichtingsvergadering van Querido Inc., 11 mei 1943, gevoegd bij F.H. Landshoff en M.E.H. Warendorf, Querido Inc., aan J. Greshoff, 4 juni 1943, LM G.785 B.2. Greshoff schrijft (in J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1) over zijn aandeel in de onderneming Querido New York dat hij degene was die Landshoff en Warendorf in New York samenbracht en dat hij de uitgeverij heeft bedacht. Warendorf bevestigt dat Greshoff een groot aandeel in de oprichting had in M.E.H. Warendorf aan H. Loef, 27 januari 1985, LOEF-UVA. Landshoff bedeeft Greshoff in zijn memoires (Landshoff 1991: 161) echter geheel geen rol toe bij de oprichting, wat wellicht verklaard kan worden vanuit financieel perspectief – Greshoff heeft immers geen cent in de onderneming geïnvesteerd.

102. Landshoff 1991: 367.

103. Walter 1997: 179.

104. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1.

105. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 9 juli 1943, DGBUS.

106. Zie o.a. J. Greshoff aan L.A. Ries, [augustus 1944], LM G.785 B.1 en J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 25 juli en 11 augustus 1943, LM G.785 NG.

107. Bant 1987: 49.

108. Manasse 2006: 301.

109. J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, [1945], LM G.785 NG (13.574).

110. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 24 november 1945, LM S.312 B.1.

111. Dat het initiatief van Greshoff komt, blijkt uit de notulen van de oprichtingsvergadering van Querido Inc., gevoegd bij F.H. Landshoff en M.E.H. Warendorf, Querido Inc., aan J. Greshoff, 4 juni 1943, LM G.785 B.2.

112. F. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, 24 september 1945, LM G.785 B.2.

113. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1.

114. Dagboeknotitie 11 januari 1945, LM G.785 H.1.

115. 'Jan Greshoff: vroeger en nu. Rustiger geworden en milder van oordeel. Zijn idealen van het moment', in: *Soerabaiasch Handelsblad*, 1 februari 1941.

116. K. 'Als kaf op de wind...', in: *De Limie*, 7 juni 1946.

117. Dagboeknotitie 31 oktober 1943, LM G.785 H.1.

118. Zie voor Greshoffs uitgebreide oordeel over *Rolien en Ralien*, 'een voortreffelijk

- boek, dat bij herlezing wint', J. Greshoff aan J. Mendels, 16 juli 1944, LM G.785 B.1. 119. Van der Veen 1945: 7, 8.
120. J. Greshoff aan W.E.G. Louw, 16 maart 1943, DGBUS.
121. Micky heet voluit Marjorie Farmer, Nancy heet Baines. Beide zonen zouden van hun vrouwen scheiden en hertrouwen.
122. Dat Jan alsnog werd opgeroepen, was, aldus gezantschapssecretaris Van Swinderen, 'het gevolg van een bepaling van de Nederlandsche regeering, dat geen "part-time" dienst meer wordt geaccepteerd. Er was dus verder niets aan te doen.' Zie G.R.G. van Swinderen aan J. Greshoff, 19 maart 1943, NA 2.05.125 - A.1.b.1.25.
123. Dagboeknotities 23 juli 1943 en 13 juli 1944, LM G.785 H.1.
124. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 april 1944, DGBUS.
125. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 oktober 1943, DGBUS. Het is onduidelijk welke fusillade het betrof, wellicht dat het bericht over de executies van een aantal gijzelaars in Sint-Michielsgestel (in augustus en oktober 1942) Greshoff verlaat bereikte.
126. Dagboeknotitie 21 oktober 1943, LM G.785 H.1.
127. 'Rede van den Minister-President Prof. Mr. P.S. Gerbrandy, 21 oktober 1943, gehouden voor Radio Oranje', in: *Robu*, 21 oktober 1943.
128. '1.000.000 Jews Slain by Nazis, report says. "Slaughterhouse" of Europe Under Hitler Described at Londen', in: *The New York Times*, 30 juni 1942.
129. 'Allies are Urged to Execute Nazis; Report on Slaughter of Jews in Poland Asks Like Treatment for Germans', in: *The New York Times*, 2 juli 1942.
130. 'Details Reaching Palestine', in: *The New York Times*, 25 november 1942.
131. '2,000,000 Jews Murdered', in: *The New York Times*, 20 april 1943.
132. 'Nazi Speed Massacres of Jews', in: *The New York Times*, 5 juni 1943.
133. Dagboeknotitie 21 oktober 1943, LM G.785 H.1.
134. Zie Korsman 1999: 39. Bijna alle Barnevelders overleefden de oorlog.
135. Dagboeknotitie 21 oktober 1943, LM G.785 H.1.
136. Idem, 21 maart 1944.
137. Zie bijvoorbeeld dagboeknotities 16 en 21 oktober 1943, LM G.785 H.1.
138. Dagboeknotitie 19 oktober 1943, LM G.785 H.1.
139. Idem, 7 augustus 1944.
140. Heijbroek 2010: 281-284. Lugts kennis was de schilder-verzamelaar J. Warner Prins. Lugts artikel zou nooit worden gepubliceerd.
141. Dagboeknotitie 28 november 1943, LM G.785 H.1.
142. Aldus Greshoff in zijn dagboeknotitie van 2 mei 1944, LM G.785 H.1. Wat Ries heeft gezegd, noteert Greshoff niet. Greshoff en Ries ontvingen Lugt op 22 april 1944. Zie m.b.t. de nota dagboeknotitie 28 november 1943.
143. Dagboeknotities 7 en 8 juli 1944, LM G.785 H.1. De Nederlander in kwestie betreft journalist E. Elias, die zich volgens Greshoff 'een felle aanhanger van de rastheorieën' betoonde door te pleiten voor herinstelling van getto's, om de superioriteit van het Joodse ras zuiver te houden. 'Hitler à rebours', vindt Greshoff, en hij noemt Elias een gevaar voor de Joden, net als Hitler een gevaar voor het Duitse volk is.

144. Dagboeknotitie 8 november 1943, LM G.785 H.I. Zie ook bijvoorbeeld dagboeknotitie 11 juli 1944, LM G.785 H.I.
145. Idem, 19 juli 1944.
146. Idem, 8 maart 1944.
147. Men zou hier ook nog het in Nederland clandestien uitgegeven *Catrijntje Afrika* (1944) bij kunnen rekenen.
148. 25 oktober 1943 was Greshoff aan een groot gedicht begonnen, maar 30 oktober is alweer de laatste keer dat hij er iets in zijn dagboeken over meldt, LM H.785 B.I.
149. Volgens *Amigoe di Curaçao*, 19 augustus 1944.
150. J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, [1945], LM G.785 NG (13.574).
151. Aldus G.J.M. Simons aan E.A. Weeks, *Atlantic Monthly*, 11 maart 1943. Simons verstrekke de informatie omdat hij hoopte dat *Atlantic Monthly* het gedicht zal publiceren, NIOD 243b–379 J. Greshoff. A. Barnouw bekleedde sinds 1919 het Queen Wilhelmina-lectoraat, een leerstoel voor Nederlandse cultuur en literatuur.
152. Dagboeknotitie 15 januari 1942, LM G.785 H.I. ‘Een strijdbaar man’ was voor het eerst verschenen in *Groot Nederland*, jrg. 32 (1934), p. 319, 320.
153. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 februari, 8 en 23 april 1943, DGBUS.
154. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.I. Greshoff schreef in deze brief ook dat hij het onjuist vindt ‘om als klaplooper uit de ruif mede te eten’, wat moeilijk te geloven is, omdat hij in diverse andere brieven aan Ries aangaf extra geld van de Nederlandse regering te willen voor zijn verlof.
155. J. Greshoff aan L.A. Ries, [21 augustus 1944], LM G.785 B.I.
156. Zie bijvoorbeeld de dagboeknotitie 23 juli 1943, LM G.785 H.I., maar Greshoff klaagt keer op keer zich lusteloos en down te voelen.
157. Dagboeknotitie 18 augustus 1940, LM G.785 H.I.
158. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.I.
159. Dagboeknotitie 10 augustus 1944, LM G.785 H.I.
160. Idem, 11 augustus 1944.
161. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.I.
162. Jan en Aty houden in de zomer van 1943 vakantie aan Atlantic Beach en in de zomer van 1944 in een blokhut aan het Champlain-meer in Burlington, Vermont. Verder gaan ze af en toe logeren in Philadelphia, bij het echtpaar Webster Plass, dat ze op de boot van Kaapstad naar Argentinië hebben ontmoet.
163. Dagboeknotitie 5 juli 1945, LM G.785 H.I.
164. Dagboeknotitie 21 juni 1945, LM G.785 H.I.
165. Idem, 22 juni 1945. Greshoffs staat overigens niet alleen in zijn oordeel over Amerika, zie hiervoor bijvoorbeeld Van Berkel 1990.
166. Zie onder meer dagboeknotities 11 februari en 25 maart 1945, LM G.785 H.I.
167. Greshoff 1958b: 166 e.v.
168. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 28 maart 1945, LM G.785 NG.
169. Zie H.L. Mencken aan J. Greshoff, 13 november 1942, NIOD 243b–379 J. Greshoff.

170. Zie bijvoorbeeld L.A. Ries aan J. Greshoff, 30 juli 1949, LM G.785 B.2 en dagboeknotitie 3 mei 1942 LM G.785 H.1.
171. J. Greshoff. 'Epigrams on Poetry', in: *The Sewanee Review*, jrg. 54 (1946), nr. 1, p. 139-143 en dagboeknotitie 13 februari 1946, LM G.785 H.1.
172. 'Jan Greshoff weer terug in Nederland', in: *Het Parool*, 6 januari 1947.
173. Dit blijkt uit de brief van J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 14 januari 1946, in Chen en Van Faassen 1992a: 31 (nr. 677).
174. Vergelijk dagboeknotitie 10 november 1947, LM G.785 H.1.
175. Dagboeknotitie 17 november 1943, LM G.785 H.1.
176. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 14 oktober 1943, LM G.785 NG.
177. J. Greshoff aan C.J. Greshoff, 14 oktober 1943, LM G.785 NG.
178. Het tijdschrift is sinds het onder NSB-redactie werd geplaatst zelfs binnen een jaar verdwenen, iets waarvan Greshoff blijkbaar niet op de hoogte is, zie Van den Bogaard 1987: 45-62, 172-178.
179. J. Greshoff aan A. Pelt, N1B, [1943], LM G.785 B.1.
180. Greshoff deelt zijn zorgen wel met Van Wyk Louw, in J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 april 1944, DGBUS.
181. J. Greshoff aan A. Pelt, N1B, [ongedateerd], LM G.785 B.1. Overigens waren het geen NSB'ers, maar ss'ers, zie Van den Bogaard 1987.
182. Idem, 28 juli 1944, LM G.785 B.2. (Deze brief bevindt zich in de map met brieven van het N1B aan Greshoff.)
183. Dagboeknotities 6 en 9 juni 1944, LM G.785 H.1.
184. J. Greshoff aan L.A. Ries, 10 augustus 1943, LM G.785 B.1.
185. Idem, 26 juli 1944, LM G.785 B.1.
186. Dagboeknotities 2 januari en 22 januari 1945, LM G.785 H.1.
187. J. Greshoff aan N. Slotemaker de Bruïne, Nederlands Informatie Bureau, 27 december 1944, LM G.785 B.1.
188. G. Bolkestein, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 23 januari 1945, LM G.785 H.1.
189. Dagboeknotities 13 maart en 19 april 1945, LM G.785 H.1.
190. J. Greshoff aan L.A. Ries, 25 juli 1945, LM G.785 B.1.
191. Dagboeknotitie 19 april 1945, LM G.785 H.1.
192. Idem, 23 mei 1945. Greshoff noteert zijn bespiegelingen over de eerste dagen na 5 mei 1945 enkele weken later, zodra hij op de boot zit.
193. Idem, 18 januari 1945.
194. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 23 januari 1944 en 17 augustus 1944, DGBUS.

20. *Wat zou je je afmartelen om een baantje? (1945-1946)*

1. Dagboeknotitie 22 januari 1945, LM G.785 H.1.
2. J. Greshoff aan L.A. Ries, 3 september 1945, LM G.785 B.1.

3. M.P. Brunt aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 1 augustus 1945, LM G.785 B.2.
4. Idem, 2 augustus 1945.
5. Ibidem.
6. P.J.M. Greshoff-Buijs aan J. Greshoff, 19 juni 1945, LM G.785 B.2. Zie ook J. Greshoff aan L.A. Ries, 17 augustus 1945, LM G.785 B.1.
7. Ibidem.
8. E.G. du Perron-De Roos aan A.C. Greshoff-Brunt, 11 september 1946, LM R.701 B.1.
9. Aldus E.G. du Perron-De Roos aan A.C. Greshoff-Brunt, 11 september 1946, LM R.701 B.1.
10. M.P. Brunt aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 2 augustus 1945, LM G.785 B.2.
11. M.B.B. Nijkerk aan J. Greshoff junior, 20 april 1945 en M.B.B. Nijkerk aan J. Greshoff en A. Greshoff-Brunt, 4 mei 1945, LM G.785 B.2.
12. R.J. Hijman aan J. Greshoff, 10 maart 1947, LM G.785 B.2. Rudolf Hijman zou later horen dat zijn vader op 6 september 1944 in Auschwitz is gestorven.
13. Verbogt 1994: 25.
14. J. Greshoff aan J. van der Woude, 11 februari 1946, GA 0667, 1.2.1-69.
15. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 22 februari 1946, LM G.785 B.1.
16. A. Besnard aan J. Greshoff, [ongedateerd, 1945 of 1946], LM B.504 B.1.
17. Uiteindelijk stelde Pierre H. Dubois een bundel uit de door Besnard in de Japanse kampen geschreven gedichten samen: *Doem en dorst* verscheen in 1952 bij Meulenhoff, zie ook Dubois 1974: 66, 68.
18. R. Nieuwenhuys aan J. Greshoff, 9 december 1945, LM N.345 B.1.
19. L. Vroman aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 15 september 1945, in Greshoff en Vroman 1977: 56-58.
20. J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, 23 augustus 1945, LM G.785 NG (13.574).
21. Dagboeknotitie 4 september 1945, LM G.785 H.1.
22. Idem, 5 juli 1945.
23. L. Vroman aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 15 september 1945, in Greshoff en Vroman 1977: 56-58.
24. Dagboeknotitie 5 juli 1945, LM G.785 H.1.
25. Zie Secretaresse Commissie van Voorbereiding [vermoedelijk Nini Brunt] aan het Ministerie van OKW, 21 november 1945. Een doorslag van de brief bevindt zich in de correspondentie Ministerie van OKW - J. Greshoff, LM G.785 B.2. Zie ook J. Greshoff aan N.P. Brunt, 22 mei 1945, LM G.785 B.1 en M. Nijhoff, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 6 maart 1946, LM N.485 B.1 over de kwestie.
26. Dagboeknotitie 12 juli 1945, LM G.785 H.1. Zie ook J. Greshoff aan L.A. Ries, 25 juli 1945, LM G.785 B.1.
27. S. Vestdijk aan H.C.M. van Eyk, 6 februari 1946, in Vestdijk en Van Eyk 2007: 40.
28. M. Esser (G. van Eckeren) aan J. Greshoff, 5 april 1946, LM E.4022 B.1.

29. J. Besnard-Limbach aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 21 juli 1946, LM B.504 B.1.
30. Dit blijkt uit een dagboeknotitie van 6 september 1945, LM G.785 H.1.
31. Dagboeknotitie 19 juli 1945, LM G.785 H.1.
32. De bedragen noteerde Greshoff in de dagboeknotitie van 6 september 1945, LM G.785 H.1. Besloten wordt om van 45 pond eten naar Nederland te sturen, zodat er 300 pond in het steunfonds overblijft. Elders, in een brief van 17 april 1946 aan L.A. Ries, LM G.785 B.1, schrijft Greshoff over 350 pond. Dit zou volgens de historische wisselkoerscalculator van het IISG anno 2018 bijna 17.000 euro zijn.
33. Ministerie van OKW aan J. Greshoff, 20 januari (telegram) en 23 januari 1947, LM G.785 B.2.
34. M. Nijhoff, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 6 maart 1946, LM N.485 B.1.
35. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 6 juni 1946, LM G.785 B.1.
36. Idem, 6 en 16 september 1946. Zie ook dagboeknotitie 6 september 1946, LM G.785 H.1.
37. Dagboeknotitie 4 december 1946, LM G.785 B.1.
38. Idem, 5 juli 1945.
39. Idem, 4 juli 1945. De Engelse bloemlezing zou nooit verschijnen. Landshoff was partner in uitgeverij L.B. Fischer, maar tijdens een verblijf in Nederland zijn Landshoffs aandelen buiten zijn weten via een volmacht verkocht, waardoor hij geen invloed op de uitgeefbeslissingen meer heeft, zie F. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, 14 juli en 14 augustus 1946, LM G.785 B.2.
40. Idem, 13 juli 1945.
41. Zie Moreland 1948.
42. Dagboeknotitie 4 juli 1945, LM G.785 H.1.
43. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
44. J. Greshoff aan G.A. Boon, [op of rond 24 januari 1946], in J. Greshoff aan Onbekenden, LM G.785 B.1.
45. Dagboeknotitie 4 juli 1945, LM G.785 H.1.
46. Weijers 1991: 27, Anbeek 1986: 9 e.v., Bakker 1985: 176–178 en Hofland en Rooduijn 1997: 48.
47. W.F. Hermans. 'Gevecht om Gilliams' nachtegalen', in: *De baanbreker*, jrg. 2 (1946), nr. 29–30.
48. Hofland en Rooduijn 1997: 48, Anbeek 1985: 130–134 en Weijers 1991: 16.
49. Anbeek 1986: 9–14, Binnendijk 1948: 711, 712. (Beiden wijzen op Greshoffs belang als tijdschriftleider in verband met de naoorlogse situatie.)
50. Resp. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 4 juni 1946, LM G.785 B.1 en J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
51. *De Kroniek van Kunst en Cultuur* liet na de oorlog het 'Hedendaagsche' uit de titel weg.
52. Resp. Dagboeknotitie 15 januari 1947, LM G.785 H.1, J. Greshoff aan P.H. Dubois, 9 oktober 1946, J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946 en J. Greshoff aan

D.R. de Jong, 2 mei 1946, alle drie LM G.785 B.I. Zie voor ontvangst van Voetens bejubelde oorlogsdagboek *Doordocht* Anbeek 1986: 21. Jaren na verschijning zou er discussie ontstaan over de authenticiteit van het dagboek: Adriaan Venema beweerde dat Voeten het grotendeels verzonnen had, Voeten heeft dit altijd ontkend.

53. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.I.

54. Dagboeknotitie 4 juli 1945, LM G.785 H.I.

55. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 25 augustus 1945, in Chen en Van Faassen 1992a: 1-4 (nr. 660).

56. Dagboeknotitie 5 juli 1945, LM G.785 H.I.

57. Kuitert 2006: 196.

58. Fred Batten. 'Kunst en letteren. Jan Greshoff', in: *Het Vrije Volk*, 23 augustus 1945.

59. N. van Rantwijk-Pietersen aan A.C. Greshoff-Brunt, 26 juli 1945, LM R.464 B.I.

60. A.F.E. van Schendel aan J. Greshoff, 24 november 1945, LM S.312. B.I.

61. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 16 september 1946, LM G.785 B.I.

62. Greshoff introduceert Balkema bij allerlei mensen, voorziet hem van inlichtingen en probeert vooral diens plannen uit zijn hoofd te praten, maar Balkema slaat de adviezen in de wind en emigreert in maart 1947 alsnog.

63. J. Greshoff aan L.A. Ries, 2 juni 1946, LM G.785 B.I.

64. De Vries en anderen mogen slechts enkele jaren niets publiceren vanwege collaboratie met de Duitsers. Greshoff vindt dat geen effectieve straf, omdat men immers onder schuilnaam kan publiceren, zie dagboeknotitie 17 september 1945, LM G.785 H.I.

65. J. Greshoff aan S. Vestdijk, [vermoedelijk 1946], LM G.785 B.I.

66. J. Greshoff aan L.A. Ries, 20 april 1946, LM G.785 B.I.

67. J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, 23 augustus 1945, LM G.785 NG (13.574).

68. Resp. dagboeknotities 19, 20, 25 en 26 juni en 6 juli 1945, LM G.785 B.I. Zie ook Dubois 1988: 131.

69. Dagboeknotitie 29 november 1945, LM G.785 H.I.

70. Idem, 16 september 1945.

71. Idem, 17 september 1945.

72. J. Greshoff aan M.B.B. Nijkerk, 23 augustus 1945, LM G.785 NG (13.574).

73. De Malans zouden de naam van de *plaas* algauw herdopen tot Méringdol. Vandaag de dag is Méringdol een openluchtmuseum.

74. Dagboeknotitie 13 oktober 1948, LM G.785 H.I.

75. *Tegen Tijd en Tijd* is nooit als aparte bundel verschenen. Wel is een lang gedicht uit deze tijd, 'De keuze' (1946), in Greshoffs verzamelde *Gedichten* opgenomen.

76. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.I.

77. Dagboeknotitie 16 juli 1945, LM G.785 H.I.

78. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.I.

79. Zie 'David Bingham', in: *De Telegraaf*, 27 juni 1956 en dagboeknotitie 29 oktober 1951, LM G.785 H.I.

80. Zie onder meer J. Greshoff aan L.A. Ries, 17 april 1946, LM G.785 B.I. Uitein-

delijk zouden Jan en Aty alsnog behoorlijk in de zorgen zitten, omdat Bingham al per 1 januari 1947, na anderhalf jaar, zijn maandelijks bijdrage wil stopzetten, terwijl zij erop rekenden tot en met mei 1947 de bijdrage te ontvangen.

81. G.A. Boon aan J. Greshoff, 28 maart 1946 en 30 april 1947, LM G.785 B.2 en J. Greshoff aan L.A. Ries, 20 april 1946, LM G.785 B.1.

82. J. Greshoff aan L.A. Ries, 9 augustus 1946, LM G.785 B.1.

83. Greshoff schrijft Adriaan Pelt over de carrièremogelijkheden bij de Verenigde Naties. Charles Webster Plass, een Amerikaanse kennis, probeert Greshoff eveneens bij de VN binnen te loodsen, zie C. Webster Plass aan J. Greshoff, 18 juni 1946 en C. Webster Plass aan Louis Hyde, 18 juni 1946. (De brieven bevinden zich als bijlage bij een brief van J. Greshoff aan L.A. Ries, 26 juni 1946, LM G.785 B.1.)

84. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 22 februari 1946, LM G.785 B.1.

85. J. Greshoff aan G.A. Boon, [op of rond 24 januari 1946], in J. Greshoff aan Onbekenden, LM G.785 B.1.

86. Dagboeknotitie 24 januari 1946, LM G.785 H.1.

87. J. Greshoff aan L.A. Ries, 4 oktober 1946. Zie ook J. Greshoff aan L.A. Ries, 9 juli 1946, beide LM G.785 B.1.

88. Dagboeknotitie 24 januari 1946, LM G.785 H.1.

89. Omdat er nog niet veel papier beschikbaar is en *Het Parool* dus noodgedwongen dun is, zou het één bijdrage in de maand kunnen plaatsen, in de hoop later op een tweewekelijkse frequentie over te kunnen gaan, aldus Simon Carmiggelt, *Het Parool*, aan J. Greshoff, 27 september 1945, LM C. 167 B.1.

90. Zie Dubois 1988: 131.

91. L.A. Ries aan J. Greshoff, 6 juni 1946, LM G.795 B.2.

92. Geciteerd in Dubois 1988: 131.

93. J. Greshoff aan L.A. Ries, 27 oktober 1945, LM G.785 B.1.

94. J. Greshoff aan D.R. de Jong, 2 mei 1946, LM G.785 B.1.

95. J. Greshoff aan L.A. Ries, 9 augustus 1946, LM G.785 B.1.

96. Idem, 4 oktober 1946.

97. J. Greshoff aan J. Mendels, [september of oktober 1946], LM G.785 B.1.

98. J. Greshoff aan L.A. Ries, 9 augustus 1946, LM G.785 B.1.

99. Enkele van de brieven zijn te vinden in LM G.785 P – Sarie Marais.

100. A.C. Greshoff-Brunt aan Nasionale Boekhandel Beperk, 12 maart 1956. De brief bevindt zich in de map met correspondentie van J. Greshoff aan Onbekenden, LM G.785 B.1.

101. Dubois 1988: 130–133.

102. J. Greshoff aan L.A. Ries, 9 augustus 1946, LM G.785 B.1.

21. *Onland Holland (1947)*

1. Dagboeknotitie 4 januari 1947, LM G.785 H.1.

2. Dit noteert Greshoff in zijn dagboek bij zijn moeders overlijden, ruim drieënhalve jaar later, 22 oktober 1950, LM G.785 H.1.

3. Dagboeknotitie 7 januari 1947, LM G.785 H.1.
4. Idem, 2 februari 1947.
5. Interview met Thea Toussaint-Van Hove, 10 april 2012.
6. Aanwezig zijn onder meer Jacques Bloem en Jacques de Kadt, dagboeknotitie 17 februari 1947, LM G.785 H.1.
7. Dagboeknotitie 7 januari 1947, LM G.785 H.1.
8. Idem, 4 maart 1947.
9. Idem, 10 april 1948.
10. Van Faassen 2001: 50.
11. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 23 januari 1947, LM G.785 B.1.
12. J. Greshoff. 'Vertrek uit Europa. Herinneringen', in: *Het Vaderland*, 27 oktober 1965.
13. Dagboeknotitie 11 januari 1947, LM G.785 H.1.
14. Greshoff 1969b: 261.
15. Dagboeknotitie 11 januari 1947, LM G.785 H.1. Door het gesprek met Ant komt Greshoff tot het inzicht dat Ter Braaks suïcide noodzakelijk was: 'Ik meende dat ik hem, door den dood verloren had; maar zijn dood was het eenige middel om hem te behouden.'
16. Dagboeknotitie 17 januari 1947, LM G.785 H.1.
17. A.F.E. van Schendel en A. van Schendel-de Boers aan J. Greshoff en A.C. Greshoff-Brunt, 2 juni 1945, LM S.312 B.1.
18. Dagboeknotitie 2 april 1945, LM G.785 H.1.
19. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 16 september 1946, LM G.785 B.1.
20. Dagboeknotitie 26 januari 1946, LM G.785 H.1.
21. Idem, 27 januari 1947.
22. Overigens merkt Scova Righini (2005: 258) op dat Vuyk en Greshoff wél samen gaan en dat van dit bezoek melding gemaakt wordt in een gestencilde Nederlandstalige krant in Batavia: *Nieuwsgier*, 20 januari 1947, doch dat de Nederlandse kranten *Het Parool*, *Trouw*, *Het Vaderland* en *Het Binnenhof* uit deze periode het bezoek níet melden. Ambassadeur Jan van den Berg zegt – net als Greshoff – echter stellig dat Wilhelmina 'het echtpaar Greshoff afzonderlijk, dus niet in een groepje met anderen' ontving. Een uittreksel van dit interview, gehouden door A.G. Barkey Wolf, is gepubliceerd in *Accent*, jrg. 3 (1970), nr. 50, p. 41, 42. De onbewerkte versie, die hier is gebruikt, is te vinden in LM G.785 H.5.
23. Dagboek 27 januari 1947, LM G.785 H.1.
24. J. Greshoff aan L.A. Ries, 1 februari 1947, LM G.785 B.1.
25. 'Gemeente Bibliotheek wordt uitgebreid', in: *Het Vrije Volk*, 4 januari 1947.
26. 'Rotterdam. Burgemeester Oud voorziet den stand van zaken', in: *De Tijd*, 4 januari 1947.
27. Zie verder onder meer Nieuwenhuijs, De Jong en Oosterbaan 2009, Schuyt en Taverne 2000: 35 e.v.
28. De term 'jaren van tucht en ascese' komt van E.H. Kossmann, zie Blom 1981: 141.

29. Zie bijvoorbeeld De Mooij 2004: 7 e.v., Nieuwenhuijs, De Jong en Oosterbaan 2009.
30. Weijers 1991: 33.
31. Blom 1981: 138–141.
32. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 23 januari 1947, LM G.785 B.I.
33. J. Greshoff aan W.E.G. Louw, 2 april 1947, DGBUS en dagboeknotitie 26 april 1947, LM G.785 H.I.
34. Dagboeknotitie 20 april 1947, LM G.785 H.I.
35. Blom 1981: 138, 140.
36. J. Greshoff aan L.A. Ries, 22 januari 1947, LM G.785 B.I.
37. Dagboeknotitie 21 maart 1951, LM G.785 H.I.
38. J. Greshoff aan L.A. Ries, 5 april 1947, LM G.785 B.I.
39. Dagboeknotitie 10 maart 1946, LM G.785 H.I.
40. ‘De weg naar sociale zekerheid en rechtvaardigheid. Nederland bezinne zich in 1947 op een hooger geestelijk en zedelijk levensniveau’, in: *De Tijd*, 2 januari 1947.
41. Blom 1981: 127, 131–133.
42. J. Greshoff aan D.R. de Jong, 25 maart 1949, LM G.785 B.I en dagboeknotities 25 april en 11 mei 1947, LM G.785 H.I.
43. J. Greshoff aan D.R. de Jong, 25 maart 1949, LM G.785 B.I.
44. Hartmans 2012: vooral 240–251.
45. Dagboeknotities 15 maart 1959, 11 september 1960 en 12 april 1961, LM G.785 H.I.
46. J. Greshoff aan L.A. Ries, 5 april 1947, LM G.785 B.I.
47. Dagboeknotitie 2 juni 1947, LM G.785 H.I.
48. Kuitert 2006: 196.
49. Zie dagboeknotitie 14 maart 1947, LM G.785 H.I.
50. Greshoff verdient zo’n 5000 gulden per jaar met zijn rubriek, een bedrag dat in de loop der jaren op zal lopen tot 7000 gulden, aldus A.C. Greshoff-Brunt aan Algemeen en Ouderdoms Pensioen, 6 mei 1967, LM G.785 B.I.
51. Ook dit komt onder meer door het papiertekort: veel kranten en tijdschriften hebben hierdoor maar beperkt papier en daardoor beperkte ruimte, zie ook J. Greshoff aan L.A. Ries, 1 juni 1947, LM G.785 B.I.
52. A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 24 september 1945, in Chen en Van Faassen 1992a: 7, 8 (nr. 662).
53. Zie J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 30 oktober 1945, in Chen en Van Faassen 1992a: 9, 10 (nr. 663). In andere brieven, onder meer in die aan zijn uitgeverij Querido, en in zijn dagboek noteert Greshoff overigens voortdurend een iets andere samenstelling van zijn *Verzameld werk*, een ander aantal delen of andere werktitels.
54. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 30 oktober 1945, in Chen en Van Faassen 1992a: 9, 10 (nr. 663),
55. Geciteerd in Van Dijk 1992: 58.

56. Van Faassen en Chen 2006.
57. Idem: 264–266.
58. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 8 januari 1946, in Chen en Van Faassen 1992a: 25, 26 (nr. 674).
59. A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 9 december 1945, in idem: 12–14 (nr. 667).
60. Idem, 27 november 1945, in idem: 11 (nr. 665).
61. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 7 december 1945, in idem: 11 (nr. 666).
62. Dagboeknotitie 10 december 1945, LM G.785 H.1.
63. A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 9 december 1945, in Chen en Van Faassen 1992a: 12–14 (nr. 667).
64. F.H. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, 5 november 1945, LM G.785 B.2.
65. Van Toorn 2015a: 9.
66. Zie bijvoorbeeld A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 14 oktober en 17 november 1936, 13 juli en 27 september 1937 en 5 april 1940, LM Q.641 B.1.
67. De opdracht staat in een exemplaar dat nu in bezit is van Rob Groenewegen. (Informatie verstrekt via e-mail, R. Groenewegen, 8 augustus 2017.)
68. Van Doornum 2015: 87, 98.
69. F.H. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, [september 1945], LM G.785 B.2.
70. Zie hierover verder Van Doornum 2015: 118, 119.
71. F.H. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, 19 februari 1946, LM G.785 B.2.
72. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 11 januari 1946, LM Q.641 B.1.
73. Idem, 1 juni 1946. Overigens blijkt uit de brief dat Van Nahuys ook al door anderen op Vroman gewezen was.
74. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 15 februari 1946, LM Q.641 B.1.
75. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
76. J. Greshoff aan F.H. Landshoff, 6 maart 1946, LM G.785 B.1.
77. F.H. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, 13 april 1946, LM G.785 B.2.
78. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 17 juni 1947, LM Q.641 B.1.
79. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 22 februari 1946, LM G.785 B.1.
80. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 1 juni en 25 juli 1946, LM Q.641 B.1.
81. Vergelijk Naeff 1950: 117, 118.
82. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 2 juli 1946, LM Q.641 B.1.
83. J. Greshoff aan L.A. Ries, 17 april 1946, LM G.785 B.1.
84. Zie bijvoorbeeld 'Papiertekort in '47 nog groter', in: *Het Vrije Volk*, 4 januari 1947 en 'Het tekort aan hout in Nederland baart vele zorgen', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 januari 1947.

85. H.A. Lunshof. 'De Onnoozele Vrijheid', in: *Elseviers Weekblad*, 1 februari 1947 en 'Vragen aan den Minister. Heeft H.A. Lunshof in *Elseviers Weekblad* "onbehoorlijk" geschreven?', in: *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 6 maart 1947. Ook bijvoorbeeld de goedverkopende auteur Top Naeff (zie Naeff 1950: 117, 118) had al aan het begin van de oorlog een manuscript gereed, maar moest tot twee jaar na de bevrijding op publicatie ervan wachten.
86. F.H. Landshoff, Querido Inc., aan J. Greshoff, 24 oktober 1947, LM G.785 B.2.
87. J. Greshoff aan L.A. Ries, 1 en 14 februari 1947, LM G.785 B.1. M.b.t. de ontvangstcocktail zie H.J. Reinink, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 22 mei 1947, LM G.785 B.2.
88. Dagboeknotitie 20 augustus 1945, LM G.785 H.1.
89. J. Greshoff aan L.A. Ries, 24 april 1947, LM G.785 B.1. Greshoff gebruikt de afkorting 'H.H.' zo nu en dan voor 'Hoge Heeren'.
90. J. Greshoff aan L.A. Ries, 9 mei 1947, LM G.785 B.1.
91. Zie o.a. H.J. Reinink, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 22 mei en 25 juli 1947, J.J. Gielen, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 18 juli 1947 (alle LM G.785 B.2) en A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 20 juli 1947, LM G.785 B.1.
92. A. Roland Holst aan M.R. Radermacher Schorer, 12 december 1948, KB 135 B.174 (collectie Radermacher Schorer).
93. M.b.t. Annie van Schendel: zie dagboeknotities 17 en 26 januari 1947. Over het weerzien met Elisabeth du Perron-de Roos in 1947 schrijft Greshoff in zijn dagboek op 27 januari 1949, alle LM G.785 H.1.
94. A.C. Greshoff-Brunt aan L.A. Ries, 23 januari 1947, LM G.785 B.1.
95. J. Greshoff aan L.A. Ries, 20 april 1947, LM G.785 B.1. Zie ook Visser 1974: 94.
96. Dagboeknotitie 2 april 1947, LM G.785 H.1.
97. Visser 1974: 9. Zie voor details over de Pauwhof ook P. van der Eijk. 'Na 50 jaar sluit de Pauwhof vandaag de deuren; "Met dank voor alle goede zorgen"', in: *NRC Handelsblad*, 1 juli 1992.
98. Dagboeknotitie 20 april 1947, LM G.785 H.1.
99. Idem, 18 mei 1947.
100. Idem, 2 juni 1947.
101. Idem, 18 mei 1947.
102. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
103. Dagboeknotitie 29 maart 1948, LM G.785 H.1.
104. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, resp. 4 juli 1946 en 29 september 1947, LM Q.641 B.1.
105. Dagboeknotitie 22 december 1947, LM G.785 H.1.
106. A.C. Greshoff-Brunt aan A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, 13 februari 1948, LM 2 Que Correspondentie.
107. J. Greshoff aan A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, 5 februari 1948, LM 2 Que Correspondentie.
108. A.E. van Nahuys, Em. Querido's Uitgevers-Mij, aan J. Greshoff, 11 februa-

- ri 1948, LM 2 Que Correspondentie. Van Nahuys voegt eraan toe dat het ook niet helpt dat de door Greshoff samengestelde prozabloemlezing *In de verstrooiing* door de boekhandel – Van Nahuys: ‘de boekhandel is nu eenmaal onbeschrijfelijk dom’ – als een boek van Greshoff beschouwd wordt.
109. M. Warendorf, Querido Inc., aan J. Greshoff, 16 oktober 1945, LM G.785 B.2.
110. Dagboeknotitie 15 juli 1948, LM G.785 H.1.
111. Idem, 10 augustus 1948.
112. Idem, 3 januari 1947.
113. Idem, 5 september 1950.
114. Idem, 22 mei en 22 september 1950. Overigens hebben meer auteurs moeite met Van Nahuys, die bekendstaat als gehaaid en moeilijk in de omgang, zie Van Eyk 1973: 216.
115. Dagboeknotities 29 augustus 1955 en 10 september 1954, LM G.785 H.1: ‘Als ik met Sander samenwerkte zou ik uitzien naar een nieuw boek van mijn hand.’
116. Dagboeknotitie 17 december 1948, LM G.785 H.1.
117. Greshoff had verder aangegeven dat, mocht men toch besluiten geld in te zame-len, hij het bedrag dan graag overgemaakt zou zien aan het Schrijverssteunfonds, dat Roland Holst en Bloem heeft doen overkomen.
118. Dagboeknotitie 18 mei 1947, LM G.785 H.1.
119. De uitgave had aanvankelijk niets met Greshoffs verjaardag te maken gehad, zie daarvoor Thomassen 1999: 113–115.
120. Het uitvoerend comité bestaat behalve uit Flip Mayer (secretaris) verder uit A. Roland Holst (voorzitter), M.R. Radermacher Schorer (penningmeester), G.H. ’s-Gravesande en A.A.M. Stols. Men had een comité van aanbeveling samengesteld en er werd een circulaire (oplage: 300 exemplaren) gedrukt, bestaande uit een folder met de plannen en een ‘Inleiding tot de bibliografie van de werken van Jan Greshoff door G.H. ’s-Gravesande.
121. Het betreft resp. *Het Boek van Nu*, jrg. 2 (1948–1949), nr. 3 en *Standpunte*, jrg. 4 (1949), nr. 1. Zie voor de totstandkoming van het speciale *Standpunte*-nummer Bant 1987: 98–101. Garnt Stuiveling stelde een tien minuten durend radioprogramma over Greshoff samen voor Radio Nederland Wereldomroep Hilversum: *Gesproken Woord*, ook P.H. Ritter besteedde zijn radiopraatje van 10 december aan het feestvar-ken, zie Van Herpen 1982: 250.
122. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 4 april 1949, LM G.785 B.1.
123. Zie voor een uitvoeriger gang van zaken rondom Greshoffs zestigjarige huldi-ning Thomassen 1999.
124. A.A.M. Stols en M.W. Stols-Kroesen aan J. Greshoff, 4 december 1948, in Chen en Van Faassen 1992a: 186, 187 (nr. 778).
125. Gerard Reve. ‘De overschatting’, in: *De Groene Amsterdammer*, 14 februari 1948.
126. Vergelijk Dubois 1989: 205, 206 en Dubois 1987: 206.

22. *Nederlands gist in het Afrikaanse deeg (1948–1950)*

1. Eerder hadden *Mercure de France*, *Symbolisme* en *Nouvelle Revue française* Greshoff in de Franse cultuur, *Die Neue Deutsche Rundschau* en *Die weißen Blätter* in de Duitse, *Criterion* en *Adelphi* in de Engelse, *The Dial* in Amerika, *Il Convegno* in Italië, *Signaux* in België en *Corona* in Zwitserland ingevoerd, zie Greshoff 1946: 5. (J. Greshoff. 'Letterkundige lewe in Suid-Afrika', in: *Die Huisgenoot*, 10 mei 1946.)
2. Zie Bant 1987: 67.
3. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 20 april 1944, DGBUS.
4. W.E.G. Louw. 'Jan Greshoff (1888–1971)', in: *Standpunte*, 94, jrg. 24 (1971), nr. 4, p. 1–3.
5. Het citaat is van N.P. van Wyk Louw aan W.E.G. Louw, [mei] 1945, DGBUS.
6. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 25 augustus 1945, in Chen en Van Faassen 1992: 1–4 (nr. 660). De negen pagina's met in totaal twaalf gedichten van jonge Nederlandse dichters via Stols – het betreft Guillaume van der Graft, Hans van Straten, L.J. Pieters, Jan Praas en Hans Warren – zouden verschijnen in *Standpunte*, jrg. 1 (1945–1946), nr. 3, p. 31–40.
7. Zie Bant 1987: 72, 73.
8. Dagboeknotitie 8 april 1946, LM G.785 H.1.
9. Idem, 11 juli 1945.
10. W.E.G. Louw aan J. Greshoff, 7 november 1946, DGBUS. Vergelijk J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1, waarin Greshoff zegt dat hij oorspronkelijk meende dat het beter zou zijn wanneer de redactie uitsluitend uit Afrikaners bestond, maar dat hij bij de tweede jaargang alsnog zwichtte 'voor de aan-drang mijner vrienden'.
11. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan W.E.G. Louw, 1 oktober 1946, DGBUS.
12. Dagboeknotitie 16 juli 1945, LM G.785 H.1.
13. Kannemeyer 1990: 131 en A.M.E. van Dishoeck aan J. Greshoff, 13 februari en 2 juli 1947, LM G.785 B.2. In 1958 verschijnt er eenmalig een luxe, genummerde uitgave in een oplage van tweehonderd exemplaren van Marie E. Rothmanns *Goedgeluk* met een woord vooraf door Greshoff bij de Wereldbibliotheek. *Een lente verspeeld: Zuid-Afrikaanse roman* van J. van Melle verschijnt uiteindelijk in 1949 bij Kok in Kampen, diens *De brief* een jaar later bij Voorhoeve in Den Haag. Bij Stols verschijnt in dit verband niets.
14. Dagboeknotitie 16 juli 1945, LM G.785 H.1.
15. J. Greshoff aan W.E.G. Louw, 30 maart 1946, DGBUS.
16. Dagboeknotitie 10 november 1945, LM G.785 H.1.
17. Het citaat is van Karel Jonckheere in Jonckheere 1987a: 82.
18. 'Jan Greshoff weer terug in Nederland. Vertrekt in Maart opnieuw naar Zuid-Afrika', in: *Het Parool*, 6 januari 1947.
19. Zie dagboeknotitie 4 februari 1947, LM G.785 H.1.
20. J.J. Gielen, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 18 juli 1947, LM G.785 B.2. In

Amsterdam is er sinds 1932 reeds een leerstoel Ter bevordering van de Zuid-Afrikaanse taal- en letterkunde in Nederland, die zich aanvankelijk vooral op de Afrikaanse literatuur richt.

21. Vergelijk Steyn 1998: 463–469.

22. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan P.N. van Eyck, 6 september 1947, LM G.785 B.1.

23. J. Greshoff aan koningin Juliana der Nederlanden, 4 november 1948, LM G.785 B.1. De tekst komt van een doorslag in klad in Greshoffs archief; het is onduidelijk of Greshoff de brief ook daadwerkelijk verstuurd heeft, maar er is geen reden aan te nemen dat dit niet het geval is.

24. N.P. van Wyk Louw had in het *Nieuw Utrechts Dagblad* zeer positief en respectvol over zijn band met het Nederlandse koningshuis gesproken, wellicht dat ook dat voor koningin Juliana een reden was de Zuid-Afrikaanse dichter uit te nodigen, zie verder Steyn 1998: 469, 510–512 en Van Coller en Oldendaal 2009b: 133.

25. Dagboeknotitie 16 oktober 1948, LM G.785 H.1.

26. Idem, 24 juli en 17 augustus 1947.

27. H. de Wit, Ministerie van Overzeesche Gebiedsdelen, aan J. Greshoff, 31 december 1947, LM G.785 B.2 en H. de Wit aan J. Greshoff, 14 januari 1948, LM s.883 B.1. In 1956 komt het plan opnieuw ter sprake en gaat het opnieuw niet door.

28. De gezant raadt Greshoff zijn komst af, onder meer vanwege het hoge prijsniveau en de grote woningnood, zie B. Kleijn Molekamp, Gezant der Nederlanden, Nederlandse Ambassade in Brazilië, aan J. Greshoff, 27 augustus 1946, LM G.785 B.2.

29. J. Greshoff aan D.R. de Jong, 16 augustus 1946, LM G.785 B.1.

30. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.

31. Allereerst verbleven de Greshoffs een paar weken in het huis van Fred en Ria le Roux, die op vakantie waren, waarna ze een tijdje naar *Kleinplasia* in Worcester, bij Jacques en Hélène Malan, logeerden. Vanaf 1 augustus 1947 konden ze vijf maanden lang het huis van mevrouw Olivier, Hélènes moeder, aan de Avocaweg in de Kaapse wijk Rondebosch huren.

32. J. Greshoff aan P. Fleck, 14 oktober 1947, LM G.785 B.1.

33. Zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan P. Fleck, 14 oktober 1947, LM G.785 B.1.

34. Zie dagboeknotities 14 april 1948 (waarin Greshoff nog hoopt dat het huis zo'n 5000 pond zal kosten, precies wat hij door de beleggingen verdiend heeft) en 21 juni 1960 (waarin hij aangeeft dat de Grashof 6500 pond gekost heeft), LM G.785 H.1.

35. J. Greshoff aan P.N. van Eyck, 27 oktober 1947, LM G.785 B.1.

36. Dagboeknotitie 22 augustus 1957, LM G.785 H.1.

37. Eggink 1977: 146.

38. Zie bijvoorbeeld dagboeknotities 4 maart en 25 mei 1948, LM G.785 H.1.

39. J. Greshoff aan W.E.G. Louw, 20 februari 1948, DGBUS.

40. Dagboeknotitie 19 maart 1948, LM G.785 H.1.

41. Idem, 25 mei 1948.

42. Een vergiettest is de vroegere benaming voor een vergiet; een bakje van aar-

dewerk met gaatjes om water weg te laten lopen wordt nog steeds een fruittest genoemd.

43. Zie verder Eggink 1977: 146. Zie ook Eggink 1953: 84, 85 en dagboeknotitie 9 maart 1948, LM G.785 H.1.

44. Dagboeknotitie 29 oktober 1948, LM G.785 H.1.

45. Idem, 19 maart 1948.

46. Zie bijvoorbeeld De Boer 1999: 59.

47. Giliomee 2003: 489.

48. Zie Giliomee 2003: 488–492 voor een overzicht van de redenen waarom de Nasionale Party de verkiezingen won. Zie ook Grundlingh en Giliomee 2007: 291 e.v.

49. Giliomee 2003: 487 e.v.

50. Geciteerd in 'Verkiezingen in Zuid-Afrika. Smuts' partij verslagen door nationalisten', in: *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1948. Vergelijk ook Grundlingh en Giliomee 2007: 294–296.

51. Dagboeknotities 26 en 29 mei 1948, LM G.785 H.1.

52. Idem, 26 mei 1948. Dat Greshoff ruim tien jaar later in zijn dagboek (4 september 1961, LM G.785 H.1) opmerkt dat hij zijn 'ZA vrienden nooit gevraagd had of zij "nat" of "sap" waren, aangezien mij dit zoo koud als een steen liet', moeten we dus met een grote korrel zout nemen. De 'sappen', verwijzend naar de in de Vereenigde Party opgegane Suid-Afrikaanse Party van Smuts, waren de tegenhangers van de nationalisten, de 'natten'.

53. Kannemeyer 1986: 82, 123–125.

54. De bond richtte dan ook de FAK op, de Federasie Afrikaanse Kultuurvereniging, die een niet te onderschatten invloed heeft gehad binnen het Afrikaner nationalisme, zie bijvoorbeeld February 1991: 94–101. Overigens was zowel Opperman als Louw kritisch op de weg die de Nasionale Party vanaf eind jaren vijftig insloeg: apartheid bracht een zorgplicht mee die niet werd nageleefd, zie bijvoorbeeld Steyn 1998: 522, 523 en D.J. Opperman. 'Uitdyende heelal?', in: *Die Burger*, 25 mei 1960, geciteerd in Giliomee 2003: 524.

55. Dagboeknotitie 2 november 1945, LM G.785 H.1.

56. Ook dit is niet wonderlijk, zie bijvoorbeeld Giliomee 2003: 487–491, die stelt dat de meeste Afrikaners niet werden gedreven door apartheid, maar door nationalisme toen ze naar de stembus gingen.

57. Vergelijk De Boer (1999: 78), die stelt dat de reacties in (een deel van) de Nederlandse pers aanvankelijk duidelijk beïnvloed werden door oorlogsherinneringen, maar dat die al snel naar de achtergrond raakten en dat bladen steeds meer begrip begonnen te tonen voor de situatie van de Zuid-Afrikaanse witten.

58. Resp. 'Smuts' partij had ene grote stemmenmeerderheid. Ongerustheid in Engeland', in: *Algemeen Handelsblad*, 29 mei 1948, 'Dr. Malans doel: Zuid-Afrika los van Engeland. Engeland pijnlijk geraakt', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 31 mei 1948, 'Brokkelt Britse Rijk verder af? Smuts delft het onderspit in stembusstrijd in Zuid-Afrika', in: *Trouw*, 29 mei 1948, 'Malan verslaat Smuts bij verkiezingen in Zuid-Afri-

- ka. Catastrofe voor het Gemeenebest', in: *de Volkskrant*, 29 mei 1948, 'Malan heeft zeer kleine meerderheid. Spanning in het Britse gemeenebest', in: *Nieuwe Courant*, 29 mei 1948.
59. Van den Doel 1996: 283–284.
60. Dagboeknotitie 23 december 1948, LM G.785 H.1.
61. Ibidem. Zie voor Greshoffs uitspraken over de zegeningen van het kolonialisme bijvoorbeeld ook dagboeknotities 13 mei 1956 en 18 september 1960, alle LM G.785 H.1.
62. Ibidem.
63. Idem, 24 december 1946.
64. Idem, 16 oktober 1945.
65. De Boer 1999: 69.
66. Dagboeknotitie 22 juli 1948, LM G.785 H.1.
67. Wat betreft de Japanse houtsneden, zie de dagboeknotitie van 13 juni 1948. De beschrijving van alle overige kunst komt uit de dagboeknotitie van 10 december 1956, beide LM G.785 H.1.
68. De aankoopbon van de koelkast bevindt zich in LM G.785 P Persoonlijke documenten.
69. Dagboeknotitie 24 mei 1948, LM G.785 H.1.
70. Idem, 22 oktober 1950.
71. Interview door A.G. Barkey met Jan van den Berg. Een uittreksel ervan is gepubliceerd in *Accent*, jrg. 3 (1970), nr. 50, p. 41, 42. De onbewerkte versie, die hier is gebruikt, is te vinden in LM G.785 H.5.
72. M. van Blankenstein aan J. Greshoff, 22 november 1966, LM B.608 B.1.
73. A.C. Greshoff-Brunt aan H. Nijkerk-Van den Berg, [ongedateerd], LM G.785 NG. (13.574) en dagboeknotitie 19 maart 1957, LM G.785 H.1.
74. Stols vestigt zich uiteindelijk niet in Zuid-Afrika, wel leidt zijn bezoek tot een samenwerking met Gerrit Bakker. Diens uitgeverij Constantia en Stols zouden samen enkele co-uitgaven produceren, onder meer van Elisabeth Eybers, zie verder Van Dijk 1992: 250.
75. Dagboeknotitie 13 november 1945, LM G.785 H.1.
76. Idem, 1 januari 1947.
77. Idem, 4 november 1960.
78. J. Greshoff aan D.R. de Jong, 28 november 1947, LM G.785 B.1. Greshoff spoort De Jong aan Gijsen te interviewen voor de krant, ze wonen immers allebei in New York.
79. Volgens Greshoff zag Stols aanvankelijk geen commerciële potentie in Gijsens *Joachim van Babylon*, zie dagboeknotitie 4 november 1960, LM G.785 H.1.
80. J.J.A. Goris aan J. Greshoff, [vermoedelijk augustus] 1947, LM G.586 B.1. Zie voor Greshoffs verhouding tot Gijsen ook bijvoorbeeld diens dagboeknotitie 28 maart 1960, LM G.785 H.1.
81. Greshoffs citaat heeft betrekking op Gijsens *Klaaglied om Agnes* (1951), dagboeknotitie 31 augustus 1951, LM G.785 H.1.

82. Zie J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 27 december 1951, in Chen en Van Faassen 1992a: 283–285 (nr. 863) en Chen en Van Faassen 1992b: xxviii. Zie over Greshoffs werkwijze m.b.t. Gijsen ook Polis 1999.
83. Zie hiervoor J. Greshoff aan P.H. Dubois, 15 november 1954, LM G.785 B.1.
84. Geciteerd in Van Diggelen 2013: 276–278.
85. J. Greshoff. ‘Het verlangen om gelijk te willen hebben. Problemen van de criticus’, in: *Het Vaderland*, 3 april 1954.
86. J. Greshoff aan L.A. Ries, 16 april 1946, LM G.785 B.1.
87. Anbeek 1986: 15 e.v., Hofland en Rooduijn 1997: 20, 21, 120 en Weyers 1991: 15 e.v. Zie overigens bijvoorbeeld Anbeek 1986: 150–154 voor de punten van continuïteit tussen vooroorlogs en naoorlogs proza. De breuk die ervaren werd, is in werkelijkheid minder hard.
88. Paul Rodenko. ‘Het einde van de psychologische roman’, in: *Columbus*, jrg. 2 (1946), nr. 1, p. 17–26.
89. Anbeek 1999: 180, 181. Zie ook bijvoorbeeld de getuigenissen in Hofland en Rooduijn 1997: 58–60.
90. Dagboeknotitie 20 december 1947, LM G.785 H.1 en Hazeu 2005: 510, 511.
91. J. Greshoff. ‘De nieuwe gemelijkheid produceert een waardeloos prul’, in: *Nieuwe Courant*, 10 april 1948.
92. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 november 1953, LM G.785 B.1. Zie ook dagboeknotities 24 maart 1952 en 21 november en 5 december 1953, LM G.785 H.1.
93. H. Mulisch aan J. Greshoff, 10 januari 1953, LM M.888 [NG] / aanwinstnummer 14.696.
94. Dagboeknotitie 12 januari 1952, zie vergelijkbare notities op bijvoorbeeld 6 december 1947 en 20 augustus 1950, LM G.785 H.1.
95. Idem, 15 september 1947.
96. Idem, 24 maart 1952.
97. Idem, 21 november 1953 en J. Greshoff aan D. de Jong, 26 juli 1949, LM G.785 B.1. Zie voor een overzicht van de ontvangst van Blamans *Eenzaam avontuur* Anbeek 1986: 42–46.
98. J. Greshoff. ‘Verbluffende vastheid van hand: Uitstekend debuut van Cees Nootboom’, in: *Het Vaderland*, 1955, geciteerd in Brems 2006: 156.
99. H. Mulisch aan J. Greshoff, 10 januari 1953, LM M.888 [NG] / aanwinstnummer 14.696.
100. J. Greshoff aan P.H. Dubois, [ongedateerd, begin 1953], LM M.888 [NG] / aanwinstnummer 14.696. Greshoff stuurt Dubois Mulisch’ brief door voor diens archief. Over Mulisch’ intrede in de letteren zie Anbeek 1986: 114–117.
101. Zie bijvoorbeeld Anbeek 1986: 29–33 en Beekman en Meijer 1973: 9–30 voor een overzicht van de ontvangst van *De avonden*.
102. Anbeek 1986: 25–27 e.v.
103. Beekman en Meijer 1973: 11, 12 en Anbeek 1986: 43.
104. Vergelijk De Jong 1977: 191 en Weijers 1991: 27.

105. Dagboeknotitie 12 januari 1952, LM G.785 H.1.
106. Aldus Kees Fens in Hofland en Rooduijn 1997: 74.
107. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 16 mei 1952, LM G.785 B.1.
108. Anbeek 1999: 217, Schuyt en Taverne 2000: 441.
109. Dagboeknotitie 9 juli 1956, LM G.785 H.1.
110. Het betrof *Elseviers Weekblad* van 22 november 1950, zie verder o.a. Van Dijk 1992: 263, 264.
111. J. Greshoff aan L.A. Ries, 1 juni 1947, LM G.785 B.1.
112. J. Greshoff aan J. Winkler, *Vrij Nederland*, 24 maart en 3 april 1950, LM G.785 B.1. Omdat Greshoffs rubriek 'Beschermd domein' heet, plaatst de *Vrij Nederland*-redactie boze ingezonden brieven niet, maar stuurt zij die door naar Greshoff, zie in dit verband ook J. Winkler, *Vrij Nederland*, aan J. Greshoff, 29 augustus 1949, LM G.785 B.2.
113. J. Greshoff aan J. Winkler, *Vrij Nederland*, 24 maart en 3 april 1950, LM G.785 B.1.
114. Idem, 3 april 1950.
115. J. Winkler, *Vrij Nederland*, aan J. Greshoff, 11 april 1950, LM G.785 B.2.
116. J. Greshoff aan W.G.N. de Keizer, *Elseviers Weekblad*, 12 januari 1953 (de brief is toegevoegd aan de correspondentie J. Greshoff aan P.H. Dubois). Zie ook verder voor de kwestie de brieven van J. Greshoff aan P.H. Dubois gedurende de periode maart-juni 1952, vooral die van 18 maart 1952, en J. Greshoff aan W.G.N. de Keizer, *Elseviers Weekblad*, 1951-1953, alle LM G.785 B.1.
117. J. Greshoff aan J. Schepens, 22 april 1952. (De brief bevindt zich in de correspondentie J. Greshoff - P.H. Dubois, LM G.785 B.1.) Zie voor het prentenboek Schepens 1943.
118. Ibidem.
119. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 21 april 1952, LM G.785 B.1.
120. Van der Veen is redacteur van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en *Criterium* en Hoornik van onder meer *De Gids*.
121. Hoornik 1978: 153. Hoornik schreef zijn artikel oorspronkelijk in 1958.
122. Zie Bakker 1985: 289, 291, 299, 347, 350.
123. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 januari 1954, LM G.785 B.1.
124. Dagboeknotitie 4 augustus 1951, LM G.785 H.1.
125. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 27 april 1952, LM G.785 B.1.
126. Idem, 26 april 1952.
127. Idem, 21 september 1960.
128. Idem, 22 februari 1955.
129. Idem, 19 januari 1961.
130. Idem, [vermoedelijk maart] 1954.
131. Zie zowel H. Heeresma aan E. van Lokhorst, 16 oktober 1963 als H. Heeresma aan J. Brockway, 16 juli 1967, geciteerd in Heeresma 2015: 63 en 73. Het boek dat Greshoff negatief had besproken was *Een dagje naar het strand* (1962).

132. Fondse 1981: 22.
133. Aldus Adriaan van der Veen. 'Een rots waarop je kon bouwen. Jan Greshoff: mentor voor een jonge generatie', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 december 1968.
134. A. Koolhaas aan J. Greshoff, 10 september 1957, LM K.751 B.1. Koolhaas had in de jaren dertig al enkele van zijn verhalen in *Groot Nederland* gepubliceerd.
135. S. Carmiggelt aan J. Greshoff, 29 maart 1952, LM C. 167 B.1.
136. J. Greshoff aan A. Visser, [ongedateerd], LM G.785 B.1. Zie verder Van Digge-len 2013: 226, 273–274.
137. Greshoff verwijt de uitgave met Lucebert-tekeningen vooral uitgever Stols, zijn oude geestverwant in liefde voor mooi geïllustreerd drukwerk, omdat die het toelaat zijn reputatie aan te tasten door dit 'minder-dan-liefhebberig gepruts' zonder talent. Stols en zijn vrouw reageren boos op Greshoffs column, zie verder Teunissen 2017: 179–183.
138. Alfred Kossmann. 'Over het ditten en datten', in: *NRC Handelsblad*, 11 oktober 1996.
139. Louis Paul Boon. 'Geestesleven. Greshoff op oorlogspad', in: *Front*, 19 september 1948.
140. Alfred Kossmann. 'Om Greshoff te eren', in: *NRC Handelsblad*, 13 september 1996.
141. Sonnet IV in de cyclus 'De Nadagen', in: *Standpunte*, jrg. 7 (1953), nr. 3.
142. Hilberdink 2007: 174, 194.
143. J. Greshoff aan L.A. Ries, 26 juli en 24 september 1950, LM G.785 B.1.
144. L.A. Ries aan J. Greshoff, 22 oktober en 2 december 1950, LM G.785 B.2.
145. Als Greshoff twaalf jaar later met vader Lodeizen over een mogelijke herziene en vermeerdere uitgave praat, noteert hij na afloop in zijn dagboek dat hij 'in wezen de eerste druk alleen samenstelde, omdat Bloem er vrijwel niets voor had gedaan en Morriën te slordig was om een nuttig medewerker te zijn', zie dagboeknotitie 17 april 1965, LM G.785 B.1. Zie verder voor de totstandkoming van *Het innerlijk behang en andere gerdichten* Henssen 1993 en Henssen 1999.
146. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 25 april 1952, LM G.785 B.1.
147. Vergelijk Hilberdink 2007: 219.
148. G.A. van Oorschoot aan J. Greshoff, 12 april 1951, LM GAVO (Greshoff, J.).
149. Greshoffs inschatting dat Lodeizen zijn werk niet bewonderde, klopte, zie Hilberdink 2007: 191, 192.
150. J. Greshoff aan A.F. Lodeizen, 15 april 1952. De brief bevindt zich in de correspondentie J. Greshoff – P.H. Dubois, LM G.785 B.1.
151. In Kannemeyer 2008b: 162. Leroux 'ontdekte' Greshoff toen hij diens foto bij zijn aankomst in Kaapstad in 1939 in een van de tijdschriften had zien staan.
152. Kannemeyer 2008b: 164, 165.
153. Leroux' literaire debuut 'Kaartje vir oortreding', verschijnt in *Standpunte*, jrg. 5 (1951), nr. 3. Eerder had Leroux overigens wel al verhalen in *Grey College Magazine* en *Die Stellenbosse Student* gepubliceerd. Zie ook Greshoffs dagboeknotitie van 3 januari 1953, LM G.785 H.1.

154. Geciteerd in Kannemeyer 2012: 62.
155. Kannemeyer 2008b: 166, 167.
156. J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 3 maart 1955, UV KO 51.6, 21 september 1955, UV KO 51.7, en 5 oktober 1959, UV KO 51.26.
157. Kannemeyer 2008b: 186, 187 en (voor het citaat) Kannemeyer 2012: 62.
158. Geciteerd in Kannemeyer 2008b: 177.
159. Dagboeknotitie 3 januari 1953, LM G.785 H.1.
160. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 1 september 1953. De drie romans betreffen *Mosaïek*, *Die marionettedans* en een roman die Le Roux aanvankelijk *Die jonge lewe van Colette* noemde.
161. J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 20 februari 1954, UV KO 51.3.
162. Zie een brief van J. du P. Scholtz aan N.P. van Wyk Louw, 9 februari 1956, geciteerd in Kannemeyer 2008b: 237.
163. P.H. Dubois in *Het Vaderland* van 27 oktober 1956, geciteerd in Kannemeyer 2008b: 232, 233.
164. J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 18 juni 1962, UV KO 51.33.
165. Zie bijvoorbeeld Kannemeyer 1983: 217 e.v., February 1991: 121–124.
166. Kannemeyer 2008b: 295.
167. J. Rabie aan J. Greshoff, 16 januari 1954, LM G.785 B.2.
168. Interview met Nancy Gordon-Baines, 11 april 2012.
169. Leroux 1973: 572.
170. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 17 oktober 1953, LM G.785 B.1.
171. Idem, 1 september 1953, LM G.785 B.1.
172. Zie voor lezeressenbrieven LM G.785 P Sarie Marais.
173. Interview met Renée le Roux, 16 april 2012.
174. Leroux 1973: 572.
175. J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 21 november 1957, UV KO 51.17.
176. Zie voor een overzicht van de invloed van Greshoff op Leroux naast Kannemeyer 2008b (vooral ‘Jan Greshoff als mentor’, p. 151–180) ook Van Coller en Oldendaal 2009b: 131 en 135–138.
177. Het betreft de roman *Sewe dae by die Silbersteins*. De uitgever is Koos Human van uitgeverij Human en Rousseau, die meerdere Sestigters zou publiceren.
178. S. le Roux (Etienne Leroux) aan A.C. Greshoff-Brunt, [ongedateerd, vermoedelijk maart of april 1971], LM R.776 B.1.
179. Dagboeknotitie 12 en 22 oktober 1950, LM G.785 H.1.
180. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 7 december 1949, LM G.785 B.1.
181. Dagboeknotitie 14 april 1948, zie ook zijn dagboeknotitie van 1 mei 1948, beide LM G.785 H.1.
182. Zie onder meer dagboeknotities 8 mei en 3 augustus 1950, 29 maart 1951, 1 maart 1953, 22 oktober 1956, alle LM G.785 H.1, alsook J. Greshoff aan P.H. Dubois, 7 mei 1958 en 31 maart 1961, LM G.785 B.1. Op welk schilderij van Tytgat Greshoff doelt, vermeldt hij niet: hij bezit er meerdere, waaronder een portret van Aty.

183. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 11 april 1956, LM G.785 B.I.
 184. A.C. Greshoff-Brunt aan De Nederlandsche Bank, 22 mei 1951, LM G.785 B.I.
 185. Dagboeknotitie 9 november 1950, LM G.785 H.I.
 186. Zie bijvoorbeeld dagboeknotities 3 oktober 1956, 15 maart 1959 en 8 mei 1965, LM G.785 H.I.
 187. Zie de brieven van W.M. Müller & Co aan J. Greshoff, LM G.785 B.2.
 188. Het opgehaalde bedrag in 1958 voor de reis wordt genoemd in J. van den Berg aan P.H. Dubois, 17 december 1959, LM PHD – correspondentie – Greshoff-varia – Ambassade der Nederlanden.
 189. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 23 mei 1961, LM G.785 B.I.
 190. Dagboekboeknotitie 13 september 1951, LM G.785 H.I.
 191. Nonpareil organiseert avonden voor mensen die op een of andere manier met ‘het boek’ te maken hebben: grafisch vormgevers, drukkers, uitgevers, boekverkopers en verzamelaars, zie De la Fontaine Verwey 2002.
 192. Dagboeknotitie 9 februari 1965, LM G.785 H.I.
 193. Idem, 8 juli 1956.
 194. Idem, 5 juni 1951.
 195. Idem, 7 oktober 1951.
 196. Idem, 21 oktober 1951.
 197. Aldus Greshoff in J. Greshoff aan P.H. Dubois, 28 maart 1957, LM G.785 B.I.
 198. Greshoff meldt zelden iets over Katherine en later ook niet over haar drie broers Martin, Adrian en Robert in zijn dagboeken. Hoewel hij zich erop verheugt Katherine voor het eerst te zien, constateert hij: ‘Het wicht kwam te laat op de wereld dan dat ik er nog veel grootvaderlijk genoeg aan zal beleven. Ik moet al tachtig worden, wil ik een denkbeeld krijgen van hoe zij opgroeit,’ dagboeknotitie 10 september 1956, LM G.785 H.I.
 199. Dagboeknotitie 21 september 1956, LM G.785 H.I.
 200. J. Greshoff aan A.A.M. Stols, 13 maart 1955, in Chen en Van Faassen 1992b: 184–186 (nr. 1006).
 201. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 23 mei 1961, LM G.785 H.I.
 202. Zie ook Dubois 1989: 205.
 203. Dagboeknotities 5 juni 1951, 12 en 14 maart 1954, LM G.785 H.I.

23. *Verwerpen wie anders is (1950–1960)*

1. J. Greshoff, “De Nikkers”: Kongo-roman door Piet van Aken. Een boek dat een onjuiste voorstelling wekt’, in: *Het Vaderland*, 30 januari 1960.
2. Van Aken 1959: 79.
3. Van Aken kon zijn verhaal op authentieke gegevens baseren, omdat hij een toen nog geheim document toegespeeld had gekregen. De fusillade in het stadion waaromheen Van Aken zijn verhaal had geschreven, was echt gebeurd. Protest was er dus al langer, toch kwam de omslag op 4 januari 1959 voor bijna iedereen onverwacht, zie Populier 1972: 11.

4. Gebaseerd op Van Reybrouck 2010: 264–283.
5. J. Greshoff aan C.J.E. Dinaux, 10 februari 1960, LM G.785 B.1.
6. J. Greshoff. “‘De Nikkers’: Kongo-roman door Piet van Aken. Een boek dat een onjuiste voorstelling wekt”, in: *Het Vaderland*, 30 januari 1960.
7. Ibidem.
8. resp. J.G. Hoos. ‘Nogmaals: De Neger’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 januari 1960, A. Marja. ‘Een kritikus op hol’, in: *Friese Koerier*, 20 februari 1960, Jan Spierdijk. “‘Nikkers’, boeiend geschreven Kongo-verhaal’, in: *De Telegraaf*, 14 november 1959 en Anne Wadman. ‘Twee romans van Piet van Aken, Gangsters in soorten’, in: *Leeuwarder Courant*, 16 april 1960.
9. resp. P.H. Dubois. ‘Momentopname in zwart en wit’, in: *Het Boek van Nu*, jrg. 13 (1960), nr. 8, p. 126–127, Jan Spierdijk. “‘Nikkers’, boeiend geschreven Kongo-verhaal’, in: *De Telegraaf*, 14 november 1959, Gerard Knuvelde. ‘Vlaamse roman over de Congo. Amerikaanse hardheid in tropisch Afrika’, in: *De Tijd/Maasbode*, 21 november 1959.
10. Zie Marja 1960.
11. Marja onderbouwt deze insinuatie nogal zwak met een verwijzing naar een opmerking van Greshoff uit 1925, waarin die depreciërend over ‘de Jood Franz Werfel’ had gesproken.
12. Naast Greshoff zou Marja onder meer De Kadt, Donkersloot, Sierksma, Van Straten en Stuiveling omver maaien, zie verder Hazeu 1985: 84 e.v.
13. Waldman en Kossman verdedigen Greshoff, zie Anne Waldman. ‘Twee romans van Piet van Aken, Gangsters in soorten’, in: *Leeuwarder Courant*, 16 april 1960 en Alfred Kossmann. ‘Tijdsbeeld uit tijdschriften. Greshoff in zijn hemd en een lieve Vlaamse muis’, in: *Het Vrije Volk*, 25 maart 1960.
14. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 februari 1960, LM G.785 B.1.
15. Greshoff gebruikt de term ‘Nikkerflater’ in een brief aan Dubois, als hij op een advertentie voor Van Akens boek stuit en zich opnieuw verbaast dat mensen zo boos op hem worden, J. Greshoff aan P.H. Dubois, 17 maart 1960, LM G.785 B.1.
16. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 29 februari 1960, LM G.785 B.1.
17. Dagboeknotitie 6 maart 1960, LM G.785 H.1.
18. J. Greshoff. ‘De verhouding van de schrijver tot zijn personen. Nogmaals over Piet van Aken, “De Nikkers”’, in: *Het Vaderland*, 12 maart 1960.
19. Dagboeknotitie 6 maart 1960, LM G.785 H.1.
20. Idem, 29 juni 1964 en 19 oktober 1960.
21. Giliomee 2003: 495, Jansen 1998b: 679, De Boer 1999: 68–71, 129 en Van Ledden 2006: 61 e.v.
22. Zie de notulen van de comitévergaderingen in NL-HANA, Consulaat-Generaal te Kaapstad, 2.05.125, inv.nr. 102. Overigens mist Greshoff het grootste deel van de vergaderingen omdat hij in 1951 en 1952 in Europa verblijft.
23. Zie voor de Zuid-Afrikaanse media-aandacht m.b.t. bezoek Drees en prins Bernhard de krantenartikelen in NL-HANA, Consulaat-Generaal Kaapstad, 2.05.125, inv. nr. 129–131.

24. Dagboeknotitie 6 oktober 1954, LM G.785 H.1. De uitnodiging voor de receptie, die op 2 oktober 1954 om 18.00 uur plaatsvond, bevindt zich in LM G.785 P – Persoonlijke documenten.
25. Wat betreft de welwillende houding van ambassadeur Van den Berg t.o.v. apartheid zie De Boer: 76–77, 93–94, 115.
26. February 1991: 100, 101, De Boer 1999: 14, 15 en Van Ledden 2006: 56–59.
27. Geciteerd in Van Dijk 1992: 250.
28. M.W. Stols-Kroesen aan A.A.M. Stols, 1 oktober 1948, geciteerd in Van Dijk 1992: 250.
29. Dagboeknotitie 17 augustus 1948, LM G.785 H.1.
30. Idem, 1 en 7 april 1948.
31. Donker 1949: 50–55, 63, 77–79, 80 en 91.
32. J. Greshoff. ‘De Zuidafrikaanse reis van Anthonie Donker’, in: *Vrij Nederland*, 26 november 1949. Zie ook J. Greshoff. ‘De bliksem speelt om de doringboom. Overbodig boek na voortreffelijk werk’, in: *Nieuwe Courant*, 11 februari 1950.
33. J. Winkler, *Vrij Nederland*, aan J. Greshoff, 12 december 1949, LM G.785 B.2.
34. Dagboeknotitie 30 september 1945, LM G.785 H.1.
35. Idem, 3 april 1956.
36. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 28 maart 1957, LM G.785 B.1. Eén keer gaat Greshoff in een artikel kort in op de Zuid-Afrikaanse verhouding tussen zwart en wit en zegt hij iets soortgelijks als hij Dubois schrijft, namelijk dat er door de overheid ‘niets onbeproefd gelaten [wordt] om de “impuls tot zelfexpressie” van kleurlingen en naturellen aan te wakkeren,’ zie J. Greshoff. ‘Jan Greshoff springt in de bres voor Zuid-Afrika. David Lewis, *Kultuur en Zuid-Afrika*’, in: *Kroniek van Kunst en Kultuur*, jrg. 8 (1947), nr. 11, p. 325–328, aldaar 327. Verder poogt Greshoff met dit artikel vooral de opvattingen van een journalist die eerder een stuk in de *Kroniek van Kunst en Kultuur* schreef te corrigeren.
37. Giliomee 2003: 507–513.
38. Intussen speelt er nog een andere kwestie, namelijk over de zakelijke basis van *Standpunte*, zie daarvoor Bant 1987: 103–107.
39. Bant 1987: 88–89, 94–95, 104–110 en Steyn 1998: 523–525.
40. Dagboeknotitie 10 januari 1950, LM G.785 H.1.
41. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 11 juli 1950, geciteerd in Steyn 1998: 594.
42. Dagboeknotitie 1 februari 1950, LM G.785 H.1.
43. Idem, 2 april 1950.
44. Idem, 30 mei 1950.
45. Voor een uitgebreidere beschrijving van de impact van N.P. van Wyk Louws affaire op de vriendschap met Greshoff zie Steyn 1998: 593–598.
46. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 11 juli 1950, bijna geheel geciteerd in Steyn 1998: 593–598. Enkele vrienden hadden aangedrongen dat Greshoff een brief zou schrijven, omdat Van Wyk Louw juist voor hem grote eerbied heeft, zie Steyn 1998: 594.

47. Dagboeknotitie 4 juli 1950, LM G.785 H.1.
48. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 11 juli 1950, geciteerd in Steyn 1998: 594.
49. Dagboeknotitie 4 juli 1950, LM G.785 H.1.
50. Idem, 11 januari 1957. Hier had Greshoff geen gelijk in, want ook Opperman had Van Wyk Louw geschreven, en bovendien een stuk tact- en begripvoller, zie Steyn 1998: 587–593.
51. N.P. van Wyk Louw aan J. du P. Scholtz, 15 september 1950, geciteerd in Steyn 1998: 598.
52. Dagboeknotitie 11 januari 1957, LM G.785 H.1.
53. D. Opperman aan N.P. van Wyk Louw, 19 mei 1951, geciteerd in Steyn 1998: 621, 622.
54. J. Greshoff aan P.H. Dubois, [vermoedelijk maart] 1954, LM G.785 B.1.
55. Dagboeknotitie 12 maart 1954, LM G.785 H.1.
56. Dirk Opperman zou in november 1952 promoveren met het proefschrift *Die vernuwung van dertig in die Afrikaanse poësie*, dat hij vervolgens zou bewerken tot *Digters van Dertig*.
57. Dagboeknotitie 3 januari 1953, LM G.785 H.1.
58. Dagboeknotitie 14 oktober 1956, LM G.785 H.1.
59. Voor Greshoffs verbazing over het uitblijven van berichten van Eybers, zie dagboeknotities 10 en 28 april 1961, LM G.785 H.1. Dat Eybers moeite heeft met Greshoffs neerkijken op ‘volkse schrijvers’ en dus ‘walg’, is te lezen in Jansen 1998a: 324, n.4.
60. Dagboeknotitie 21 april 1954, LM G.785 H.1.
61. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 10 januari 1954, LM G.785 B.1.
62. Idem, [vermoedelijk maart] 1954.
63. Dagboeknotitie 4 november 1951, LM G.785 H.1.
64. Idem, 16 januari 1950.
65. Idem, 13 november 1961.
66. Idem, 7 mei 1961.
67. Ibidem.
68. Idem, 3 mei 1961.
69. Resp. J. Greshoff aan N.P. van Wyk Louw, 11 juli 1950, geciteerd in Steyn 1998: 594 en J. Greshoff. ‘Het Oude Vaderland en het Nieuwe Europa’, in: *Neerlandia*, jrg. 60 (1956), nr. 4, p. 6–7. Zie verder J. Greshoff. ‘Schrijven, lezen en prentjeskijken’, in: *De Gids*, jrg. 122 (1959), nr. 8, p. 84–101, aldaar 93.
70. Dagboeknotitie 7 mei 1961, LM G.785 H.1.
71. Dagboeknotitie 4 maart 1957, LM G.785 H.1.
72. Zie bijvoorbeeld De Mooij 2004: 10.
73. Dagboeknotitie 4 en 25 juli 1950, LM G.785 H.1.
74. Idem, 9 januari 1952, 14 februari 1957 en 13 augustus 1960.
75. Idem, 26 december 1956.
76. Idem, 15 op 16 september 1956.

77. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 december 1956, LM G.758 B.1 en dagboeknotities 10, 16 en 26 december 1956, LM G.758 H.1.
78. Dagboeknotitie 26 november 1957, LM G.785 H.1.
79. Uiteindelijk werden alle aangeklaagden van de *Treason Trials* in 1961 vrijgesproken. Mandela werd het jaar erop opnieuw gearresteerd en kreeg in 1964 levenslang; in 1990 werd hij vrijgelaten.
80. Zie voor het Nederlandse regeringsstandpunt ten opzichte van apartheid gedurende de jaren vijftig ook De Boer 1999: 71–77.
81. Dagboeknotitie 16 juni 1957, LM G.785 H.1.
82. Idem, 20 januari 1957.
83. Idem, 25 februari 1957.
84. Ibidem.
85. Ibidem.
86. Wel merkt Greshoff op dat hij met de meeste ministers bij verschillende gelegenheden, vooral op cocktailparty's, weleens gepraat heeft. 'Maar dat noem ik niet kennen, zoals ik St. I R. ken,' dagboeknotitie 25 februari 1957, LM G.785 H.1.
87. J. Greshoff aan J.C.H. Mooij, 9 december 1958, LM G.785 B.1.
88. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 13 mei 1957, LM G.785 B.1.
89. Dagboeknotitie 25 februari 1957, LM G.785 H.1 en J. Greshoff aan P.H. Dubois, 18 september 1958, LM G.785 B.1.
90. Dagboeknotitie 9 november 1950, LM G.785 H.1.
91. Idem, 11 juli 1961.
92. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 28 maart 1957, LM G.785 B.1.
93. Ibidem.
94. Dagboeknotitie 7 mei 1961, LM G.785 H.1.
95. Idem, 16 april 1954.
96. Idem, 29 september 1951, vergelijk ook de notitie van 4 september 1961.
97. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 10 november 1961, LM G.785 B.1.
98. Idem, 18 september 1958.
99. Dagboeknotitie 16 april 1954, LM G.785 H.1; zie ook J. Greshoff aan P.H. Dubois, 18 september 1958, LM G.785 B.1.
100. Zie voor een uitgebreid overzicht van de groeiende Nederlandse kritiek op apartheid vanaf de tweede helft van de jaren vijftig bijvoorbeeld De Boer 1999: 78–79 e.v.
101. Zie hiervoor Bank 1986.
102. De Boer 1999: 9, Jansen 1998b: 679.
103. Resp. Greshoff 1969b: 284, 304 en dagboeknotities 8 en 9 juni 1964, LM G.785 H.1.
104. Jansen 1998b: 679.
105. De Boer 1999: 93.
106. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 28 maart 1957, LM G.785 B.1.
107. Zie ook bijvoorbeeld Dubois 1989: 206 en Nelissen 1981: 2.

108. J. Greshoff. 'Over de jeugdproeven van E. du Perron. Bezwaren tegen de bezorgers om zijn nalatenschap', in: *Het Vaderland*, 6 oktober 1956. Overigens reageert Gomperts twee weken later met een stuk waarin hij op Greshoffs bezwaren ingaat en hem van zowel wispelturigheid, jaloezie en rancune beschuldigt, zie H.A. Gomperts. 'Eigenwijsheid en trouw. Om de nalatenschap van Du Perron', in: *Het Vaderland*, 20 oktober 1956.
109. E.G. du Perron-De Roos aan J. Greshoff, 12 november 1956, LM R. 701 B. I.
110. Aldus Kannemeyer 2008b.
111. Dubois 1989: 206, 207. Ook Greshoff komt ter ore dat hem wordt 'verweten "op het buiten van Malan" te wonen'; hij uit zijn verbazing over de roddel in een dagboeknotitie op 27 juni 1960, LM G. 785 H. I.
112. Visser 1974: 70.
113. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 21 december 1956, LM G. 785 B. I., zie ook Dubois 1989: 206, 207.
114. Romein in De Jong 1961: 25, 26.
115. Dagboeknotities 8 en 9 juni 1964, LM G. 75 H. I.
116. J. Greshoff. 'Letterkundig Leven in Zuid-Afrika', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 11 (1958), nr. 6, p. 186-189. Zijn artikel gaat overigens over censuur in het algemeen, waarbij hij Zuid-Afrika ter illustratie aanhaalt.
117. P.C. Schoonees. 'Jan Greshoff Deel Mee...', in: *Die Burger*, 8 september 1958. Ook Coenraad Loggerenberg schrijft een brief naar *Die Burger* over de kwestie, zie Kannemeyer 2008b: 296.
118. J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 19 oktober 1958, UV KO 51.23. Greshoff voor-spelde dat als een overheid eenmaal censuur invoert, die censuur steeds erger wordt. Hij zou gelijk krijgen, zie McDonald 2009: 21-218.
119. Dagboeknotitie 18 februari 1965, LM G. 785 H. I.
120. Greshoff 1969b: 234 en dagboeknotitie 13 november 1961, LM G. 785 H. I.
121. Giliomee 2003: 524.
122. Greshoff doet een jaar na de demonstratie verslag in J. Greshoff aan P.H. Dubois, 19 mei 1961, LM G. 785 B. I. De citaten zijn van hem, de rest van de beschrijving is gebaseerd op het artikel van Anthony Heard. 'Zuidafrika: De verjaardag van een verbroken belofte', in: *De Stem*, 30 maart 1990 en op 'Weer ongeregelheden in Zuidafrikaanse steden. Actie voor aftreden van Verwoerd', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 maart 1960, op 'Resolutie in Veiligheidsraad vraagt Z-Afrika rassendiscriminatie te beëindigen. Militairen omsingelden Langa en Njanga', in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 1 april 1960 en op het (titelloze) stuk in *Algemeen Handelsblad*, 1 april 1960.
123. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 19 mei 1961, LM G. 785 B. I.
124. Zie voor de nasleep van 'Sharpeville' en de schok die in Nederland volgde De Boer 1999: 81-85.
125. Volgens Greshoff is de waarde van de Grashof in 1958 op 7500 pond geschat, terwijl het huis nu niet veel meer dan 4000 zal opbrengen. De kwestie wel/niet remigreren blijft de maanden erna spelen, zie bijvoorbeeld J. Greshoff aan P.H. Dubois,

12 september en 6 en 7 oktober 1960, en 23 mei 1961, LM G.785 B.1.
126. Greshoff 1958a: 31.

24. *Terugkijken op een rotsig landschap (1961–1971)*

1. Dagboeknotitie 9 maart 1956, LM G.785 H.1.
2. Ibidem.
3. Ibidem.
4. Idem, 14 januari 1957.
5. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 1 november 1961, LM G.785 H.1.
6. Het citaat komt uit de dagboeknotitie van 19 september 1950. Vergelijk ook Greshoffs uitleg over de nieuwe weg die hij met zijn poëzie inslaat: dagboeknotitie 11 september 1960, beide LM G.785 H.1.
7. Greshoff 1958a: 27, 62.
8. Dubois 1958: xiii-xv.
9. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 18 september 1958, LM G.785 B.1.
10. Dagboeknotitie 15 januari 1946, LM G.785 H.1.
11. Deze constatering komt uit Stuiveling 1958.
12. Kees Fens. 'Jan Greshoff, man van vele voorkeuren. Plezier in uitdagen en epateren', in: *de Volkskrant*, 26 maart 1971.
13. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 12 september 1960, LM G.785 B.1. Hoofdletters behoudt Greshoff wel: het zijn de stenen die de stroom even ophouden, zonder hoofdletters werden de gedichten hem te vlak.
14. Andreus 1990: 818, 821.
15. Resp. Johan van der Woude. 'De mens en dichter Greshoff', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 januari 1959 en Ab Visser. 'Oudere dichters treden naar voren. Pierre Kemp en Jan Greshoff', in: *De Telegraaf*, 15 april 1959.
16. Fondse 1981: 22, Rymenants 2010: 17.
17. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 1 november 1961, LM G.785 H.1.
18. Dagboeknotitie 5 februari 1957, LM G.785 H.1.
19. Reve 2007: 77.
20. Dagboeknotitie 23 juli 1950, LM G.785 H.1.
21. Ibidem.
22. Idem, 17 december 1946.
23. Idem, 23 juli 1950.
24. J. Greshoff aan A. Visser, 18 september en 4 oktober 1962, LM G.785 B.1.
25. Dagboeknotitie 6 juni 1964, LM G.785 H.1.
26. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 27 september 1958, LM G.785 B.1.
27. Ibidem.
28. Ministerie van OKW aan J. Greshoff, 30 december 1938, LM G.785 B.2 en LM G.785 P – Officiële documenten: benoemingen.
29. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 27 september 1958, LM G.785 B.1.

30. Ministerie van Buitenlandse zaken en Handel (België) aan J. Greshoff, resp. 28 november 1931 en 6 juni 1947, LM G.785 B.2. Zie verder LM G.785 P – Officiële documenten: benoemingen.
31. L.A. Ries aan J. Greshoff, 17 mei 1948, LM G.785 B.2.
32. N.A.C. Slotemaker de Bruïne, consul-generaal, aan J. van den Berg, ambassadeur, 1 december 1953, NA 2.05.125 – A.1.b.2.41.
33. Dagboeknotitie 28 april 1954, LM G.785 H.1.
34. Van Dijk 1992: 276.
35. J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1.
36. Zie N.A.C. Slotemaker de Bruïne, consul-generaal, aan J. van den Berg, ambassadeur, 1 december 1954, NA 2.05.125 – A.1.b.2.41. Citaat uit J. Greshoff aan J. van den Berg, 7 september 1954, LM G.785 B.1.
37. G.R.G. van Swinderen, Ministerie van Buitenlandse Zaken, aan J. Greshoff, 9 oktober 1955, LM G.785 B.2.
38. H.J. Reinink, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 18 januari 1954, LM G.785 B.2.
39. Dagboeknotitie 19 augustus 1959, LM G.785 H.1.
40. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 27 september 1958, LM G.785 B.1.
41. Ibidem.
42. Ibidem.
43. Idem, 17 september 1958.
44. R.G.A. Höppener, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 13 december 1958, LM G.785 B.2.
45. Informatie verstrekt door Wilma Schuhmacher, 21 juli 2017, die samen met Gerit Borgers de tentoonstelling organiseerde. De toespraak van Binnendijk, gehouden bij de opening der Jan Greshoff-tentoonstelling op 16 januari 1959 in Amsterdam, is opgenomen onder de titel ‘J. Greshoff, Aetate LXX’, in: *Kroniek van Kunst en Cultuur*; jrg. 19 (1959), nr. 1, p. 56–63.
46. Idem, 12 september 1960. Greshoff noemt zichzelf letterlijk ‘*le parent pauvre*’: het ondergeschoven kindje.
47. L.A. Ries aan J. Greshoff, 6 februari 1949, LM G.785 B.1.
48. H.J. Reinink, Rijkscommissie van Advies Inzake Opdrachten aan Letterkundigen, aan J. Greshoff, 17 mei 1958, LM G.785 B.2.
49. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 26 mei 1958, LM G.785 B.1.
50. Dagboeknotitie 5 en 6 oktober 1960, LM G.785 H.1.
51. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 5 en 6 oktober en 3 december 1960, LM G.785 B.1. De jury bekroont vervolgens Anton van Duinkerken.
52. J.F.M.J. Jansen, Ministerie van OKW, aan J. Greshoff, 14 december 1968, LM G.785 B.2.
53. Interview door A.G. Barkey Wolf met J. van den Berg. Een uittreksel ervan is gepubliceerd in *Accent*, jrg. 3 (1970), nr. 50, p. 41 en 42. De onbewerkte versie, die hier is gebruikt, is te vinden in LM G.785 H.5. Van den Berg schreef in 1968 een open brief naar *Het Vaderland* over Greshoffs verdiensten die in twee delen gepubliceerd

- werd als J. van den Berg. 'Oud-ambassadeur Van den Berg over Greshoff in Kaapstad', in: *Het Vaderland*, 13 en 14 december 1968.
54. L. Gillet aan J. Greshoff, 27 oktober 1964, LM G.785 B.2.
55. Geciteerd in Visser 1974: 70.
56. J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 5 oktober 1959, UV KO 51.26.
57. Dagboeknotities 10, 11 en 16 juli 1964, LM G.785 H.1.
58. Dubois 1989: 190.
59. B. Voeten aan B. Bakker senior, 23 april 1961 in Voeten 1994: 55.
60. A.C. Greshoff-Brunt aan De Amsterdamsche Bank, 3 juli 1964, LM G.785 B.1.
61. Geciteerd in Dubois 1989: 191.
62. Dagboeknotitie 3 november 1960, LM G.785 H.1.
63. Idem, 22 april 1959 en 11 april 1961.
64. Idem, 6 oktober 1956.
65. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 5 juli 1961, LM G.785 B.1.
66. Dagboeknotities 2 en 6 april en 20 december 1947, 24 juli en 22 augustus 1950, 26 december 1952, 9 februari 1957 en 16 september 1960, LM G.785 H.1.
67. Idem, 16 januari 1950.
68. A. Roland Holst aan J. Greshoff, 9 januari 1940, LM R.644 B.1.
69. Zie resp. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 21 februari 1952 en J. Greshoff aan L.A. Ries, 29 mei 1945, beide LM G.785 B.1. Een andere werktitel die in zijn dagboek in 1957 vaak voorbijkomt is *Het Grootte Kijkspel*. In een brief aan P.H. Dubois (11 april 1958, LM G.785 B.1) heeft hij als titel *Hooren, Zien en Schrijven*.
70. Zie voor de verschillende opzetten van de autobiografie bijvoorbeeld J. Greshoff aan P.H. Dubois, 20 april 1952, LM G.785 B.1.
71. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 20 april 1952, LM G.785 B.1.
72. Ibidem.
73. Zie bijvoorbeeld dagboeknotities 27 april 1954 en 7 februari 1965, LM H.785 B.1. Vergelijk ook Greshoff 1969b: 338.
74. Greshoff 1969b: 9.
75. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 11 april 1958 en 21 april 1961, LM G.785 B.1.
76. Teunissen 2017: 293-295 en 339, 341.
77. Van Dijk 1992: 275.
78. E.W.P. van Dam van Isselt, Nijgh & Van Ditmar, aan J. Greshoff, 13 juli 1965 en 17 maart 1966, G.785 B.2 en E.W.P. van Dam van Isselt, Nijgh & Van Ditmar, aan P.H. Dubois, 20 januari 1967, LM PHD – Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar (Correspondentie).
79. Alfred Kossmann. 'Greshoff maakt de balans van zijn leven op', in: *Het Vrije Volk*, 17 januari 1970.
80. Dubois 1997b: 93.
81. De Boer 1999: 92.
82. J. Greshoff aan J.C.H. Mooij, 14 augustus 1963, LM G.785 B.1.
83. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 17 juni 1952, LM G.785 B.1.

84. Interview Katherine Abbott-Greshoff, 11 april 2012. Jan junior, die een paar jaar later ook zou scheiden en hertrouwen, zou kinderloos blijven.
85. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 28 mei 1961, LM G.785 H.1.
86. Interview Katherine Abbott-Greshoff, 11 april 2012. Overigens benadrukt Katherine dat Jan en Aty gek waren op haar moeder, Kees' nieuwe vrouw Beulah, met wie ze weliswaar niet goed konden communiceren, maar die ze warm verwelkomden.
87. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 28 januari 1953, LM G.785 B.1.
88. Dagboeknotities 20 januari en 3 oktober 1961, LM G.785 H.1.
89. Idem, 3 oktober 1961.
90. Idem, 21 april 1965.
91. Idem, 11 juni 1964.
92. Zie bijvoorbeeld dagboeknotitie 9 juni 1964, LM G.785 H.1.
93. Dagboeknotitie 9 oktober 1961, LM G.785 H.1.
94. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 30 september 1954, LM G.785 B.1.
95. Dagboeknotities 12 en 16 juni 1964, LM G.785 H.1.
96. Idem, 13 juni 1964.
97. Idem, 18 januari 1965.
98. De 'upper' Dexedrine is een merknaam voor dextro-amfetamine, Miltown is een merknaam voor meprobaat, Carbitral (of Carbitol) en Nembutal zijn merknamen voor pentobarbital, een barbituraat dat als slaapmiddel werd gebruikt. Librium, een merknaam, is tegenwoordig beter bekend als chlordiazepoxide en wordt voorgeschreven bij hevige angst en spanningen. De spierontspanner Myanecin is ontwikkeld op basis van de principes van curare, een plantengif. Gevral-tabletten bevatten multivitaminen. De voorbeelden van middelen komen op wisselende momenten gedurende de hele jaren veertig, vijftig en zestig in Greshoffs dagboeken voor. Verdere informatie ontleend aan J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 17 juli 1958 en J. Greshoff aan S.P.D. le Roux, 5 oktober 1959, UV KO 51.26, alsook aan J. Greshoff aan P.H. Dubois, 5 maart 1959, LM G.785 B.1.
99. Dagboeknotities 7 april en 29 oktober 1961, LM G.785 H.1.
100. Dubois 1989: 223, 224.
101. J. Greshoff. 'J. Greshoff neemt afscheid', in: *Het Vaderland*, 2 juli 1968. Zijn rubriek verscheen sinds 1965 al veel onregelmatiger, als gevolg van Greshoffs wisselende gezondheid.
102. J. Greshoff aan Th.D. Struick, *Het Vaderland*, [ongedateerd], LM G.785 B.1.
103. Dubois 1989: 207.
104. De hoogte van het pensioen van *Het Vaderland* heb ik helaas niet kunnen nagaan.
105. Ministerie van OKW aan J. Greshoff, 4 april 1961, 21 februari 1962, 7 maart 1963, 2 maart 1964, 16 maart 1965, 3 februari 1966, 18 september 1968, 23 januari 1969 en 29 januari 1970, LM G.785 B.2. NB Uit de correspondentie is niet duidelijk welk bedrag Greshoff in 1967 en in 1968 kreeg.
106. Dagboeknotities 5 en 6 oktober 1960, LM G.785 H.1. Zie m.b.t. de AOW-kwes-

tie o.a. A.C. Greshoff-Brunt aan Ministerie van o.k.w., 5 februari 1963 (de brief is te vinden in J. Greshoff aan Onbekenden), A.C. Greshoff-Brunt aan P.H. Dubois, 14 februari 1961 en A.C. Greshoff-Brunt aan Algemeen en Ouderdoms Pensioen, 6 mei 1967, LM G.785 B.I. Zouden de Greshoffs terugkeren naar Nederland, dan zouden ze pas na vijf jaar recht hebben op AOW.

107. J. Greshoff aan A. Roland Holst, 8 april 1968, LM G.785 B.I.

108. Geciteerd in: 'Jan Greshoff (82) overleden in Kaapstad. Hoffelijk volksdichter en bijzonder taalvirtuoos', in: *Het Parool*, 25 maart 1971.

109. J. Greshoff aan G. Kamphuis, 28 mei 1968, LM G.785 B.I.

110. Dubois reist op kosten van de Nederlandse regering in verband met het Cultureel Verdrag tussen Zuid-Afrika en Nederland: hij houdt lezingen op Zuid-Afrikaanse universiteiten over Nederlandse literatuur.

111. Dubois 1989: 268.

112. Zie voor een omschrijving van Greshoffs laatste maand bijvoorbeeld A.C. Greshoff-Brunt aan M. Vestdijk-Van der Hoeven, [maart of april] 1971, LM G.785 H.I.

113. A. Roland Holst aan A.C. Greshoff-Brunt, 11 maart 1971, LM R.644 B.I.

Epiloog

1. Interview met Tom van Hove, 10 april 2012.

2. In 'xxvi', in de bundel *Pro domo* (1932), hier overgenomen uit Greshoff 1948a: 262.

3. A.C. Greshoff-Brunt aan P.H. Dubois, 21 maart 1971, geciteerd in Dubois 1989: 289.

4. 'Jan Greshoff (82) overleden in Kaapstad. Hoffelijk volksdichter en bijzonder taalvirtuoos', in: *Het Parool*, 25 maart 1971.

5. Kees Fens. 'Jan Greshoff, man van vele voorkeuren. Plezier in uitdagen en epateeren', in: *de Volkskrant*, 26 maart 1971.

6. Ibidem.

7. Wam de Moor. 'Jan Greshoff of de val van Ikaros', in: *De Tijd* en Willem Brandt. 'Greshoff maakte werk van blijvende waarde', in: *De Telegraaf*, beide 26 maart 1971 en G.W. Huygens. 'Jan Greshoff in memoriam. De dichter van het ongewone gewone woord', in: *NRC Handelsblad*, 25 maart 1971.

8. Wam de Moor. 'Jan Greshoff of de val van Ikaros', in: *De Tijd*, 26 maart 1971.

9. Resp. idem en Jacques Gans. 'Greshoff en de nieuwe starre heren', in: *De Telegraaf*, 31 maart 1971.

10. Jan H. de Groot. 'Greshoff was "enfant terrible" van de Nederlandse letterkunde', o.a. in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 maart 1971 en als 'Jan Greshoff in Kaapstad overleden', in o.a.: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 26 maart 1971.

11. Wam de Moor. 'Jan Greshoff of de val van Ikaros', in: *De Tijd*, 26 maart 1971.

12. Adriaan van der Veen. 'Jan Greshoff: veilig in een wereld van vrienden', in: *NRC Handelsblad*, 26 maart 1971.

13. Willem Brandt. 'Greshoff maakte werk van blijvende waarde', in: *De Telegraaf*, 26 maart 1971 en Kees Fens. 'Jan Greshoff, man van vele voorkeuren. Plezier in uitdagen en epateren', in: *de Volkskrant*, 26 maart 1971.
14. M.A.M. Klompé, Ministerie van okw, aan A.C. Greshoff-Brunt, 1 april 1971, LM 6.785 B.2. (Hoewel Klompé op dat moment minister is van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, bevindt de brief zich in de map met correspondentie van het Ministerie van okw aan Greshoff. De portefeuille 'Kunst en cultuur' was in de periode 1965-1994 nl. elders ondergebracht.)
15. Geciteerd in Dubois 1989: 289, 290.
16. Dagboeknotitie 8 oktober 1961, LM 6.785 H.1.
17. A.C. Greshoff-Brunt aan M. Vestdijk-Van der Hoeven, [april of mei] 1971, LM 6.785 H.1.
18. Greshoff had het opgedragen aan Mea Mees-Verwey, refererend aan hun gemeenschappelijke jeugdherinneringen. Verder heeft Greshoff niets over zijn relatie met Mees-Verwey vastgelegd.
19. Resp. A.C. Greshoff-Brunt. 'Gedicht', in: *Tirade*, jrg. 17 (1973), nr. 191, p. 536 en A.C. Greshoff-Brunt. *In memoriam J. Greshoff*. Uitgegeven in eigen beheer in een oplage van 50 exemplaren, 1972.
20. Dat Aty met een idee voor dit boekje rondliep, blijkt uit M. Mees-Verwey aan A.C. Greshoff-Brunt, 9 maart 1972, LM v.537 B.1.
21. Greshoff 1958a: 93-95.

Nabeschouwing

1. Besnard 1953-1954: 67.
2. Definitie ontleend aan Pieters 2014: 279.
3. Vergelijk De Wilde 1992: 89: 'Wie echter zelf niet beweegt, zal ook anderen niet in beweging kunnen brengen.'
4. Bel 2015: 54.
5. Vergelijk G.J. Vis. 'L'art pour l'art', in: *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*, 2002, gepubliceerd op de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.
6. Heumakers 1998: z.p.
7. Citaat ontleend aan historicus Ewoud Kieft, in Ferdinand Lankamp. 'Interview: Ewoud Kieft over Oorlogsentousiasme', op: de website van *Historisch Nieuwsblad*, historischnieuwsblad.nl, geraadpleegd op 15 mei 2017.
8. J. Greshoff. 'Antwoord op een enquête', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 30 (1931), nr. 1, p. 3-5, aldaar 4, 5.
9. Rob Schouten. 'Tijdgedichten. Op zoek naar het politieke gedicht', in: *De Groene Amsterdammer*, 21 juli 2001.
10. Greshoff 1939b: 11, 12.
11. Greshoff in Borgers, Dubois, Hulsker, Schrofer en Warmond 1959: 5.
12. J. Greshoff aan P.H. Dubois, 12 juni 1952, LM 6.785 B.1.

13. Bernard Verhoeven. 'Litteratuur en Leven – cvIII. J. Greshoff', in: *Het Centrum*, 5 januari 1924.
14. Ruiter en Smulders 1996: 24.
15. Heumakers 2010: 69.
16. Heumakers 1998: z.p.
17. Heumakers 2010: 69 en Ham 2015: 26-28.
18. Heumakers 1998: z.p.
19. Binnendijk 1951: 179, 180.
20. Van Eckeren 1949: 23.
21. Stuiveling 1958: 61.
22. Heumakers 1990: z.p.
23. Vergelijk Rob Hartmans. 'Zelfbenoemde elites', in: *De Groene Amsterdammer*, 20 maart 2009.
24. Zie bijvoorbeeld Heumakers 1998: z.p. en Carey 1992: 17, 18 e.v. Overigens wijst Heumakers erop dat deze zienswijze ons het zicht ontnemt op de eventueel oprechte motieven, die schrijvers die hun vrijheid opeisen hebben.
25. Het citaat komt uit Beb Vuyk. 'Jan Greshoff en het verleden. Zijn laatste werk: "Rariteiten"', in: *De Indische courant*, 8 november 1941.
26. Clara Eggink. 'Vechtjas Jan Greshoff wordt zeventig jaar', in: *De Telegraaf*, 13 december 1958.
27. De Wilde 1992: 88.
28. Dohmen 2010: 13-27.
29. Gadamer 1975: 10-17.
30. Bieri 2017: 35. Vergelijk Peter Bieri. 'Hoe zou het zijn om ontwikkeld te zijn?' In: *De Groene Amsterdammer*, 22 augustus 2008, en Dohmen 2010: 13-27.
31. Carey 1992: 10-15.
32. Dagboeknotitie 19 augustus 1959, LM G.785 H.I.
33. Geciteerd in Kuitert 2008: 108.
34. Kees Fens. 'Plezier in uitdagen en epateren. Jan Greshoff, man van vele voorkeuren', in: *De Volkskrant*, 26 maart 1971.
35. De Keizer 2001 (2003), z.p.
36. Ham 2015: 16.
37. Dagboeknotitie 3 april 1956, LM G.785, H.I.
38. J. Greshoff. 'Kosteloos advies'. Onuitgegeven typoscript, LM G.785 H.I.
39. Geciteerd in Van der Vegt 2017: 50.
40. Vaessens 2000: 187.
41. Marita Mathijssen. 'Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen', in: *NRC Handelsblad*, 17 november 2017.
42. Willem Otterspeer. 'Afvinklijstje doet wezen Wolkers-biografie tekort', in: *NRC Handelsblad*, 20 november 2017.
43. Van der Vegt 2017: 50.
44. Idem: 49.

45. Hans Renders in de rubriek 'Een leven in letters', in: *Met bet oog op morgen* (NPO, Radio 1), 18 maart 2018.

46. Blom 2012.

47. Ibidem.

48. Ibidem.

Geraadpleegde bronnen

ARCHIEVEN

Openbare archieven

- AMVC – Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen.
BC UVA – Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.
DGBUS – Dokumentesentrum J.S. Gericke Bibliotheek, Universiteit Stellenbosch
(Versameling N.P. van Wyk Louw, W.E.G. Louw en Dirk Opperman).
GA – Gelders Archief.
KB – Bijzondere Collecties van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
LM – Literatuurmuseum, Den Haag.
NIOD – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.
NL-HANA – Nationaal Archief, Den Haag.
UBL – Universitaire Bibliotheken Leiden.
UV – Universiteit van de Vrijstaat, Bloemfontein, collectie Etienne Leroux.
UVK – Jagger Reading Room, Universiteit van Kaapstad, collectie H.A. Mulder.

Privéarchieven

- Familiearchief Van Schendel.
KSG – Archief K.S.G. Apeldoorn.
LOEF-UVA – Collectie Loef. Het privéarchief met exil-uitgaven Hans Loef, dat zich nu in de Universiteit van Amsterdam, afdeling Boekwetenschap, bevindt.
Ongepubliceerde memoires van C.J. Greshoff. Deel I: Zuid-Afrika. Deel II: Brussel.
VPAVF – Het privéarchief van S.A.F. van Faassen, dat nu bij Annemiek Recourt berust.

INTERVIEWS

- Nancy Gordon-Baines (voorheen Greshoff), Kaapstad, 9 en 11 april 2012
Els Greshoff-Wiedersheim, Durbanville, 16 april 2012
Katherine Abbott-Greshoff, Kaapstad, 11 april 2012
Tom van Hove, Kaapstad, 10 en 11 april 2012

Thea Toussaint van Hove, Kaapstad, 10 april 2012

Leo en Tineke Vroman, telefonisch, 23 oktober 2011

Robert Greshoff, 31 mei 2012

Wilma Schuhmacher, Amsterdam, 21 september 2016 en 21 juli 2017

PRIMAIRE LITERATUUR

Gresboffs diverse artikelen in kranten en tijdschriften zijn hier niet opgenomen. Wanneer hiervan gebruik is gemaakt, is de bron direct in de noot vermeld.

Aan den verlaten vijver. Zeist: Meindert Boogaardt, 1909a.

Lumen. (Enkele gedichten bij een balletscenario van *Lili Green.*) Den Haag: Luctor et Emergo, 1909b.

Door mijn open venster. Haarlem: Tjeenk Willink, 1910a.

Edelsmid. Antwerpen: Victor Ressler, 1910b.

Het avondgebed. (Muziek door Zagwijn.) Amsterdam: Alsbach, 1911a.

Het gevoelig glas. Den Haag: L.A. Dickhoff jr., 1911b.

Nieuwe etsyers I, G.A.H. van der Stok. Den Haag: C. Harms Tiepen, 1911c.

Latijnsche lente. Leiden: A.W. Sijthoff, 1918.

Aanteekeningen over Russische kunstnijverheid. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921a.

Alfred Douglas en Oscar Wilde. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921b.

Charles Baudelaire. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921c.

Inleiding tot Claudel's Mariaboodschap. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921d.

Jean Moréas gestorven 10 Juni 1910. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921e.

Louis Codet. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921f.

Napoleon en dezen tijd. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921g.

Over een roman van Anatole France. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921h.

Pierre Benoit of over het gevaar van den roem. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921i.

Politieke momenten. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1921j.

Treub. 7 Sept. 1921. Arnhem: Nieuwe Arnhemsche Courant, 1921k.

Lionel des Rieux. 1870-1915. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1923.

De ceder en andere gedichten. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1924a. (Tweede druk. Maastricht: Boosten en Stols, 1928.)

Latijnsche lente. Tweede, gewijzigde druk. Leiden: A.W. Sijthoff, 1924b.

- Mengelstoffen op het gebied der Fransche letterkunde.* Maastricht: Boosten en Stols, 1924c.
- Schaduw.* Den Haag: A.A.M. Stols, 1924d.
- Sparsa.* Maastricht: Trajectum ad Mosam, 1925a.
- Vonken van het vuur.* Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1925b.
- Aardsch en bemelsch.* Maastricht: Boosten en Stols, 1926a.
- Anch'io.* Maastricht: Boosten en Stols, 1926b.
- De vaders.* (Rijmprent.) Bussum: A.A.M. Stols, 1926c.
- Het voorbeeld van Christiaan Rudolph de Wet.* Maastricht: Boosten en Stols, 1926d.
- Keurdicht (1907–1927).* Maastricht: Boosten en Stols, 1926e.
- Oud zeer.* Baarn: Hollandia-Drukkerij, 1926f.
- Une saison en enfer. Herinneringen aan een toneelwinter.* Maastricht: Boosten en Stols, 1926g.
- Uren.* Maastricht: Boosten en Stols, 1926h.
- Zeven gedichten.* Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1926i.
- 't Lieve leven...' '...en de zoete dood'. (Rijmprent.) Haarlem: Enschedé, 1927a.
- De wieken van den molen.* Haarlem: Enschedé, 1927b.
- Confetti.* Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1928a.
- Bij feestelijke gelegenbeden.* Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1928b.
- Ketelmuziek.* (Bloemlezing samengesteld door E. du Perron.) Brussel: s.n., 1928c.
- Over den omgang met boeken.* Den Haag: Leopold, 1929.
- Currente calamo.* Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1930.
- Spijkers met koppen.* Brussel: A.A.M. Stols, 1931.
- Janus Bifrons.* Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1932a.
- Mirliton.* Haarlem: Enschedé en zonen, 1932b.
- Voetzoekers.* Brussel: A.A.M. Stols, 1932c.
- Jozef Cantré, boutsnijder.* Amsterdam/Mechelen: De Spieghel/Het Kompas, 1933a.
- Pro domo.* Blaricum: De Waelburgh, 1933b.
- Arthur van Schendel: Aanteekeningen over 'Jan Compagnie' en 'De waterman'.* Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1934a.
- Arthur van Schendel.* Amsterdam: Meulenhoff, 1934b.
- Gedichten 1907–1934.* Den Haag: L.J.C. Boucher, 1934c.
- Critische vlugschriften.* Den Haag: L.J.C. Boucher, 1935.
- Gedichten 1907–1936.* (Herziene en vermeerderde uitgave.) Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1936a.
- Rebuten.* Den Haag: L.J.C. Boucher, 1936b.
- Ikaros bekeerd.* Brussel/Maastricht: A.A.M. Stols, 1938a.
- In alle ernst.* Amsterdam: Em. Querido, 1938b.
- Tè grabbel.* Brugge: Van Acker, 1938c.
- Op de valreep.* Amsterdam: Van Kampen, 1939a.
- Steenen voor brood.* Amsterdam: Van Kampen, 1939b.
- Mimosa pudica.* Kaapstad: Constantia Drukken, 1940.

- Fabrieksgebeimen*. Pretoria: Van Schaik, 1941a.
- Kalender zonder dagen*. Batavia: De Unie, 1941b.
- Rariteiten*. Fakkelsreeks. Batavia: De Unie, 1941c.
- Muze, mijn vriendin*. Pretoria: Van Schaik, 1943.
- Bitterzoet*. Willemstad: De Stoep, 1944a.
- Catrijntje Afrika*. Hagae Comititis: Apud Consobrinum, 1944b.
- Het spel der spelen: causerieën over het boek*. New York: Querido Inc, 1944c.
- Voor volwassenen*. Brussel: Manteau, 1945.
- Voor de persoonlijkheid*. (Heruitgegeven in officiële spelling, volgens de originele tekst verschenen in *Het spel der spelen*, 1944.) Tent City: Top Hat Uitgave, 1947.
- Gedichten. Verzameld werk 1*. Amsterdam: Van Kampen/Querido, 1948a.
- Legkaart. Verzameld werk 2*. Amsterdam: Van Kampen/Querido, 1948b.
- Zwanen pesten. Verzameld werk 3*. Amsterdam: Van Kampen/Querido, 1948c.
- Mijn vriend Coster*. Haarlem: De Ned. Ver. voor Druk- en Boekkunst, 1949.
- Grensgebied. Verzameld werk 4*. Amsterdam: Van Kampen/Querido, 1950a.
- Het boek der vriendschap. Verzameld werk 5*. Amsterdam: Van Kampen/Querido, 1950b.
- Verzamelde gedichten*. (Zevende, vermeerderde druk.) Den Haag: A.A.M. Stols, 1956a.
- Volière*. Den Haag: A.A.M. Stols, 1956b.
- Als droog zand. Aphorismen*. Zaandijk: Heijnis/Stichting De Getijden Pers, 1957a.
- Bric à brac*. Rotterdam: Ad. Donker, 1957b.
- Janee*. Amsterdam: De Beuk, 1957c.
- Nachtschade. Keur uit de aforismen*. (Samengesteld door Dr. G.W. Huygens, met een inleiding van Adriaan van der Veen.) Den Haag: A.A.M. Stols, 1957d.
- Pluis en niet pluis, De zes en zeven kruisjes*. Zaandijk: Heijnis, 1957e.
- Uitnodiging tot ergernis. Keuze uit eigen werk*. (Met een inleiding van Leo Vroman.) Den Haag/Antwerpen: Bakker, Daamen N.V./De Sikkels, 1957f.
- De laatste dingen. Gedichten 1956–1958*. (Met een portret van P.H. Dubois.) Den Haag: A.A.M. Stols, 1958a.
- Menagerie*. Den Haag: A.A.M. Stols, 1958b.
- Verzamelde gedichten*. (Achtste, vermeerderde druk.) Den Haag: A.A.M. Stols, 1960.
- Wachten op Charon. Gedichten 1958–1960*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1964.
- Bloemlezing uit zijn gedichten*. (Samengesteld door Pierre H. Dubois.) Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1966a.
- Cum grano salis. Aphorismen*. Den Haag: L.J.C. Boucher, 1966b.
- Verzamelde gedichten 1907–1967*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1967.
- 444 Aforismen*. Den Haag/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1969a.
- Afscheid van Europa*. Den Haag/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1969b.
- 265 redenen tot ruzie*. (Een keuze uit zijn aforismen door Gert de Ley.) Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1978.
- Een eerlijk man heeft niets dan zijn gelaat*. (Een bloemlezing uit zijn gedichten, samengesteld en ingeleid door Marko Fondse.) Amsterdam: Bert Bakker, 1981.
- Zwanen pesten*. (Tweede, vermeerderde druk.) Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1982.

Onder pseudoniem

Otto P. Reys (ps. J. Greshoff). *Dichters in het koffybus*. Baarn: Hollandia-Drukkerij, 1925.

Kees Konyn (ps. J. Greshoff). *Die kolérepas van Kees Konyn*. (Samen met Fred le Roux. Inleiding en selectie J.C. Kannemeyer.) Pretoria: Taurus, 1982.

Met een co-auteur

J. Greshoff en J. de Vries. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1925. (Tweede, gewijzigde druk, idem 1929.)

M. ter Braak, J. Greshoff en E. du Perron. *Sans famille*. Amsterdam: Bezige Bij, 1947.

René Goris en J. Greshoff. *Marnix Gijsen*. Den Haag: A.A.M. Stols, 1955.

SECUNDAIRE LITERATUUR

Kevin Absillis. *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932–1970)*. Antwerpen: Meulenhoff-Manteau, 2009.

Remieg Aerts en Henk te Velde. 'Inleiding', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.). *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen: Kok Agora, 1998, p. 9–27.

Piet van Aken. *De nikkers*. Rotterdam: Donker, 1959.

Wiljan van den Akker en Gillis Dorleijn. 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie. Problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse Letterkunde*, jrg. 1 (1996), nr. 1, p. 2–29.

Aline van Alphen (ps. Aty Greshoff-Brunt). *Die swaar pad terug. 'n Roman*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk, 1947.

Ton Anbeek. *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945–1960*. Amsterdam: Synthese (De Arbeiderspers), 1986.

Ton Anbeek. *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885–1985*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1999. (Vijfde, herziene druk.)

Hans Andreus. 'De andere Greshoff en de dood', in: Hans Andreus. *Verzameld proza*. Amsterdam: Bert Bakker, 1990, p. 818, 821.

Els Arendsen de Wolff-Exalto. 'Andries de Bloeme (1853–1915)', in: *De Bloeme Familiekroniek*, nr. 3, mei 2002, p. 18–25.

Paul Arnoldussen en Hans Renders. *Jong in de jaren dertig*. Soesterberg: Aspekt, 2003. (Tweede, herziene en uitgebreide druk.)

Arianne Baggerman en Rudolf Dekker. "'De gevaarlijkste van alle bronnen.' Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, jrg. 1 (2004), nr. 4, p. 3–22.

Joppe Bakker. *Tekenend voor toen. Norm en vorm van de illustratie in Nederlandse kinderboeken 1890–1940*. Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, Den Haag 1984.

- Siem Bakker. *Litteraire tijdschriften: van 1885 tot beden*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985.
- Jan Bank. 'Televisie in de jaren zestig', in: *BMGN—Low Countries Historical Review*, jrg. 101 (1986), nr. 1, p. 52–75.
- Jan Bank en Maarten van Buuren. *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000.
- Willem Bant. *Jan Greshoff en het Zuidafrikaanse tijdschrift 'Standpunte'*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, ongepubliceerde doctoraalscriptie, 1987.
- Hestia Bavelaar. *Kroniek van kunst en cultuur. Geschiedenis van een tijdschrift 1933–1965*. Leiden: Primavera Pers, 1998.
- Klaus Beekman en Mia Meijer. *Kort Revier. Gerard Reve en het oordeel van zijn medeburgers*. Amsterdam: Erven Thomas Rap/Athenaeum—Polak en Van Genneep, 1973.
- Jan Beishuizen en Evert Werkman. *De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929–1939*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1976.
- Jacqueline Bel. *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900–1945*. Amsterdam: Bert Bakker, 2015.
- Harry Chr. van Bommel. 'Jan Greshoff (1888–1971). Zijn Arnhemse jaren: "in nette kringen" Arnhemse schrijvers', in: *Arnhem's Historisch Tijdschrift*, jrg. 30 (2010), nr. 4, p. 206–2013.
- Hubert van den Berg. 'Een "Holländische Reihe" die er nooit kwam. Anton Kippenberg en de Nederlandse literatuur tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Zacht La-wijd*, jrg. 13 (2014), nr. 3, p. 258–285.
- K. van Berkel (red.). *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*. Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1990.
- K. van Berkel. 'De ontdekking van de massacultuur', in: Toef Jaeger (red.). *Massa- en elitecultuur*. Utrecht: Studium Generale, 1994, p. 11–30.
- Frank van Berne. 'Het Algemeen-Nederlands Verbond 1895–1940', in: Pieter van Hees en Hugo de Schepper. *Tussen cultuur en politiek. Het Algemeen-Nederlands Verbond 1895–1995*. Hilversum/Den Haag: Uitgeverij Verloren/Het Algemeen-Nederlands Verbond, 1995, p. 31–120.
- Albert Besnard. 'Jan Greshoff 65 jaar', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 7 (1953–1954), nr. 4, p. 65–68.
- Albert Besnard. *Herinneringen aan Jan van Krimpen*. Oosterhesselen: Klencke Pers, 1997.
- Peter Bieri. *Wie wäre es, gebildet zu sein?* München/ Grünwald: Komplet-Media, 2017.
- D.A.M. Binnendijk (verzameling en inleiding). *Prisma: bloemlezing uit de Nederlandse poëzie na 1918*. Blaricum: De Waelburgh, 1930.
- D.A.M. Binnendijk. 'J. Greshoff als tijdschriftleider', in: *Criterion*, jrg. 6 (1948), nr. 11–12, p. 711–715. (Ook verschenen onder dezelfde titel in: *Standpunte*, jrg. 4 (1949), nr. 1, p. 38–41.)
- D.A.M. Binnendijk. 'J. Greshoff', in: D.A.M. Binnendijk. *Randschrift. Verzamelde kritische beschouwingen*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1951, p. 179–182.

- D.A.M. Binnendijk. *J. Greshoff, Aetate LXX*. Toespraak gehouden bij de opening der Jan Greshoff-tentoonstelling op 16 januari 1959 te Amsterdam, opgenomen in *Kroniek van Kunst en Cultuur*; jrg. 19 (1959), nr. 1, p. 56–63.
- Elisabeth van Blankenstein. *Dr. M. van Blankenstein, 1880–1964. Een Nederlandse dagbladdiplomaat*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999.
- J.C. Bloem. ‘Het debuut’, in: *Standpunte*, jrg. 4 (1949), nr. 1, p. 8–12.
- J.C. Bloem. *Verzamelde Beschouwingen*. Den Haag: Stols, 1950.
- J.C. Bloem. *Ongewild Archief*. Den Haag: Uitgeverij BZZTöh, 1977.
- J.C. Bloem. *De brieven van J.C. Bloem aan Aart van der Leeuw*. (Bezorgd door A. Kets-Vree.) Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1979.
- J.C. Bloem. *Het onzegbare geheim. Verzamelde essays en kritieken 1911–1963*. Amsterdam: Athenaeum—Polak en Van Gennep, 1995.
- Jan Blokker. *De won’ren werden woord en dreven verder. Honderd jaar informatie in Nederland 1889–1989*. Amsterdam: Kluwer/Contact, 1989.
- J.C.H. Blom. ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945–1950)’, in: P.W. Klein, G.N. van der Plaats. *Herrijzend Nederland: opstellen over Nederland in de periode 1945–1950*. Den Haag: Nijhoff, 1981, p. 125–158.
- Philipp Blom. *De duizelingwekkende jaren. Europa 1900–1914*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009. (Vertaling van *The Vertigo Years: Change and Culture in the West, 1900–1914*. London: Weidenfeld and Nicolson Ltd, 2008.)
- Philipp Blom. ‘Verhalen waarin wij geloven’, dertigste Van Der Leeuw lezing, uitgesproken op 2 november 2012 in de Martini-kerk in Groningen. Verkorte vertaling afgedrukt in *De Volkskrant*, 5 november 2012.
- Jacob Boas. *Writer’s Block. The Paris Antifascist Congress of 1935*. Oxford: Oxford University (Legenda), 2016.
- Saskia de Bodt en Frank Hellemans. *Taverne du Passage: Nederlandse schilders en schrijvers in België*. Rekkem: Ons Erfdeel, 2006.
- Stefan de Boer. *Van Sharpeville tot Soweto. Nederlands regeringsbeleid eten aanzien van apartheid, 1960–1977*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999.
- Frank van den Bogaard. *Een stoottroep in de letteren. ‘Groot Nederland’, de ss en de Nederlandse literatuur (1942–1944)*. Den Haag: Stichting Bibliographica Neerlandica, 1987.
- Gerrit Borgers, Pierre H. Dubois, Jan Hulsker, Jurriaan Schrofer en Ellen Warmond. *J. Greshoff. (Schrijversprentenboek 3)*. Amsterdam/Den Haag: De Bezige Bij/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1959.
- Joost Bos. *De Zilverdistel de Zilvervloot? Een analyse van de financiën van een Nederlandse private press*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, ongepubliceerde doctoraalscriptie, 2009.
- Ulbe Bosma. ‘Kritiek en populisme. De Indische pers in de late koloniale maatschappij’, in: Ulbe Bosma, Angelie Sens en Gerard Termorshuizen. *Journalistiek in de*

- Tropen. De Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers, 1850–1958*. Amsterdam: Ak-sant/Her Persmuseum 2005, p. 47–65.
- Eric Bosman. ‘Stipt neutraal. Jan Greshoff en *Het Hollandsche Weekblad*’, in: *Zacht La-wijd*, jrg. 5 (2006), nr. 2, p. 46–65.
- Stefan van den Bossche. ‘Een kleine stad: die kent niet ’s leven stormen. Jan van Nij-len in Apeldoorn (1914–1915)’, in: *Biografie Bulletin*, jrg. 12 (2002), nr. 1, p. 25–41.
- Stefan van den Bossche. ‘Ik heb de pest aan het literatuurtje-spelen van sommige hol-klinkende vaten. De flamboyante verschijning van Ary Delen (1883–1960)’, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, jrg. 22 (2004a), nr. 1, p. 2–10.
- Stefan van den Bossche. ‘Onder het droeve woeden van stilte en weelde. Het geknak-te dichterschap van J.G. Danser’, in: *De Parelduiker*, jrg. 9 (2004b), nr. 1, p. 20–30.
- Stefan van den Bossche. *De wereld is zoo schoon waarvan wij droomen. Jan van Nijlen, biografie*. Amsterdam/Tielt: Atlas/Lannoo, 2005.
- Frits Boterman. *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland, 1800–heden*. Amsterdam/Utrecht: De Arbeiderspers, 2013.
- J.P. Boterman en J.D.E. van Halsema. *Disteltype corps 15. Over de Disteltype van J.E. van Royen en L. Pissaro en de literatuur van de Zilverdistel*. Amsterdam: De Buitenkant, 2000.
- H.J. Bouman en L.A. Ries. ‘*Wij van het verloren ras.*’ *Briefwisseling tussen mr. L.A. Ries en mr. H.J. Bouman 1923–1962*. (Bezorgd door Hessel Bouman, met een woord vooraf van J.H. Heldring.) Santpoort-Zuid: eigen beheer, 2010. (Tweede, uitgebreide druk.)
- Henri van Booven. *Tropenwee*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1913. (Derde, vermeerderde druk.)
- Erica van Boven. “Laat ons het geestelijk leven”: de elite en de publieksliteratuur in het interbellum’, in: Lizet Duiwendayk en Saskia Pieterse (red.). *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum: Verloren, 2009, p. 45–70.
- M. ter Braak. *Verzameld werk. Deel 3*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1950a.
- M. ter Braak. *Verzameld werk. Deel 6*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1950b.
- Ton Braas. *Door het geweld van zijn verlangen. Een biografie van Matthijs Vermeulen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1997.
- L.P.J. Braat. *Omkrante biaten: levensherinneringen*. Amsterdam: Moussault, 1966.
- L.P.J. Braat. *Het voorlaatste woord*. Amsterdam: De Beuk, 1978.
- Pierre Brachin. ‘Jan Greshoff, de francofiel’, in: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, jrg. 16 (1973–1974), nr. 1–2, p. 1–20.
- Pierre Brachin. ‘Jan Greshoffs politieke houding, speciaal m.b.t. de “Action Française”’, in: *Spiegel der Letteren*, jrg. 20 (1978), nr. 3, p. 178–186.
- Antoon Braeckman. ‘Inleiding: Denken tegen de moderniteit. Contouren van een “revolutie van de geest” (1890–1933)’, in: A. Braeckman, R. Bauer en J. de Vis-scher (red.). *Onbehagen met de moderniteit. De revolutie van de intellectuelen 1890–1933*. Kapellen: Pelckmans, 2001, p. 7–33.
- Angenies Brandenburg. *Annie Romein-Verschoor, 1895–1978. Deel 2: Noten en commen-taar*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988.

- Elke Brems. 'Marnix Gijsen en het Belgian Government Information Centre in New York', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 15 (2016), nr. 4, p. 53-77.
- Hugo Brems. *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Audrey van den Broek. 'De arrestatie van Heinz Liepmann in Amsterdam', in: Helleke van den Braber en Jan Gielkens (red.). *In 1934: Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Em. Querido, 2010, p. 101-108.
- Marcel Broersma. 'Vormgeving tussen woord en beeld. De visuele infrastructuur van Nederlandse dagbladen, 1900-2000', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jrg. 7 (2004), nr. 1, p. 5-32.
- Petra Broomans en Marta Ronne. 'In the Vanguard of Cultural Transfer', in: Petra Broomans en Marta Ronne (red.). *In the Vanguard of Cultural Transfer. Cultural Transmitters and Authors in Peripheral Literary Fields*. Groningen: Barkhuis, 2010, p. 1-12.
- Jeroen Brouwers. *Groetjes uit Brussel. Ansichtkaarten over liefde, literatuur en dood*. Brussel/Den Haag: Manteau, 1969.
- Kees Bruin. *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam: Publikatiereeks Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam, 1980.
- Ernst Bruinsma. 'Uitgeverij Manteau en het jongerentijdschrift *Werk*', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 1 (2001), nr. 0, p. 12-27.
- Nini Brunt. *Huis in de Heemkerckstraat: meisje tussen de boeken*. Amsterdam: Em. Querido, 1978.
- Geert Buelens. 'Bepaald geen kleine oorlog. De Eerste Wereldoorlog in de literatuur in Nederland (Couperus, Verwey, Van Looy)', in: Elke en Hugo Brems, Dirk de Geest en Eveline Vanfraussen. *Achter de verhalen. Over de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw*. Leuven: Peeters, 2007.
- Geert Buelens. 'Inleiding', in: Geert Buelens, Matthijs de Ridder en Jan Stuyk (red.). *De trust der Vaderlandsliefde. Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940*. Antwerpen: AMVC Letterenhuis, 2005, p. 13-23.
- Anne van Buul. *In vreemde gronden geworteld. Prerafaëlitisme in de Nederlandse literatuur en beeldende kunst (1855-1910)*. Hilversum: Verloren, 2014.
- Maarten van Buuren. 'Francois de la Rochefoucauld. De moraal van de honnête homme', in: Joep Dohmen en Maarten van Buuren. *De prijs van de vrijheid. Denkers en schrijvers over moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2011, p. 42-60.
- Maarten van Buuren en Els Jongeneel. *Moderne Franse literatuur. Van 1850 tot beden*. Groningen: Nijhoff, 1996.
- H.G. Cannegieter. 'Jan Greshoff's Complete gedichten', in: *De socialistische gids; maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*, jrg. 19 (1934a), nr. 11, p. 797-808.
- H.G. Cannegieter. 'Persoonlijkheden. Jan Greshoff', in: *Morks' Magazijn*, jrg. 36 (1934b), nr. 9, p. 449-464.

- Paul van Capelleveen. 'De identiteit van de private press', in: Paul van Capelleveen en Clemens de Wolf (red.). *Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland, 1910–2010*. Nijmegen/Den Haag: Vantilt/Koninklijke Bibliotheek/Museum Meermanno, 2010a, p. 8–18.
- Paul van Capelleveen. 'De private press als ideaal', in: Paul van Capelleveen en Clemens de Wolf (red.). *Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland, 1910–2010*. Nijmegen/Den Haag: Vantilt/Koninklijke Bibliotheek/Museum Meermanno, 2010b, p. 44–99.
- Paul van Capelleveen. 'De financiën van de private press', in: Paul van Capelleveen en Clemens de Wolf (red.). *Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland, 1910–2010*. Nijmegen/Den Haag: Vantilt/Koninklijke Bibliotheek/Museum Meermanno, 2010c, p. 207–211.
- Paul van Capelleveen. 'Een podium voor de dwarsligger. *Der Zwiebel Fisch, eine kleine Zeitschrift für Buchwesen und Typographie*', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2009*. Amsterdam: De Buitenkant, 2010d, p. 27–77.
- Paul van Capelleveen. 'Van private press naar eigen pers en retour. De introductie van de private press-gedachte in Nederland, 1890–1930', in: Anne van Buul (red.). *Lopende vuurtjes. Engelse kunst en literatuur in Nederland en België rond 1900*. Hilversum: Verloren, 2012, p. 197–214.
- John Carey. *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939*. Londen: Faber and Faber, 1992.
- Salma Chen en S.A.J. van Faassen. 'Beste Sander; do it now!' *Briefwisseling J. Greshoff–A.A.M. Stols 1922–1941*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1990.
- Salma Chen en S.A.J. van Faassen. 'Stols blijft Stols, denk daarom.' *Briefwisseling J. Greshoff–A.A.M. Stols 1945–1951*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1992a.
- Salma Chen en S.A.J. van Faassen. 'Ik ben overbodig geworden!' *Briefwisseling J. Greshoff–A.A.M. Stols 1952–1956*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1992b.
- Christopher Clark. *Slaapwandelaars. Hoe Europa in 1914 ten oorlog trok*. Antwerpen: De Bezige Bij, 2013. (Vertaling van: *Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Londen: Allen Lane, 2012.)
- Hennie van Coller en Bernard Odendaal. 'Die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme. 'n Chronologiese oorsig', in: *Over Grenzen. Een vergelijkende studie van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poëzie*. Leuven/Den Haag: Acco, 2009a, p. 19–46.
- Hennie van Coller en Bernard Odendaal. 'Drie gevallen van "oorgrens-funksionering" tussen die Afrikaanse en Nederlandse literatuursisteme gedurende die twintigste eeu: H.A. Mulder, Jan Greshoff en Elisabeth Eybers', in: *Over Grenzen. Een vergelijkende studie van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poëzie*. Leuven/Den Haag: Acco, 2009b, p. 129–152.

- Cyril Connolly. *Enemies of Promise*. Chicago: The University of Chicago Press, 1983.
- Lewis Coser, Charles Kadushin en Walter W. Powell. *Books: The Culture and Commerce of Publishing*. New York: Basic Books, Inc., 1982.
- G.S. Couse. 'Historicism and Monarchism in the Thought of Charles Maurras', in: *Report of the Annual Meeting of the Canadian Historical Association*, dl. 36, nr. 1, 1957, p. 31-42.
- C.F.A. Crone en J. Vredenberg. *De Burgemeesterswijk. Wonen op stand bij Park Sonsbeek in Arnhem*. Utrecht: Matrijs, 2007.
- Paul Cronheim. 'Geleitwort', in: Albert Verwey. *Gedichte*. Leipzig: Insel Verlag, 1917, p. 165-170.
- R.S. Dalman. *Groeten uit een veranderend Arnhem. Tussen 1893 en 1993 ligt een eeuw*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1993.
- Patrick Dassen. *Sprong in het duister. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam: Van Oorschot, 2014.
- Christian Delporte. *Les journalistes en France. 1880-1950. Naissance et construction d'une profession*. Paris: Seuil, 1999.
- Marjet Derks. 'Steps, shimmies en de Wulpsche tango. Dansvermaak in het interbellum', in: *Spiegel historicael, maandblad voor geschiedenis en archeologie*, jrg. 26 (1991), nr. 9, p. 388-396.
- Michiel van Diggelen. *Ab Visser. Biografie*. Groningen: Passage, 2013.
- C. van Dijk. *Alexandre A.M. Stols 1900-1973. Uitgever/typograaf. Een documentatie*. Zutphen: Walburgpers, 1992.
- Nel van Dijk. 'Tussen professionalisering en verzuiling. Kunstkritiek in de Nederlandse dagbladpers tijdens het interbellum', in: Gillis Dorleijn en Kees van Rees (red.). *De productie van literatuur. Het literaire veld in 1800-2000*. Nijmegen: Van-tilt, 2006, p. 123-142.
- C.J.E. Dinaux. *Gegist bestek. Benaderingen en ontmoetingen. Deel 1*. Den Haag: A.A.M. Stols, 1958.
- Anita M.C. van Dissel. 'In buitenlandse havens. Desertie, opvang en welzijn', in: Anita van Dissel, Martin Elands, Hylke Faber en Pieter Stolk (red.). *De Nederlandse koopvaardij in oorlogstijd*. Amsterdam: Boom, 2014, p. 149-181.
- H.W. van den Doel. *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam: Prometheus, 1996.
- Joep Dohmen. 'Authenticiteit als levenshouding', in: Joep Dohmen. *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2007, p. 160-182.
- Joep Dohmen. *Brief aan een middelmatige man. Pleidooi voor een nieuwe publieke moraal*. Amsterdam: Ambo, 2010.
- Liesbeth Dolk. *Twee zielen, twee gedachten: Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993.
- Anthonie Donker. 'Een nieuw genre', in: Anthonie Donker. *De schichtige Pegasus. Critiek der poëzie omstreeks 1930*. Brussel: Stols, 1932, p. 109-115.

- Anthonie Donker. 'Een leeuw verdiend', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 2 (1948), nr. 4, p. 66.
- Anthonie Donker. *De bliksem speelt om de doringboom. Verkenning van Zuid-Afrika*. Den Haag: D.A. Daamen, 1949.
- J.J.A. van Doorn. 'De Nederlandse samenleving in Indië', in: F.L. van Holthoorn. *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*. Assen: Van Gorcum en Comp., 1985, p. 139-158.
- Hugo van Doornum. 'Na de bevrijding', in: *Verborgen boeken. Em. Querido's Uitgeverij tijdens en na de bezetting*. Amsterdam/Antwerpen: Em. Querido, 2015, p. 87-121.
- G.J. Dorleijn. 'Weerstand tegen de avant-garde in Nederland', in: G. J. Dorleijn en H.F. van den Berg. *Avantgarde? Voorboede! Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*. Nijmegen: Vantilt, 2002, p. 137-155.
- S. Dresden. *Over de biografie*. Amsterdam: Meulenhoff, 2002. (Oorspronkelijk verschenen als *De structuur van de biografie* (1956), herziene en vermeerderde druk.)
- Pierre H. Dubois. 'Portret van Greshoff', in: J. Greshoff. *De laatste dingen*. Den Haag: A.A.M. Stols, 1958, p. VII-XVII.
- Pierre H. Dubois. 'Albert Pierre Adolphe Aloyse Besnard, Den Haag 22 juni 1887 - Bloemendaal 1 oktober 1966', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1972-1973*. Leiden: E.J. Brill, 1974, p. 58-72.
- Pierre H. Dubois. 'Profiel van een vriendschap', in: Pierre H. Dubois. *De verleiding van Gogol*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1976, p. 63-84.
- Pierre H. Dubois. *Hermetisch en besterd. Literair leven in jaren van onrust. Memoranda*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1987.
- Pierre H. Dubois. *Retour Amsterdam-Brussel (1942-1952). Memoranda*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1988.
- Pierre H. Dubois. *Een soort geluk (1952-1980)*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1989.
- Pierre H. Dubois. 'De Brusselse jaren van Jan Greshoff', in: Pierre H. Dubois. *Over de grens van de tijd*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1997, p. 81-97. (Ook verschenen onder dezelfde titel in: Fr. van Elmbt en Ph. Hiligsmann (red.). *Het talig wezen. Opstellen aangeboden aan Professor dr. Louis Gillet ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universit  de Liège*. Luik: Universiteit van Luik 1997, p. 9-18 en in een iets andere vorm in: *Ons Erfdeel*, jrg. 23 (1980), p. 87-95.)
- Pierre H. Dubois. 'Literatuur in Den Haag', in: Aad Meinderts, Saskia Petit en Dick Welsink (red.). *Den Haag, je tikt er tegen en het zingt. Literair Den Haag vanaf 1750*. Den Haag: Sdu/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1998, p. 23-44.
- Anton van Duinkerken. *Vlamingen. Een bundel opstellen over het letterkundig leven in Vlaanderen*. Hasselt: Uitgeverij HeideLand, 1960.
- H.W. von der Dunk. 'Nederlandse cultuur in de windstille', in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool (red.). *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen*. Amsterdam: Em. Querido, 1982, p. 25-30.

- Gerard van Eckeren. 'J. Greshoff als moralist', in: *Standpunte*, jrg. 4 (1949), nr. 1, p. 23–26.
- L. Edel. 'Biography. A Manifesto', in: *Biography: An interdisciplinary quarterly*, jrg. 1 (1978), p. 1–3.
- Enno van der Eerden. *Ascona, bezield paradijs*. Amsterdam: Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2011.
- Clara Eggink. *Kleine grapjes van grote mensen. Anecdotes van schrijvers*. Amsterdam: Moussaults Uitgeverij, 1953.
- Clara Eggink. *Leven met J.C. Bloem*. Amsterdam: Athenaeum—Polak en Van Genep, 1977.
- Modris Eksteins. *Lenteriten: de Eerste Wereldoorlog en het ontstaan van de nieuwe tijd*. Houten: De Haan, 1990. (Vertaling van: *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston: Houghton Mifflin, 1989.)
- Willem Elsschot. *Brieven*. (Bezorgd door Vic van de Reijt m.m.v. Lidewijde Paris.) Amsterdam: Em. Querido, 1993.
- W. Emmerzael-Mooldijk. *Nieuw-Helvoet in vroeger tijden*. Klaaswaal: Uitgeverij De-boektant, 2002.
- Theo Engelen. *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland: 1800–nu*. Amsterdam: Boom, 2009.
- Michael Ermarth (red). *Kurt Wolff. A Portrait in Essays and Letters*. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.
- Hans Ester. 'Die ryke dwaas van W.E.G. Louw verschijnt', in: Helleke van den Braber en Jan Gielkens (red.). *In 1934: Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Em. Querido, 2010, p. 183–191.
- P.N. van Eyck en Albert Verwey. *De briefwisseling tussen P. N. van Eyck en Albert Verwey. Deel 1: juli 1904–april 1914*. (Bezorgd door H.A. Wage.) Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1988–1995.
- P.N. van Eyck en Albert Verwey. *De briefwisseling tussen P. N. van Eyck en Albert Verwey. Deel 11: mei 1914–juli 1919*. (Bezorgd door H.A. Wage.) Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1988–1995.
- Henriëtte van Eyk. *Dierbare wereld*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1973.
- Marijke van Faassen. 'Min of meer misbaar. Naoorlogse emigratie vanuit Nederland: achtergronden en organisatie, particuliere motieven en overheidsprikkels, 1946–1967', in: Saskia Poldervaart, Jan Willem Schilt en Hanneke Willems (red.). *Van bot naar ber. Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen*. Amsterdam: Stichting Beheer HSG, 2001, p. 50–67.
- S.A.J. van Faassen (red.). "'Ik geloof dat Greshoff iemand is die meevalt in het gebruik.'" Aspecten van de vriendschap tussen E. du Perron en J. Greshoff, in: *Bzzletin*, jrg. 13 (1985), nr. 125, p. 30–35.
- S.A.J. van Faassen. 'J. Greshoff, Anton Kippenberg en de Insel Verlag (1914–1915)', in: *Jaarboek Letterkundig Museum 1*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1992a.

- S.A.J. van Faassen. 'J. Greshoff, Indië en Willem Walraven', in: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 9 (1992b), nr. 3, p. 20–27.
- S.A.J. van Faassen. "Een zeker amateurisme." P.C. Boutens als boekverzorger', in: H.W.A. Nap, Ben Peperkamp, Murk Salverda en Joost van Vleuten. *Ik heb iets bijna schoons aanschouwd. Over leven en werk van P.C. Boutens 1870–1943*. Amsterdam/Den Haag: Athenaeum—Polak en Van Genneep, Nederland Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1993, p. 126–149.
- S.A.J. van Faassen (red.). 'Wat een degradatie, om van een Forum op een blad vol wijven terecht te komen!' Briefwisseling tussen Menno ter Braak, Frans Coenen, J. Greshoff, Van Holkema & Warendorf, H. Marsman en S. Vestdijk over de reorganisatie van het letterkundig maandschrift *Groot Nederland in 1935*. Den Haag/Amsterdam: Letterkundig Museum/Bas Lubberhuizen, 1996a.
- S.A.J. van Faassen. "De heer Greshoff is wat rusteloos en vluchtig": J. Greshoff en Palladium (1917–1927)', in: Nop Maas (red.). *Waardevol oud papier: feestbundel bij het tienjarig bestaan van Bubb Kuiper Veilingen Boeken en Grafiek 1986–1996*. Haarlem: Bubb Kuiper Veilingen Boeken en Grafiek, 1996b, p. 77–88.
- S.A.J. van Faassen. "Wij hebben een massa bomen hier, maar geen bosch." Een uitgeverij voor de groep rond het tijdschrift *De Beweging*', in: *Jaarboek Letterkundig Museum*, jrg. 6 (1997), p. 23–41.
- S.A.J. van Faassen. "Tedere handelsgeest is ons vreemd." Het driemanschap J. Greshoff, M.B.B. Nijkerk en A.A.M. Stols en hun bibliotheek reeks *Ursa Minor* (1936–1939)', in: *Uitgelezen boeken*, jrg. 9 (2003), nr. 2, p. 1–56.
- S.A.J. van Faassen. "Hij hoort iets en komt overeen." De vroege betrekkingen tussen Jan Greshoff en Willem Elsschot. Een reconstructie via Ary Delen en Jan van Nijlen', in: *Revolver*, jrg. 31 (2004), nr. 2, p. 4–28.
- S.A.J. van Faassen. 'Hendrik de Vries en het literaire modernisme in de jaren twintig', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 15 (2016), nr. 2, p. 4–33.
- S.A.J. van Faassen en August Hans den Boef. 'Verrek, waar is Berlijn gebleven?' *Nederlandse schrijvers en hun kunstbroeders in Berlijn 1918–1945. Schrijversprentenboek nr. 47*. Amsterdam/Den Haag: Bas Lubberhuizen/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 2002.
- Sjoerd van Faassen en Salma Chen. "Wij zijn geen collaborateurs." A.A.M. Stols', in: Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma. *Inkpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, p. 251–292.
- Sjoerd van Faassen en Johan Vanhecke. "Een soort Nederlandsche *Nouvelles Littéraires*." Mislukte pogingen tot een Vlaams-Nederlands "letterkundig nieuwsblad" (1930–1931)', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 3 (2004), nr. 4, p. 30–53.
- Sjoerd van Faassen en Hans Renders. "Voorvechter van de principes der zich noemende Jongeren ben ik geenszins." Roel Houwink, een modernist contrecœur', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 12 (2013), nr. 3, p. 38–81.
- Vernon February. *The Afrikaners of South Africa*. Londen: Kegan Paul International, 1991.

- Douwe Fokkema en Elrud Ibsch. *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984.
- Marko Fondse. 'Inleiding', in: J. Greshoff. *Een eerlijk man heeft niets dan zijn gelaat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1981, p. 7–25.
- Herman de la Fontaine Verwey. *Het Gezelschap Nonpareil: 1948–1998*. Amsterdam: GNPA, 2002.
- Jan Fontijn. *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900*. Amsterdam: Em. Querido, 1983.
- Jan Fontijn. *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam: Em. Querido, 1990.
- Jan Fontijn. *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: Em. Querido, 1996.
- Jan Fontijn en Gideon Lodders. *Frans Coenen*. Speciaal nummer van *De Engelbewaarder*, jrg. 5 (1981), oktober, p. 1–232.
- Eep Francken en Luc Renders. *Skrywers in die strydperk. Krachtlijnen in de Zuid-Afrikaanse letterkunde*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- Hans G. Gadamer. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Gesammelte Werke, Band 1*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1975.
- Philip Gaskell. *A New Introduction to Bibliography*. Oxford: The Clarendon Press, 1972.
- Caroline Gautier. 'De behoefte aan het schoone boek', in: *Jaarboek Letterkundig Museum 3*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1994, p. 71–87.
- P. Geyl. 'Herinnering aan P.N. van Eyck', in: *Amsterdams Tijdschrift voor Letterkunde*, jrg. 2 (1954), nr. 4/5, p. 23–27.
- Marnix Gijsen. 'Indien ik over Jan Greshoff zou schrijven', in: *De Gids*, jrg. 121 (1958), nr. 12, p. 369–371.
- Hermann Giliomee. *The Afrikaners. Biography of a People*. London: Hurst en Company, 2003.
- Louis Gillet. *Jan Greshoff. Ontmoetingen*. Brugge: Desclée de Brouwer, 1970.
- Louis Gillet. *Jan Greshoff. Zijn poëzie en poëtiëk*. Heidelberg: Orbis, 1971.
- Maurice Gilliams en Maurice Roelants. *Die Onvinbare heb ik bij u gezocht, Maurice...: de briefwisseling tussen Maurice Gilliams en Maurice Roelants*. (Bezorgd door Liesbeth van Melle.) Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2006.
- Frank de Glas. *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling'/ De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1989.
- Ingrid Glorie. 'Hunkerend naar Nederlandse cultuur. Interview met de Zuidafrikaanse letterkundige J.C. Kannemeyer', in: *Literatuur*, jrg. 10 (1993), p. 161–164.
- Joseph Arthur de Gobineau. *Les pléiades*. (Bezorgd door Pierre-Louis Rey. Eerste editie, 1874.) Parijs: Gallimard, 1997.
- H. Godthelp. 'Tien jaar "De Stoep" (1940–1950)', in: *De West-Indische Gids*, jrg. 32 (1951), p. 92–99.

- Jaap Goedegebuure. *Zee, berg, rivier: het leven van H. Marsman*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1999.
- H.A. Gomperts, Corinna van Schendel en Gerrit Borgers. *Arthur van Schendel. Schrijversprentenboek 19*. Amsterdam/Den Haag: De Bezige Bij/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1976.
- Gabriël Gorris. *Dorp aan de Vliet: geschiedenis van Voorburg*. Voorburg: Watez, 1953.
- Nigel Gosling. *Van Montmartre tot Montparnasse. Kroniek van artistiek Parijs 1900–1914*. Amerongen: Gaade, 1979. (Vertaling van: *The Adventurous World of Paris 1900–1914*. Londen: George Weidenfeld en Nicolson Ltd, 1978.)
- G. Gosses. 'Johan Bernard Schepers', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1938–1939*. Leiden: E.J. Brill, 1939, p. 98–106.
- Bert Govaerts. 'De kleine oorlog van Anton Kippenberg', in: *Dietsche Warande en Belfort*, jrg. 135 (1990), nr. 6, p. 738–761.
- Jaap Grave. *Zulk vertalen is een werk van liefde. Bemiddelaars van Nederlandstalige literatuur in Duitsland 1890–1914*. Nijmegen: Vantilt, 2001.
- G.H. 's-Gravesande. *Sprekende schrijvers. Nederlandsche en Vlaamsche letterkundigen in gesprek met G.H. 's-Gravesande*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1935.
- G.H. 's-Gravesande. 'Ik heb dit korte leven schoon doorleefd. Biografie', in: J. Danser. *Verzameld werk*. (Tekstverzorging J. Staal.) Amsterdam: De Beuk, 1957, p. 1–33.
- A.C. Greshoff-Brunt. *Mijn herinneringen aan E. Du Perron*. Den Haag/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1975.
- J. Greshoff en P.H. Ritter jr. 'Een schrijver in geen perkje passend.' *De briefwisseling dr. P.H. Ritter jr. – Jan Greshoff (1910–1953)*. (Bezorgd door Jan J. Herpen, met een nawoord van Pierre H. Dubois.) Leiden: Dimensie, 1991.
- J. Greshoff en Leo Vroman. *Brieven over en weer*. (Bezorgd door S.A.J. van Faassen.) Amsterdam: Em. Querido, 1977.
- Maria Grever en Kees Ribbens. *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Kees Groeneboer. *Weg tot het Westen*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993.
- Gerard Groeneveld. "Het boek mag niet leiden tot ontarding van den volksgeest." Boekcensuur in Nederland tijdens de bezetting 1940–1945', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, jrg. 2. Leiden: Nederlandse Boekhistorische Vereniging 1995, p. 125–148.
- Rob Groenewegen. *Een zonderlinge vermenging. Menno ter Braak en Eddy du Perron over Jan Greshoff*. Amsterdam: Vrije Universiteit, ongepubliceerde doctoraalscriptie, 2002.
- Marjan Groot. *Vrouwen in de vormgeving in Nederland. 1880–1940*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007.
- Cornets de Groot. *De dichter-zanger J.H. Speenhoff, of Zelfportret met liedje*. Leiden: Stichting Dimensie, 1990.
- Rob Groenewegen. *Te leven op duizend plaatsen. Jo Otten 1901–1940*. Leiden: Univer-

- siteit Leiden, 2011. (Proefschrift, datzelfde jaar gepubliceerd onder dezelfde titel bij Haarlem: In de Knipscheer.)
- Albert Grundlingh en Hermann Giliomee. 'Depressie en oorlog', in: Hermann Giliomee en Bernard Mbenga. *Nurwe Geskiedenis van Suid-Afrika*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers, 2007, p. 283–303.
- Marianne Grunell. 'Hoe sekse er toe deed in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Biografieën van twee vrouwelijke politici uit de twintigste eeuw vergeleken', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, jrg. 16 (2013), nr. 1, p. 78–84.
- Binne de Haan. *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*. Groningen: Groningen University Press, 2015.
- Laurens Ham. *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*. Hilversum: Verloren, 2015.
- Nigel Hamilton. 'Waarheid en biografie', in: *Tijdschrift voor biografie*, jrg. 1 (2012), nr. 3 (najaar), p. 4–9.
- A.M. Hammacher. *Jean François van Royen 1878–1942*. Den Haag: Nederlandsche Vereeniging voor Druk- en Boekkunst, 1947.
- Léon Hanssen. 'Het onbehagen van de biografie. Een literatuurwetenschappelijke beschouwing', in: *Literatuur*, jrg. 17 (2000), p. 96, 97.
- Léon Hanssen. *Sterven als een polemist: 1930–1940. Menno ter Braak 1902–1940 (deel 11)*. Amsterdam: Balans, 2001.
- Rob Hartmans. *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaalsozialisme, 1922–1940*. Amsterdam: Ambo, 2012.
- Wim Hazeu. *A. Marja, dichter en practical joker (1917–1964)*. Groningen: Stabo/All Round, 1985.
- Wim Hazeu. *Vestdijk: een biografie*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2005.
- Heere Heeresma. (Bezorgd door H.G. Aalders.) *Bleib Gesund! Brieven*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2015.
- F.W. van Heerikhuisen. *Arthur van Schendel. Pessimist tegen wil en dank*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1969.
- Jan Heerze, Harmke Vlot en Jan Wentzel. *Een beeld van een school. 125 jaar HBS/KSG in foto's en documenten*. Apeldoorn: Koninklijke Scholengemeenschap, 2002. (Uitgave in eigen beheer.)
- J.F. Heijbroek. *Frits Lugt 1884–1970. Leven voor de kunst*. Bussum/Parijs: Thoth/Fondation Custodia, 2010.
- J.F. Heijbroek en E.L. Wouthuysen. *Kunst, kennis en commercie. De kunsthandelaar J.H. de Bois 1878–1946*. Amsterdam: Contact, 1993.
- Joan Hemels. 'Vragen aan je burens. De leeszaalenquête van de *Nieuwe Arnhemse Courant* uit 1920', in: Bert Middel (red.). *Tussen woord en daad. Een bundel artikelen over bibliotheekpraktijk en -opleiding, uitgegeven bij gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Bibliotheek- en Dokumentatie-Academie Groningen*. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, 1979, p. 209–224.
- Joan Hemels. 'Arnhemmers en hun kranten. Persgeschiedenis aan de Rijn 1621–2001', in: *Arnhem de Genoeglijkste*, jrg. 24 (2004), nr. 2, p. 45–116.

- Barbara Henkes. 'Jan Pieter Marie Laurens (Jan) de Vries (1890–1964): Een beschouwend vitalist met voorliefde voor het Germaanse verleden', in: Barbara Henkes. *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918–1948*. Amsterdam: Athenaeum—Polak en Van Gennep, 2005, p. 121–194.
- Mirjam van Hengel. *Hoe mooi alles. Leo en Tineke Vroman. Een liefde in oorlogstijd*. Amsterdam: Em. Querido, 2014.
- Roger Henrard. *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche*. Hasselt: Heide-land, 1963.
- E.W.A. Henssen. 'Nieuw licht op de uitgave van Lodeizens *Het innerlijk behang en andere gedichten*', in: *Nieuw letterkundig magazijn*, jrg. 11 (1993), nr. 2, p. 43–46.
- E.W.A. Henssen. *Een welmenend cynicus. Opkomst, val en eerherstel van Mr. L.A. Ries*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 1994.
- E.W.A. Henssen. 'Nieuw licht op Hans Lodeizen. De briefwisseling tussen J. Greshoff en L.A. Ries', in: *De Parelduiker*, jrg. 4 (1999), nr. 1, p. 4–17.
- Jan J. van Herpen (samenstelling). *Al wat in boeken steekt. Dertig jaar radiowerk van dr. P.H. Ritter jr. bij de AVRO: een boek in documenten*. Zutphen: Terra, 1982.
- Suze Heusden-Walraven. 'Mijn moeder was een levensgenieter', in: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 9 (1992), nr. 3, p. 42–43.
- Arnold Heumakers. 'El Dorado met en zonder vensters. Théophile Gautier en de dubbele agenda van *l'art pour l'art*, deel I', in: *Tirade*, jrg. 54 (2010), nr. 435, p. 68–80.
- Arnold Heumakers. 'Esthetische waarde en autonomie', openingslezing van het symposium 'Esthetische waarden' van de Nederlandse Vereniging voor Esthetica, Utrecht, 9 oktober 1998.
- Arnold Heumakers. 'Kritische Karakters', gastcollege op de Vrije Universiteit te Amsterdam, 25 oktober 1990.
- A.H.C. van den Heuvel, J.J. Pilon en J.J. Walters. *Uit de geschiedenis van Nieuw-Helvoet*. Hellevoetsluis: Stichting Historie Hellevoetsluis, 1993.
- Lien Heyting. *De wereld in een dorp: schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum, 1880–1920*. Amsterdam: Meulenhoff, 1994.
- Rudolf Julius Hijman. *Plaats van ontmoetingen*. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1956.
- Koen Hilberdink. *Hans Lodeizen: biografie*. Amsterdam: Van Oorschot, 2007.
- Dick Hillenius. 'Matthijs Vermeulen 75 jaar', in: Dick Hillenius. *Oefeningen voor een derde oog*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1965, p. 95–98.
- Adolf Hitler. *Mijn Kamp*. Amsterdam: de Amsterdamsche Keurkamer, 1939. (Vertaling van *Mein Kampf*. München: Franz Eher Nachfolger, 1925–1927.)
- Pien van der Hoeven. *Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad*. Amsterdam: Prometheus, 2012.
- H.J.A. Hofland en Tom Rooduijn. *Dwars door puinstof heen. Grondleggers van de naoorlogse literatuur*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 1997.
- Kent W. Hooper. 'Rudolf Alexander Schröder: Nationalist Poetry and Flemish Li-

- terature', in: Rainer Rumold en O.K. Werkmeister (red.). *The Ideological Crisis of Expressionism. The Literary and Artistic German War Colony in Belgium 1914–1918*. Columbia, S.C.: Camden House, 1990, p. 75–95.
- Ed. Hoornik. *J. Greshoff, dichter en moralist*. Amsterdam: P.N. van Kampen en Zoon, 1939.
- Ed. Hoornik. 'Het beschermd domein. J. Greshoff (1958)', in: Ed. Hoornik, *Kritisch proza*. Amsterdam: Meulenhoff, 1978, p. 153–159.
- Nick Hornby. *The Complete Polysyllabic Spree*. Londen/New York: Penguin Books, 2006.
- Wim Huijser. *Dichter bij Dordt. Biografie van C. Buddingh'*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2015.
- Geert van Istendael. *Arm Brussel*. Amsterdam: Atlas Contact, 2013.
- Ena Jansen. *Afstand en verbintenis. Elisabeth Eybers in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998a.
- Ena Jansen. 'De culturele relatie Nederland-Zuid-Afrika: vroeger en nu', in: *Ons Erfdeel*, jrg. 41 (1998b), p. 677–683.
- Ena Jansen en Bart de Graaff. 'Honderdmaal gemakkelijker dan Hollandsch?' in: *Maandblad Zuid-Afrika*, mei 2011.
- Gerda Jansen Hendriks. 'Hansje Brinker of koloniale uitbuiting. De eerste jaren van het Nederlands Informatie Bureau in de Verenigde Staten, 1941–1945', in: *Nieuwste Tijd*, dl. 4 (2010), nr. 16, p. 8–15.
- Hans Janssen. 'Inleiding', in: Hans Janssen (red.). *De uitvinding van een nieuwe kunst. Piet Mondriaan en Bart van der Leek. Laren 1916–1918*. Den Haag/Zwolle: Gemeentemuseum/WBooks, 2017, p. 7–9.
- Joris Janssens. *De weifelende ezel. Over Vlaamse identiteit en Nederlandse poëzie, 1893–1925*. Nijmegen: Vantilt, 2006.
- Susanne Janssen. 'Onderzoek naar twintigste-eeuwse uitgeverijen. Een stand van zaken', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, jrg. 7 (2000), p. 65–79.
- Tim Jeal. *Stanley. The Impossible Life of Africa's Greatest Explorer*. Londen: Faber and Faber, 2007.
- Karel Jonckheere. *Miniaturen*. Brussel/Amsterdam: Elsevier Manteau, 1979.
- Karel Jonckheere. *Wuiven naar gisteren*. Baarn: De Prom, 1987a.
- W.F. Jonckheere. 'Greshoff, Jan', in: C.J. Beyers en J.L. Basson (red.). *Dictionary of South African Biography Volume V*. Kaapstad/Pretoria: Human Sciences Research Council, 1987b, p. 302–303.
- Dirk de Jong (red.). *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrie*. Schiedam: Interbook International, 1978.
- L. de Jong. *De bezetting. Deel 1: De opkomst van het nationaal-socialisme en de Meidagen van 194-; de eerste maanden in bezet Nederland; het begin van de Jodenvervolgung; de Februaristaking*. Amsterdam: Elsevier, 1961.
- L. de Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1: Voorspel*. Den Haag/Amsterdam: Sdu/Boom, 1969.

- Martien J.G. de Jong. *Over kritiek en critici. Facetten van de Nederlandstalige literatuur-
beschouwing in de twintigste eeuw*. Amsterdam/Tielt: Lannoo, 1977.
- Martien J.G. de Jong. *Van Merijntje Gijzen tot voorbij Hitler en Mussolini. 'Goed' en
'Fout' in de letteren*. Soesterberg: Aspekt, 2007.
- Mels de Jong. *A.M. de Jong, schrijver*. Amsterdam: Em. Querido, 2001.
- A.A. de Jonge. *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daar-
in levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen: Van
Gorcum, 1968.
- Harm Kaal. 'Verderfelijk vermaak. Het film-, toneel- en dansbeleid van de burge-
meesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tijdens de roaring twenties',
in: *Holland: Regionaal-Historisch Tijdschrift*, jrg. 37 (2005), nr. 4, p. 259-277.
- J. de Kadt. *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam: Em. Querido, 1939.
- J. de Kadt. *Jaren die dubbel telden. Politieke herinneringen uit mijn "Indische" jaren*. Am-
sterdam: Van Oorschot, 1978.
- Jan Kamerbeek jr. *Albert Verwey en het nieuwe classicisme: De richting van de hedendaag-
sche poëzie (1913) in zijn internationale context*. Groningen: Wolters, 1966.
- Elly Kamp. "'Een bespottelijk genre, de biografie, maar ik ben er dol op.'" Interview
met Sem Dresden', in: S. Dresden. *Over de biografie*. Amsterdam: Meulenhoff,
2002, p. 239-250.
- J.C. Kannemeyer (red.). *Die koléperas van Kees Konyn*. Pretoria: Taurus, 1982.
- J.C. Kannemeyer. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur II*. Kaapstad/Pretoria: Aca-
demica, 1983.
- J.C. Kannemeyer. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur I*. Kaapstad/Pretoria: Aca-
demica, 1984. (Tweede, herziene druk.)
- J.C. Kannemeyer. *D.ʃ. Opperman, 'n biografie*. Kaapstad/Pretoria: Human en Rous-
seau, 1986.
- J.C. Kannemeyer. *Die Dokumente van Dertig*. Kenwyn: Jutalit, 1990.
- J.C. Kannemeyer. 'Die geheimsinnige Jacques Malan', in: *Beeld*, 16 februari 2008a.
- J.C. Kannemeyer. *Leroux 'n Lewe*. Pretoria: Protea Boekhuis, 2008b.
- J.C. Kannemeyer. 'Jan Greshoff als mentor van Etienne Leroux', in: *Zacht Lawijd*,
jrg. 11 (2012), nr. 3, p. 52-65.
- Madelon de Keizer. "'Een land nog niet in kaart gebracht.'" Historiografie en beeld-
vorming van het Interbellum in een cultuurhistorisch perspectief?. Lezing Neder-
lands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 16 juni 2000.
- Madelon de Keizer. 'Inleiding', in: Madelon de Keizer en Sophie Tates (red.). *Mo-
derniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*. Zutphen: Walburg
Pers, 2004, p. 9-44.
- Madelon de Keizer. *Frans Goedhart, journalist en politicus (1904-1990)*. Amsterdam:
Bert Bakker, 2012.
- Madelon de Keizer. *Als een meeuw op de golven. Albert Verwey en zijn tijd*. Amsterdam:
Prometheus, 2017.
- Madelon de Keizer. 'Ter Braaks zelfgekozen dood en het ongemak van Nederland

- met haar verleden tussen de beide wereldoorlogen', lezing op het symposium 'Menno ter Braak, denker aan de grens', Eibergen, 22 september 2001, herziene versie januari 2003.
- Marsha Keja. *Een Vlaamse kosmopoliet: Jan Gresboff over Willem Elsschot*. Antwerpen: Willem Elsschot Genootschap, 2017.
- C.J. Kelk. *Wie ik tegenkwam*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1981.
- Ewoud Kieft. *Tot oorlog bekeerd: religieuze radicalisering in West-Europa 1870-1918*. Utrecht: Universiteit Utrecht, ongepubliceerd proefschrift, 2011. (Later bewerkt tot *Oorlogsenthouziasme. Europa 1900-1918*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2015.)
- M.J.C. Klaassen en Ph.M. Bosscher (samenstellers). *Gedenboek Korps Officieren van de technische dienst der koninklijke marine 1 januari 1824 - 1 januari 1977*. Uitgave van de Vereniging van oud-officieren van de technische dienst der Koninklijke Marine, 1977.
- Joost Kloek en Karin Tilmans (red.). *Burger; Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002.
- Willem Kloos. *Nieuwere literatuur-geschiedenis. Deel 1*. Amsterdam: L.J. Veen, 1925.
- Saskia J. Klooster. 'Verplicht varen. De inzet van de Nederlandse koopvaardij in vogelvucht', in: Anita van Dissel, Martin Elands, Hylke Faber en Pieter Stolk (red.). *De Nederlandse koopvaardij in oorlogstijd*. Amsterdam: Boom, 2014, p. 11-52.
- Jacques Klötters. 'Denk vandaag niet aan morgen. Cabaret en revue in Duitsland en Nederland', in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool (red.). *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen*. Amsterdam: Em. Querido, 1982, p. 168-188.
- Sabine Knopf. "'Keine Stadt war besser geeignet, dieses Werk auf sich zu nehmen.'" Die Buchstadt Leipzig um 1914 und die Bugra', in: *Die Welt in Leipzig. Bugra 1914*. Hamburg: Maximilian-Gesellschaft, 2014, p. 125-154.
- G.P.M. Knuvelde. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Deel 4*. Den Bosch: Malmberg, 1976.
- D.M.G. Koch. *Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië*. Den Haag/Bandoeng: W. van Hoeve, 1956.
- Koen Koch. *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914-1918*. Amsterdam: Ambo|Anthos, 2010.
- Maaïke Koffeman. 'Het Comité de vigilance des intellectuels antifascistes', in: Helleke van den Braber en Jan Gielkens (red.). *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Em. Querido, 2010, p. 145-164.
- Charlotte Kok. *The Knickerbocker Weekly and the Netherlands Information Bureau: A Public Diplomacy Cooperation During the 1941-1947 Era*. Utrecht: Universiteit Utrecht, ongepubliceerde masterscriptie, 2011.
- N. Korsman. *M.B.B. Nijkerk (1894-1987) en zijn contacten binnen de boekenwereld*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, ongepubliceerde doctoraalscriptie, 1999.
- R.G.K. Kraan. *Ons Tijdschrift 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek*. Groningen: J.B. Wolters, 1962.

- W.A. Kramers. 'Greshoff in Den Gulden Winckel', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 12 (1958), nr. 4, p. 62–65.
- Huib van Krimpen. 'Het schoone kennen veredelt de ziel', in: Huib van Krimpen en Thomas Verbogt. *Het schoone kennen veredelt de ziel. 75 jaar Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande boekverkopers en uitgevers te Arnhem 1919–1994*. Arnhem: eigen beheer Hijman Boeken, 1994, p. 5–21.
- Huib van Krimpen. 'Notitie. Kaleidoscoop van een uitgeversleven: enkele retouches,' in: *Spektator*, jrg. 9 (1979), nr. 3, p. 263–268.
- Reinold Kuipers. 'J. van Krimpen, the typographer', in: *Quaerendo*, jrg. 25 (1995), nr. 2, p. 115–124 en nr. 3, p. 192–213.
- Lisa Kuitert. 'Wij willen Nieuwe Gidsen zijn, c'est ça.', in: *Boekenwereld*, jrg. 8 (1991/1992), p. 215–222.
- Lisa Kuitert. 'Literatuur in optima forma. Over de betekenis van marginaal drukwerk voor de literatuur', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, jrg. 10 (2003), p. 141–154.
- Lisa Kuitert. 'Talrijke uitgaven-in-voorbereiding. Uitgeverij Contact', in: Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma. *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, p. 180–203.
- Lisa Kuitert. *Over redactie*. Amsterdam/Antwerpen: Augustus, 2008.
- Anneke Landheer-Roelants. *Romantisch buiten wonen in de stad. 125 jaar Van Stolkpark*. Utrecht: Stichting Matrijs, 1999.
- Robin Langley Sommer (red.). *De arts en crafts beweging*. Alphen aan den Rijn: Atrium, 1996. (Vertaling van *The Arts & Crafts Movement*. Rowayton (Connecticut): Saraband, 1995.)
- Fritz H. Landshoff. *Amsterdam, Keizersgracht 333. Querido Verlag: Erinnerungen eines Verlegers. Mit Briefen und Dokumenten*. Berlin/Weimar: Aufbau Verlag, 1991.
- Valery Larbaud en A.A.M. Stols. *Correspondance 1 1925–1951*. (Bezorgd door Christiane en Marc Kopylov.) Parijs: Éditions des Cendres, 1986.
- W.P. van Ledden. *Jan van Riebeeck tussen wal en schip: een onderzoek naar de beeldvorming over Jan van Riebeeck in Nederland en Zuid-Afrika omstreeks 1500, 1900, 1950 en 2000*. Hilversum: Verloren, 2006.
- Solange Leibovici. 'Het leven is geen voortkabbelende eenheid. Andere vormen voor de biografie', in: *Biografie Bulletin*, jrg. 20 (2010), voorjaar, p. 18–21.
- Etienne Leroux. 'Jan Greshoff. De Grashof by Kloofnekweg, Kaapstad, Suid-Afrika', in: *Tirade*, jrg. 17 (1973), nr. 191, p. 570–574.
- Sophie Levie. 'Jean Paulhan als hoofdredacteur van de *Nouvelle Revue française* in de jaren 1925–1930', in: Hans Bots en Sophie Levie (red.). *Periodieken en hun kringen. Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen*. Nijmegen: Vantilt, 2006, p. 311–33.
- Tiny de Liefde-van Brakel. 'Schilders in het Van Stolkpark, een inspirerende omgeving voor kunstenaars', in: Anneke Landheer-Roelants. *Romantisch buiten wonen in de stad. 125 jaar Van Stolkpark*. Utrecht: Stichting Matrijs, 1999, p. 34–40.

- Tiny de Liefde-van Brakel. 'Ja, je ziet soms zooveel moois op Katwijk, dat je er niet tot rust zou kunnen komen', in: Jan Buijsse (red.). *B.J. Blommers (1845-1914). De zonnige Haagse School*. Katwijk: Katwijks Museum, 2016, p. 7-41.
- Frank Lightvoet. 'Een onbekend gedicht van Jan Greshoff. Een kleine bijdrage tot de receptie van Stefan George in Nederland', in: T. van Deel en Nico Laan (red.). *Staalkaart. Opstellen over letterkunde*. Amsterdam: Huis aan de drie Grachten, 1984, p. 82-87.
- Mathieu Lommen. *De grote vijf. S.H. de Roos, J.F. van Royen, J. van Krimpen, C. Nypels en A.A.M. Stols*. Zutphen: Bührmann-Ubbens, 1991.
- Hans van der Loo en Willem van Reijen. *Paradoxen van modernisering*. Muiderberg: Coutinho, 1990.
- Nop Maas (samenstelling en inleiding). *Couperiana. Het Vaderland*. Nijmegen: Uitgeverij Vriendenlust, 1988.
- Margaret MacMillan. *Parijs 1919. Zes maanden die de wereld veranderden*. Amsterdam: Mouria, 2005. (Vertaling van: *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. Londen: Murray, 2001.)
- Joh. de Maegt. 'De kwijnende letteren. Een gesprek met Jan Greshoff', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 28 (1929), nr. 11, p. 289-294.
- Peter Manasse. 'Ein Mensch fällt aus Deutschland. Allert de Lange, boekenvrienden solidariteit en Em. Querido', in: Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinisma (red.). *Inktpatronen: de Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, p. 293-316.
- Kees Mandemakers. *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1996.
- Jan Mankes. *'Ik probeerde mooie dingen te maken in allen eenvoud.'* *Jan Mankes, een kunstenaarsleven in brieven, 1910-1920*. (Bezorgd door J. de Lange.) Zwolle/Den Haag: Waanders Uitgevers/RKD, 2013.
- Renée Marais. 'Nederlands en Afrikaans, een win-winsituatie', in: *Ons Erfdeel*, jrg. 48 (2005), nr. 3, p. 333-340.
- A. Marja. 'Greshoffelijkheden', in: *De Nieuwe Stem*, jrg. 15 (1960), nr. 3, p. 223-225.
- Peter D. McDonald. *The Literature Police. Apartheid Censorship and its Cultural Consequences*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Karel Meeuwesse. 'Over Van Eycks opvatting van het dichterschap', in: *Amsterdams Tijdschrift voor Letterkunde*, jrg. 2 (1954), nr. 4/5, p. 80-86.
- Maaïke Meijer. *M. Vasalis: een biografie*. Amsterdam: Van Oorschot, 2011.
- Aad Meinderts. "'Uit geil en bloed bestaat dit rotte leven.'" Over Max Kijzer (1893-1944): sigarenfabrikant, handelsreiziger, denker, journalist, dichter, romancier en knoestige oude boom', in: *Jaarboek Letterkundig Museum 2*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1993, p. 63-86.
- J. Mertens. 'Prof. Anton Kippenberg: mentor van de Vlaamse letterkunde in het Duitse taalgebied', in: *Streven*, jrg. 8 (1954), nr. 1, oktober, p. 52-56.

- R. van der Meulen. *Boekhandel en bibliographie. Theorie en Practijk. Geschetst in een reeks aaneensluitende opstellen.* (Derde, herziene en vermeerderde druk.) Leiden: A.W. Sijthoff, 1905.
- Cornelis A. van Minnen. *Amerika's beroemdste Nederlander. Een biografie van Hendrik Willem van Loon.* Amsterdam: Boom, 2005.
- Lut Missinne. "Mooi doodgaan als een vlamvend vuur." Over *Forum* en Vlaanderen', in: *Literatuur*, jrg. 19 (2002), nr. 2, p. 90–97.
- Lut Missinne. 'À la gloire de Verhaeren. De jonge Jan Greshoff en de Frans-Belgische literatuur', in: Dirk de Geest en Reine Meylaerts (red.). *Literaturen in België. Culturele diversiteit en literaire dynamiek.* Brussel: P.I.E. Lang, 2004, p. 255–268.
- Lut Missinne en Koen Rymenants. "Critiek is liefdeslyriek." Het beschouwend proza van J. Greshoff, in: Gillis J. Dorleijn e.a. (red.). *Kritiek in crisistijd. Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig.* Nijmegen: Vantilt, 2009, p. 35–60.
- Lut Missinne. 'Pierre Hubert Dubois tussen Amsterdam en Brussel', in: Ralf Grüttemeier en Jan Oosterholt (red.) *Een of twee Nederlandse literaturen. Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830.* Leuven: Peeters, 2008, p. 137–156.
- Paul Moeyes. *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914–1918.* Amsterdam: De Arbeiderspers, 2001.
- Rob Molin. *Lieve rebel. Biografie van Adriaan Morriën.* Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005.
- Thomas Molnar. 'Charles Maurras, Shaper of an Age', in: *Modern Age*, jrg. 41 (1999), nr. 4, p. 337–342.
- Charles de Mooij. 'Inleiding', in: Charles de Mooij, René Kok en Erik Somers (red.). *Het Jaren 50 boek.* Den Bosch/Den Haag/Zwolle: Noordbrabants Museum, Nationaal Archief en Waanders Uitgeverij, 2004, p. 7–13.
- Willem Mooijman (samenstelling). *Forum. Brieven, citaten, documenten en knipsels.* Den Haag/Rotterdam: Stichting NLMD/Nijgh & Van Ditmar, 1969.
- Robert J. Moreland. (Adriaan van der Veen.) *Portrait of a Dutch poet: J. Greshoff.* Den Haag: A.A.M. Stols, 1948.
- Adriaan Morriën. *Brood op de plank. Verzameld Kritisch Proza. Deel 11.* Amsterdam: Van Oorschot, 1999.
- William Morris. *How I Became a Socialist.* Londen: Twentieth Century Press, 1894.
- Joseph-Emile Muller. 'Joseph Kutter (1894–1941)', in: *Joseph Kutter, schilder uit Luxemburg.* Amsterdam: Stedelijk Museum, 1949, z.p.
- Top Naeff. *Zo was het ongeveer.* Amsterdam: Em. Querido, 1950.
- H.P.M. Nelissen. *Jan Greshoff en 'de tweede schoonheid'. Een onderzoek naar de activiteiten van Jan Greshoff als leider van bibliotheekreeksen en tijdschriften.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, ongepubliceerde doctoraalscriptie, 1981.
- Rob Nieuwenhuys. 'Greshoff en Indië', in: *Kritiek en Opbouw*, jrg. 4 (1941), nr. 18, p. 273–275.
- Rob Nieuwenhuys. *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over In-*

- donesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op beden.* Amsterdam: Em. Querido, 1972.
- Rob Nieuwenhuys. *Een beetje oorlog. Java 8 december 1941 – 15 november 1945.* Amsterdam: Em. Querido, 1979.
- Bart Nieuwenhuijs, Cees de Jong en Warna Oosterbaan. *Het wonder van de wederopbouw. Henk Nieuwenhuijs, fotograaf.* Arnhem: Terra, 2009.
- Martinus Nijhoff. 'Jan Greshoff zestig', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 2 (1948), nr. 4, p. 64.
- Martinus Nijhoff. *Kritisch en verhalend proza (Verzameld werk II)*. (red. Gerrit Borgeers en Gerrit Kamphuis). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1982, p. 476–479.
- Karel Nijkerk. "Geef mij maar Schaerbeek." Herinneringen aan Jan Greshoff en mijn vader.' Woubrugge: Avalon Pers, 2001. (Ook verschenen in *De Parelduiker*, jrg. 6 (2001), nr. 2, p. 54–66.)
- Mea Nijland-Verwey. 'Pieter Nicolaas van Eyck in zijn betrekkingen tot Albert Verwey', in: *Amsterdams Tijdschrift voor Letterkunde*, jrg. 2 (1954), nr. 4/5, p. 29–35.
- Frank Okker en Gerard Termorshuizen. 'Walraven en Indië', in: Willem Walraven. *W. Modjokerto in de motregen. Reizen over Java en Madoera.* Leiden: KITLV, 1998, p. 9–18.
- Hans Olink. *Nico Rost. De man die van Duitsland hield.* Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1997.
- Hans Olink. 'Rites de Passage. Greshoffs literaire enclave in Brussel', in: *De Parelduiker*, jrg. 4 (1999), nr. 5, p. 14–27.
- Dirk Opperman. 'Die digter J. Greshoff', in: *Standpunte*, jrg. 4 (1949), nr. 1, p. 18–22.
- Dirk Opperman. *Digters van Dertig.* Kaapstad: Die Nasionale Boekhandel, 1953.
- José Ortega y Gasset. *De opstand der borden.* Den Haag: Leopold, 1933. (Vertaling van: *La rebelión de las masas.* Madrid: Revista de Occidente, 1930.)
- J.J. Oversteegen. *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen.* Amsterdam: Athenaeum—Polak en Van Gennep, 1978. (Derde druk, eerste druk: 1969.)
- G.H. Pannekoek jr. 'Al pratende met... de redactie', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 26 (1927), nr. 1, p. 6–11.
- Robert O. Paxton. *De anatomie van het fascisme.* Amsterdam: Bert Bakker, 2005. (Vertaling van: *The Anatomy of Fascism.* Londen: Allen Lane, 2004.)
- Stefan Paul-Jacobs. "...Nicht Pulver und Blei, sondern Lettern und Druckerschwärze." Die Bugra und der Krieg- Friedensmission und Kriegswirklichkeit', in: *Die Welt in Leipzig. Bugra 1914.* Hamburg: Maximilian-Gesellschaft, 2014, p. 203–228.
- Jan Pauwels. 'Méér dan een mode-koorts.' *Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901–1919.* Leuven: Peeters, 2005.
- E. du Perron. *Het land van herkomst.* Amsterdam: Em. Querido, 1935.
- E. du Perron. *Verzameld werk. Deel 11.* Amsterdam: Van Oorschot, 1955.
- E. du Perron. *Verzameld werk. Deel VI.* Amsterdam: Van Oorschot, 1958.
- William S. Peterson. *The Kelmscott Press. A History of William Morris's Typographical Adventure.* Oxford: Clarendon Press, 1991.

- Roy Pheiffer. 'In gesprek met Mevrouw Aty Greshoff te Kaapstad', in: *Voortbestaan in Gerechtigheid. Dichten en denken van N.P. van Wyk Louw*. Leiden: Dimensie 1985, p. 43-46.
- Jürgen Pieters. 'Klaar zien met Claes: ontgrendelde gedichten?', in: *Internationale neerlandistiek*, jrg. 52 (2014), nr. 3, p. 277-280.
- Reinhard Piper. *Nachmittag. Erinnerungen eines Verlegers*. München: L. R. Piper en Co, 1950.
- Alb. Plasschaert. *Korte geschiedenis der Hollandsche schilderkunst van af de Haagsche school tot op den tegenwoordigen tijd*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1923.
- A.P. du Plessis. *Die Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika. Sekere aspekte rakende voorbereiding tot aanpassing*. Utrecht: proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1956.
- Harold Polis. 'Verantwoording', in: Marnix Gijsen. *Klaaglied om Agnes*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1999, p. 199-209. (26ste druk, eerste druk: 1951.)
- Ed Populier. *Piet van Aken. Ontmoetingen*. Brugge: Orion-Desclée de Brouwer, 1972.
- Louis Putman. 'Meindert Boogaerd jun. Begin en einde van een uitgever', in: *Uitgelezen Boeken. Katern voor boekverkopers en boekenkopers*, jrg. 1 (1982), nr. 2, p. 3-14.
- Jean Michel Rabaté. 1913. *The Cradle of Modernism*. Oxford/Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- A. Recourt en E. Jansen. "'Ik heb me nog nooit van mijn leven zoo agressief-Hollandsch gevoeld": Jan Greshoffs eerste jaar in Zuid-Afrika: hoe een kosmopolitische Hollander een buitenstaander werd', in: Y. T'Sjoen en R. Foster (red.). *Toenadering: literair grensverkeer tussen Afrikaans en Nederlands*. Leuven: Acco, 2012, p. 63-86.
- Chris Rehorst. *Jan Buijs, Architect van de volbarding. De architectuur van het bureau Ir. J.W.E. Buijs en J.B. Lürsen*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.
- Anthony Reid. *A Check-list of the Book Illustrations of John Buckland Wright: Together with a Personal Memoir*. Pinner: Private Libraries Association, 1968.
- Vic van de Reijt. *Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder*. Amsterdam: Athenaeum - Polak en Van Gennep, 2011.
- Hans Renders. 'De kleine garnaal... John Kooy', in: *Zacht Lawijd*, jrg. 2 (2003), nr. 3, p. 78-92.
- Hans Renders. *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2004.
- H. Renders. 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red.). *Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (Kossmann Instituut), 2006, p. 39-42.
- Hans Renders. 'Verantwoording', in: Hans Renders. *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1998, p. 535-621.
- Hans Renders en Sjoerd van Faassen. 'Biographies as multipliers. The First World War as turning point in the lives of modernist artists', in: Hans Renders, Binne de

- Haan en Jonne Harmsma (red.). *The Biographical Turn. Lives in History*. Londen/New York: Routledge, 2017, p. 91-103.
- Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma. 'The Biographical Turn. Biography as critical method in the humanities and in society', in: Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma (red.). *The Biographical Turn. Lives in History*. Londen/New York: Routledge, 2017, p. 3-11.
- Gerard Reve. 'Loos alarm', in: Gerard Reve. *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2007, p. 77.
- Karel van het Reve. 'Jacques Presser', in: Karel van het Reve. *Verzamelde Werk 3*. Amsterdam: Van Oorschoot, 2009, p. 555-561.
- Karel van het Reve. 'Boeken lezen', in: Karel van het Reve. *Verzamelde Werk 7*. Amsterdam: Van Oorschoot, 2011, p. 431-433.
- David van Reybrouck. *Congo, een geschiedenis*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2010.
- J.H. Ritman. *Journalistieke Herinneringen*. Den Haag: Uitgeverij Moesson, 1980.
- P.H. Ritter jr. *Ontmoetingen met schrijvers: figuren der oude en midden-generaties*. Amsterdam: Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Den Haag/Nijmegen: Daamen/Thieme, 1956.
- Maurice Roelants. *Bakkeleien met Jan Gresboff*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1938.
- Maurice Roelants. *Roman van het tijdschrift Forum of Les liaisons dangereuses*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1965.
- Hubert Roland. 'Die "flämische Serie" des Insel Verlags 1914-1918', in: Ernst Leonardy en Hubert Roland (red.). *Deutsch-Belgische Beziehungen im kulturellen und literarischen Bereich 1890-1940*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999.
- A. Roland Holst. *In den verleden tijd. Herinneringen*. Amsterdam: Boelen, 1975.
- A. Roland Holst. *Briefwisseling met Richard en Henriette Roland Holst*. (Bezorgd door Erik Menkveld en Margaretha H. Schenkeveld.) Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990.
- A. Roland Holst en H. Marsman. *Tussen twee generaties. Briefwisseling (1922-1940)*. (Bezorgd door H.T.M. van Vliet.) Den Haag: Letterkundig Museum, 1999.
- Catherine Rollet. 'The "other war" I: protecting public health', in: Jay Winter en Jean-Louis Robert (red.). *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919. Vol 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 421-455.
- L. Ross. 'De jaren dertig', in: G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis*. Amsterdam: C.J. Aarts, 1997, p. 208-229.
- Eva Rovers. *De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller (1869-1939)*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.
- Frans Ruiter en Wilbert Smulders. *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1996.
- Peter de Ruiter (met medewerking van Hans Ebbink). *Wegwijzers in oude en moderne kunst. Kunstkritiek van Niehaus, Hammachter, De Gruyter en Engelman 1918-1965*. Rotterdam: nai010uitgevers, 2017.

- Koen Rymenants. 'Jan Greshoff en Maurice Roelants in debat over de Vlaamse literatuur. Reacties rond een polemie (1937–1938)', in: Ralf Grüttemeier en Jan Oosterholt (red.). *Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830*. Leuven: Peeters, 2008, p. 107–135.
- Koen Rymenants. 'J. Greshoff', in: *Kritisch literair lexicon*. 116de aanvulling, februari 2010, p. 1–18 en A1–5 en B1–4.
- Annie Salomons. *Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984.
- Mathijs Sanders. 'De criticus als bemiddelaar. Middlebrow en de Nederlandse literaire kritiek in het interbellum', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jrg. 124 (2008), nr. 4, p. 312–333.
- Mathijs Sanders. *Europese papieren. Intellectueel grensverkeer tijdens het interbellum*. Nijmegen: Vantilt, 2016.
- Pieter A. Scheen. *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750–1950*. Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970.
- Jan Schepens. *J. Greshoff, een studie*. Maastricht/Brussel: A.A.M. Stols, 1938.
- Jan Schepens. *Het letterkundig prentenboek, bevattende de avonturen van Don Quichote Greshoff en Sancho Panza Schepens in het Vlaamsche literatuurland*. Brugge: Roya, 1943.
- Jan Schilt. *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933–1948*. Amsterdam: Jan Mets, 1995.
- Harry Scholten. 'Symbolisme en vergeestelijking', in: Ton Anbeek e.a. *Nederlandse literatuur na 1830*. Brussel/Hilversum: BRT/Teleac, 1984, p. 108–119.
- C.J.M. Schuyt en Ed Taverne. *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000.
- Johan Schwencke. *Tweehonderd Nederlandse grafische kunstenaars sedert het eind der negentiende eeuw: hun exlibris en biografie*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1954.
- Bert Scova Righini. *Een leven in twee vaderlanden. Een biografie van Beb Vuijk*. Leiden: KITLV, 2005.
- Greta Seghers. *Het eigenzinnige leven van Angèle Manteau*. Amsterdam: Prometheus, 1992.
- Paul Servaes. *Emile Verhaeren. Vlaams dichter voor Europa*. Antwerpen: Epo, 2013.
- Leo Simons. *Gedenboek der Wereldbibliotheek 1905–1915. Feestuitgave der Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1915.
- Koosje Sierman. 'De Enschedése jaren van Jan van Krimpen 1925–1958', in: Sjoerd van Faassen, Koosje Sierman en Sjaak Hubregtse. *Adieu aesthetica en mooie pagina's! J. van Krimpen en het 'schoone boek'*. Letterontwerper en boekverzorger 1892–1958. Den Haag/Amsterdam/Haarlem: Museum van het Boek/Uitgeverij de Buitenkant/Museum Enschedé, 1995, p. 21–96.
- Onno Sinke. 'Onderling strijdend voor de goede zaak. Radio Oranje en De Brandaris', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jrg. 8 (2005), nr. 1, p. 97–109.

- Robin te Slaa en Edwin Klijn. *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931–1935*. Amsterdam: Boom, 2009.
- Diederick Slijkerman. *Enfant terrible: Wim Treub (1858–1931)*. Amsterdam: Prometheus, 2016.
- Bart Slijper. *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2007.
- W.H.M. Smulders. “Polemisch mengelwerk.” Hermans geeft een lesje in autonome literatuur’, in: F. Ruiter en W. Smulders (red.). *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009, p. 81–136.
- Kees Snoek. *E. du Perron: het leven van een smalle mens*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2005a.
- Kees Snoek. *Het leven is wellicht een farce. Geschreven boekopdrachten van E. du Perron, verzameld en ingeleid door Kees Snoek*. Amsterdam: E. du Perrongenootschap, 2005b.
- David J. Snyder. ‘The Problem of Power in Modern Public Diplomacy. The Netherlands Information Bureau in World War II and the Early Cold War’, in: Kenneth A. Osgood en Brian C. Etheridge (red.). *The United States and Public Diplomacy: New Directions in Cultural and International History*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 57–80.
- A.L. Sötemann. *Vier opstellen over J.C. Bloem*. Amsterdam: Athenaeum—Polak en Van Gennep, 1979.
- A.L. Sötemann. *Een dichter en zijn wereld. Over J.C. Bloem*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1994.
- A.L. Sötemann. ‘The typographer as a man of letters; J. van Krimpen, his reading and his literary friends’, in: *Quarendo*, jrg. 25 (1995), nr. 4, p. 239–257.
- J.H. Speenhoff. *Daar komen de schutters! Herinneringen*. Den Haag: A.A.M. Stols, 1943.
- Bart Jan Spruyt. “Daemon en anti-daemon.” De vriendschap tussen Geerten Gossaert en Rudolf Alexander Schröder’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1996–1997*. Leiden: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1998, p. 19–42.
- Hilde Staels. ‘T.S. Eliot: het traditionalisme van avant-garde kunstenaar’, in: A. Braeckman, R. Bauer en J. de Visscher (red.). *Onbehaagen met de moderniteit. De revolutie van de intellectuelen 1890–1933*. Kapellen: Pelckmans, 2001, p. 99–115.
- Radboud van Steenhardt Carré. ‘Neutraal of filiaal. De relatie Groot Nederland en Forum’, in: *Literatuur*, jrg. 6 (1989), jan-febr, p. 30–38.
- J.C. Steyn. *Van Wyk Louw. ’n Lewensverhaal*. (2 delen) Kaapstad: Tafelberg-Uitgevers, 1998.
- P.R.D. Stokvis. *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.
- A.A.M. Stols. *Jan Greshoff, gangmaker en bemiddelaar*. Haarlem: Carlinapers, 1979.
- Chris Stolwijk. *Uit de schilderswereld: Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden: Primavera Pers, 1998.

- Hanna Stouten. *Freuds prinses zoekt haar dode moeder. Marie Bonaparte 1882–1962*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Garmt Stuiveling. 'Voor Jan Greshoff', in: *Het Boek van Nu*, jrg. 12 (1958), nr. 4, p. 61–62.
- Ismee Tames. *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in bet Nederlandse publieke debat, 1914–1918*. Hilversum: Verloren, 2006.
- Ida Tarbell. *Peacemakers – Blessed and Otherwise; Observations, Reflections and Irritations at an International Conference*. New York: Macmillan & Co., 1922.
- F.C. Terborgh. 'Stimulerende critiek', in: *Tirade*, jrg. 17 (1973), nr. 191, p. 605–608.
- Gerard Termorshuizen. 'Van emancipatiestreven naar politiek activisme. Schrijvende vrouwen in de Indische journalistiek', in: U.T. Bosma, A.P.G. Sens en G.P.A. Termorshuizen. *Journalistiek in de tropen: de Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers, 1850–1958*. Amsterdam: Aksant/Het Persmuseum, 2005, p. 28–46.
- Gerard Termorshuizen. *Realisten en reactionairen. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905–1942*. Amsterdam/Leiden: Nijgh & Van Ditmar/KITL Uitgeverij, 2011.
- Petra Teunissen. *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. Universiteit Leiden, ongepubliceerd proefschrift, 2017.
- Peter Theunynck. *Karel van de Woestijne: biografie*. Antwerpen: Meulenhoff/Manteau, 2010.
- Kees Thomassen. "'Beste aller Flippen!' De ietwat verlate huldiging van Jan Greshoff in 1948', in: *Jaarboek Letterkundig Museum*, jrg. 8 (1999), p. 111–126.
- Marianne Tidcombe. *The Doves Press*. London/New Castle: The British Library/Oak Knoll Press, 2002.
- Jo Tollebeek. 'De stethoscoop van de historicus. Geschiedenis, cultuurkritiek en pathologie', in: Liesbet Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils (red.). *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860–1914*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2002, p. 158–179.
- Willem van Toorn. 'De erfenis van Emanuel Querido', in: *Verborgene boeken. Em. Querido's Uitgeverij tijdens en na de bezetting*. Amsterdam: Em. Querido, 2015a, p. 7–34.
- Willem van Toorn. *Emanuel Querido. Een leven met boeken. 1871–1943*. Amsterdam: Em. Querido, 2015b.
- Luc Tournier. 'De Stoep', in: Cola Debrot, Charles Eyck, Albert Helman, Wil Sandberg en Luc Tournier (red.). *Luc Tournier 70*. Amsterdam: Meulenhoff, 1977, p. 31–38.
- Frank Trentmann. *Empire of Things. How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-first*. Londen: Penguin Books, 2017.
- Barbara Tuchman. *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1987. (Vertaling van: *The Guns of August*. New York: MacMillan, 1962.)
- Herbert van Uffelen. *Moderne nederlandse literatuur in de Duitse Sprachraum 1830–1990*. Münster: Niederlande-Studien, 1993.

- Thomas Vaessens. 'De compositie van het leven. Léon Hanssens biografie over Menno Ter Braak', in: *Biografie Bulletin*, jrg. 10 (2000), nr. 3, p. 179-187.
- Thomas Vaessens. *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen: Vantilt, 2009.
- Thomas Vaessens. *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur*. Nijmegen: Vantilt, 2013.
- Adriaan van der Veen (red.). *De jongste generatie over J. Greshoff. 1888-1938. Adriaan van der Veen, Ed. Hoornik, H.A. Gomperts, R. Van Lier, Fred Batten, Pierre H. Dubois, Adriaan Morriën, D. Koker, Jan Schepens, M. Mok*. Den Haag: H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij N.V., 1938a.
- Adriaan van der Veen. 'In gesprek met J. Greshoff, deel 1. Herinneringen van een tijdschriftredacteur', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 37 (1938b), nr. 11, p. 5-8.
- Adriaan van der Veen. 'In gesprek met J. Greshoff, deel 11. Herinneringen van een tijdschriftredacteur', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 37 (1938c), nr. 12, p. 7-10.
- Adriaan van der Veen. 'Inleiding', in: J. Greshoff (red.). *In de verstrooiing. Een verzameling letterkundige bijdragen van schrijvers buiten Nederland 1940 - 10 mei 1945*, bijeengebracht door J. Greshoff. New York: Querido Inc., 1945, p. 7-8.
- Adriaan van der Veen. 'Greshoffs invloed op de jonge generatie', in: *Criterium*, jrg. 6 (1948), nr. 11-12, p. 716-718.
- Adriaan van der Veen. 'Greshoff: zoals de jongste generatie hem ziet', in: *Standpunte*, jrg. 4 (1949), nr. 1, p. 32-34. (Bewerking van Van der Veen 1948.)
- Adriaan van der Veen. *Kom mij niet te na*. Amsterdam: Em. Querido, 1968.
- Jan van der Vegt. *A. Roland Holst, biografie*. Baarn: De Prom, 2000.
- Jan van der Vegt. *Vierspan. Over biografieën en het schrijven ervan*. Baarn: Prominent, 2017.
- Henk te Velde. 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.). *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen: Kok Agora, 1998, p. 157-185.
- Jan van de Ven. *De Regeringsvoorlichtingsdienst in Londen 1940-1945*. Amsterdam: Katholieke Universiteit Nijmegen: ongepubliceerde doctoraalscriptie, 1988.
- Herman van de Vijver. *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8: Het cultureel leven tijdens de bezetting*. Kapellen: DNB/Pelckmans, 1990.
- Adriaan Venema. *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 11: De harde kern*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1989.
- Thomas Verbogt. 'Het hart van de stad. Over de geschiedenis van Hijman Boeken, vh Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande', in: Huib van Krimpen en Thomas Verbogt. *Het schoone kennen veredelt de ziel. 75 jaar Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande boekverkopers en uitgevers te Arnhem 1919-1994*. Arnhem: eigen beheer Hijman Boeken, 1994, p. 23-27.
- Christophe Verbruggen. 'Tijdschriften en literaire strategieën na *Van Nu en Straks*: Carrièreplannen met *Iris* (1908) en *Nieuw Leven* (1907-1910)', in: *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, jrg. 83 (2005), nr. 4, p. 1261-1286.

- Charles Vergeer. 'Verdichtsel van zomerjaren. Het heimwee van Arthur van Schendel', in: *De Parelduiker*, jrg. 3 (1998), nr. 3, p. 24-34.
- Simon Vestdijk. 'Hemelsche en aardsche poëzie', in: *Forum*, jrg. 4 (1935), nr. 11 en 12, p. 1032-1048 en 1186-1203. (In verkorte versie verschenen als inleiding in J. Greshoff. *Gedichten 1907-1936*. Maastricht: Stols, 1936, p. 8-40.)
- Simon Vestdijk en Henriëtte van Eyk. *Wij zijn van elkaar. Brieven 1946-1947*. (Bezorgd door Wim Hazeu.) Amsterdam: De Bezige Bij, 2007.
- S. Vestdijk en Theun de Vries. *Briefwisseling*. (Bezorgd door S.A.J. van Faassen.) Amsterdam: Em. Querido, 1985.
- Ab Visser. *Het klooster van Sint Jurriaan. Pauwbof-herinneringen*. Utrecht: A.W. Bruna en Zoon, 1974.
- Jacques de Visscher. "'De steiger maakt zichzelf eigenaar van het huis en betreft het.' José Ortega y Gasset en de kritiek op de massificatie', in: A. Braeckman, R. Bauer en J. de Visscher (red.). *Onbeagene met de moderniteit. De revolutie van de intellectuelen 1890-1933*. Kapellen: Pelckmans, 2001, p. 69-83.
- M.J. Visser. *De Haagse boekbandel 1900-1961*. Den Haag: Selecta, 1962.
- P. Vita-Finzi. 'Italian fascism and the intellectuals', in: S.J. Woolf (red.). *The Nature of Fascism*. Londen: Weidenfeld en Nicholson, 1968.
- Bert Voeten. *Neem je bed op en wandel. Brieven aan Bert Bakker senior 1954-1969*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1994.
- C.H. Voorhoeve. *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet*. Den Haag: eigen beheer, 1974.
- Sandra van Voorst. *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen 1945-1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- Frank van Vree. *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1989.
- Jan de Vries. 'Inleiding', in: J. Greshoff. *Keurdicht (1907-1927). Bloemlezing*. Maastricht: Boosten en Stols, 1926, p. v-xvii.
- Hendrik de Vries. 'P.N. van Eyck', in: *Amsterdams Tijdschrift voor Letterkunde*, jrg. 2 (1954), nr. 4/5, p. 50-64.
- Theun de Vries. *Meesters en vrienden. Literaire herinneringen*. Den Haag: vzztôh, 1981.
- Jan de Vries en Marijke de Groot. *Van sintels vuurwerk maken. Kunstkritiek en moderne kunst 1905-1925*. Rotterdam: naio10 uitgevers, 2015.
- Victor E. van Vriesland. 'J. Greshoff', in: Victor E. van Vriesland. *Herinneringen (verteld aan Alfred Kossmann)*. Amsterdam: Em. Querido, 1969, p. 26-29.
- Leo Vroman. 'Het spoor van de oude heer Visser', in: Leo Vroman. *Tineke; De Adem van Mars; Snippers*. Amsterdam: Em. Querido, 1960, p. 99.
- Leo Vroman. *Warm, rood, nat en lief*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1994.
- Willem Walraven. *Brieven aan familie en vrienden 1919-1941*. (Bezorgd door R. Nieuwenhuys, F. Schamhardt en J.H.W. Veenstra. Met een biografische inleiding van F. Schamhardt.) Amsterdam: Van Oorschot, 1992. (Tweede, vermeerderde druk.)

- Hans-Albert Walter (red.). *Fritz H. Landsboff und der Querido Verlag 1933–1950*.
Themanummer van *Marbacher magazine*, 1997, nr. 78.
- Eugen Weber. *Action Française. Royalism and Reaction in Twentieth-Century France*.
Stanford: Stanford University Press, 1962.
- W.H. Weenink. *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893–1976*. Amsterdam:
Boom, 2014.
- Ido Weijers. *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren
vijftig*. Amsterdam: Uitgeverij Sua, 1991.
- J. Weisgerber en M. Rutten (red.). *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit. De op-
bloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888–1946)*. Ant-
werpen: Standaard Uitgeverij, 1988.
- Wim Wennekes. *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*.
Amsterdam: De Bezige Bij/Lubberhuizen, 1994.
- H.L. Wesseling. 'De Greshoffs en Afrika', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, jrg. 26
(2008), p. 51–59.
- Claartje Wesselink. *Kunstenaars van de Kultuurkamer. Geschiedenis en herinnering*. Am-
sterdam: Bert Bakker, 2014.
- Michelle Wiegel. 'Enkele ideologische en politieke aspecten van het literair-kritische
werk van Jan Greshoff', in: F.A.H. Berndsen, H. van Dijk en G.J. de Vries. *Poëtica-
onderzoek in de praktijk*. Groningen: Passage, 1993, p. 63–77.
- L.R. Wiersma. 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische in-
tellectuelen (1936–1940)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis
der Nederlanden. Deel 86*, 1971, p. 124–150.
- H. Th. Wijdeveld. *Concerto grosso 1905–1944*. Lage Vuursche: Elckerlyc, 1944.
- Huub Wijfjes. *Journalistiek in Nederland. 1850–2000: beroep, cultuur en organisatie*.
Amsterdam: Boom, 2004.
- Rein de Wilde. 'De tragiek van een intellectueel: een B-film', in: Lolle Nauta en Ge-
rard de Vries. *De rol van de intellectueel. Een discussie over distantie en betrokkenheid*.
Amsterdam: Van Genneep, 1992, p. 69–90.
- Emile van der Wilk. *Ed. de Nève: schrijver, journalist, verzetsman, 1889–1961*. Tilburg:
De Schaduw, 1989.
- A.W. Willemsen. *De Vlaamse Beweging. I. Van 1830 tot 1914*. Hasselt: Heidelberg-
Orbis, 1974.
- Robert Joost Willink. *De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaan-
se collecties in Nederland (1856–1889)*. Universiteit Leiden: proefschrift in eigen be-
heer, 2006.
- Lode Wils. *Flamenpolitiek en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereld-
oorlog*. Leuven: Davidsfonds, 1974.
- René Witte. *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923–1942*. Hil-
versum: Verloren, 1998.
- Mariëtte Wolf. *Het geheim van De Telegraaf: geschiedenis van een krant*. Amsterdam:
Boom, 2009.

- Clemens de Wolf en Paul van Capelleveen. 'De identiteit van de private press', in: Paul van Capelleveen en Clemens de Wolf (red.). *Het ideale boek. Honderd jaar private press in Nederland, 1910–2010*. Nijmegen/Den Haag: Vantilt/Koninklijke Bibliotheek/Museum Meermanno, 2010, p. 29–43.
- Auke van der Woud. *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015.
- Bruno Yammine. *Drang nach westen: de fundamenteen van de Duitse Flamenpolitiek (1870–1914)*. Leuven: Davidsfonds, 2011.
- Michaël Zeeman. 'Het laatste woord', in: *Feit en Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie*, jrg. 4 (1998), nr. 1, p. 7–12.
- Annejet van der Zijl. *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam: Em. Querido, 2002.
- Tom Zijlstra en Jos Sturkenboom. *Psychiatrie in Nederland. Geschiedenis en structuur*. Odijk: Sjaloom, 1975.

Tekstverantwoording

Als er binnen één alinea meerdere keren uit dezelfde bron wordt geciteerd, is de juiste bronvermelding in de noot bij het laatste citaat te vinden.

Woorden die Greshoff in brieven of dagboeken onderstreept, zijn hier gecursiveerd. Hetzelfde geldt voor woorden die in artikelen ruim gespatieerd waren weergegeven.

De hoofdstukken 15 en 16 zijn deels gebaseerd op een artikel dat ik eerder met Ena Jansen in de bundel *Toenadering* publiceerde: A. Recourt en E. Jansen. “Ik heb me nog nooit van mijn leven zoo agressief-Hollandsch gevoeld”: Jan Greshoffs eerste jaar in Zuid-Afrika: hoe een kosmopolitische Hollander een buitenstaander werd’, in: Y. T’Sjoen en R. Foster (red.). *Toenadering: literair grensverkeer tussen Afrikaans en Nederlands*. Leuven: Acco, 2012, p. 63–86. Het artikel is ook verschenen in *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, jrg. 19 (2012), nr. 2, p. 5–27. Wat betreft onze taakverdeling: ik heb het onderzoek gedaan en de tekst opgesteld; Ena Jansen heeft commentaar gegeven en bijgedragen aan de uiteindelijke redactie. De tekst die ik uit het artikel overnam en in de desbetreffende hoofdstukken verwerkte, is van mijn hand.

Hoewel ik in de tekst naar de originele bronnen verwijs, heb ik voor alle brieven van en aan Menno ter Braak en E. du Perron dankbaar gebruik gemaakt van de transcripties op mennoterbraak.nl en eduperron.nl, de initiatieven van de Stichting Menno ter Braak en het E. du Perrongenootschap. Ik vermeld ten overvloede dat een groot deel van beider correspondentie ook in boekvorm is verschenen bij uitgeverij Van Oorschot.

Woord van dank

Als Greshoff iets voor de Nederlandse literatuur gedaan heeft, is het auteurs aansporen en hen helpen geloof in zichzelf te krijgen of te behouden. Hoewel ik jaren als redacteur heb gewerkt, heb ik pas door het schrijven van deze biografie kunnen ervaren hoe belangrijk dat is. Lisa Kuitert plantte ooit het zaadje voor een levensbeschrijving van Greshoff door me te wijzen op de mogelijkheden te promoveren. Zij en Ena Jansen waren vervolgens betrokken begeleiders, die ik dankbaar ben voor hun vertrouwen, hun geduld, hun bemoedigingen en bovenal hun kritische commentaar.

Paul van Capelleveen, Henk Corthals, Paul Dijstelberge, Sjoerd van Faassen, Jaap Goedegebuure, Ronald Havenaar, Nico Laan, Rosa Ramondt, Piet de Rooij en Pieter Thielen waren bereid (een deel van) mijn manuscript belangeloos van commentaar te voorzien, wat buitengewoon waardevol was. De onvermoeibare Paul Dijstelberge verdient speciale vermelding: zijn belangstelling voor Greshoff, die soms de mijne oversteeg, was enthousiasmerend, zijn voortdurende betrokkenheid stimulerend. Dat geldt ook voor die van Sjoerd van Faassen, die lange tijd van plan geweest is de Greshoff-biografie te schrijven. Hij becommentarieerde mijn manuscript niet alleen minutieus, maar stond ook twee volle dozen door hemzelf verzameld materiaal over Greshoff af, waar ik veel aan heb gehad.

Tallose anderen droegen waardevolle steentjes en stenen bij door me op het juiste spoor te zetten, door me inzage in materiaal te geven of door hun kennis of interesse te delen. Ik noem: Inge van der Bijl, Joost Bos, Krijn ter Braak, Rudolf Dekker, Eep Francken, Jaco Groot, Marijke de Groot, Laurens Ham, Marsha Keja, Silke de Kruif, Hans Loef, Elsbeth Louis, Peter Joost Nijkerk, Willem Jaap Nijkerk, Gerrit Olivier, Jente Rhebergen, Corinna van Schendel, Joep Schrijvers, Kees Snoek, Philip van Tijn, Ruud Veen, Leo en Tineke Vroman (beiden †), Nick ter Wal en Leonard Walpot. In Rob Groenewegen vond ik een bemoedigende en meedenkende collega-biograaf, die me erop wees dat de truc is te blijven ademen.

Dat er in Nederland, België en Zuid-Afrika archieven en bibliotheken

met ruime collecties zijn, is iets om te koesteren. Dankbaar ben ik al de medewerkers van deze instituten die mij hielpen bij de ondersteuning van mijn onderzoek, vooral Madelon Monté en haar collega's van het Haagse Literatuurmuseum, en Klaas van der Hoek en alle medewerkers van de Bijzondere Collecties Amsterdam. Fokas Holthuis en zijn partner Paul Sniijders gaven mij in een vroeg stadium van mijn onderzoek inzage in hun archief, Wilma Schuhmacher deed hetzelfde en deelde haar herinneringen. Jan Heerze liet mij de zolder van Greshoffs oude hbs betreden, waardoor zijn middelbareschooltijd tot leven kwam. Lof wil ik de Koninklijke Bibliotheek en haar medewerkers toezwaaien voor haar project de inhoud van Nederlandse nationale, regionale en koloniale dagbladen digitaal te ontsluiten via Delpher, voorheen Databank Digitale Dagbladen. Hierdoor is niet alleen het zicht op het essayistische en journalistieke oeuvre van Greshoff sterk verbeterd, het maakte het zoeken ook stukken makkelijker.

Het grootste deel van dit onderzoek is uitgevoerd in dienst van de Universiteit van Amsterdam. Belangrijk daarbinnen waren de Graduate School of Humanities en de Amsterdam School for Heritage and Memory Studies, het voormalige Instituut voor Cultuur en Geschiedenis, en dan vooral René Does en Paul Koopman, die immer vriendelijk en behulpzaam waren, ook bij mijn wens mijn onderzoek op een gegeven moment vanuit Zuid-Afrika voort te zetten. Aan hen heb ik zodoende, zonder dat zij dat wellicht beseffen, veel te danken. Hetzelfde geldt voor Ronel Foster en Alfred Schaffer van de Universiteit Stellenbosch. Van het gezelschap van mijn kamergenoten op de UvA – Camille Creyghton, Caroline Drieënhuizen, Rindert Jagersma, Matthijs Jonker, Ammeke Kateman, Claartje Wesselink – heb ik, onder meer door te verhuizen, te weinig genoten. Daar heb ik mezelf tekort mee gedaan. Het Nederlands Letterenfonds ben ik dankbaar voor de projectsubsidie die mij in staat stelde deze biografie ook als handelsuitgave uit te brengen; Astrit Blommestijn dank ik voor de bijdrage die zij mij namens de Universiteit van Amsterdam toezegde.

Groot was mijn enthousiasme toen ik ontdekte dat Greshoff nog levende nazaten had, nog groter werd dat toen bleek dat ze nuchter ten opzichte van hun schoonvader, grootvader en oudoom stonden en welwillend en hulpvaardig tegenover het idee van een biografie over hem: Katherine (Kathy) Abbott, Nancy Gordon-Baines, Els Greshoff-Wiedersheim (†), Tom van Hove, Thea Toussaint van Hove (†) en Robert Greshoff. Nancy en Tom deden er alles aan om me een goede tijd in Kaapstad te bezorgen, Robert en Kathy waren bereid hun herinneringen aan hun opa alsook de foto's en memoires van hun vader met mij te delen. Allen waren ze geduldig, ook toen

bleek dat vier jaar niet genoeg was het verhaal van hun ‘oude Jan’ op papier te krijgen.

Greshoff had zijn werk het liefst in het prachtige fonds van Geert van Oorschot zien verschijnen. Hij vond dat die zijn vak tenminste met liefde uitoefende en wist wat een boek was; alle overige uitgevers – op A.A.M. Stols na – waren in zijn ogen maar een stel koekebakkers. Ik had me dan ook geen beter thuis voor zijn biografie kunnen wensen. Uitgever Mark Pieters toonde interesse en vertrouwen in deze biografie, nog voor hij een letter gelezen had, wat hoop gaf tijdens de stuggere fases van het schrijfwerk. Toen ik hoorde dat redacteur Frederike Doppenberg naar Van Oorschot overstapte, wist ik: dit kan niet meer stuk. De samenwerking met Jaap Blansjaar en Anna Krans was uitermate aangenaam: dank Jaap, voor je flexibiliteit, vak-kundigheid, en bereidheid mee te denken. Anna, je behoedde me voor vele fouten, wat goud waard is. Het was eveneens een genoegen na jaren Emmelie Muijers aan de Herengracht te treffen: ik weet zeker dat dit boek in haar kundige handen en die van Myrthe Bösensell bereikt wie het bereiken moet.

Tot slot: niets maakt ons zo bekrompen en zelfzuchtig, volgens Greshoff ‘als een arbeid, die inspanning van alle krachten vergt’. Greshoff formuleert het me wat te negatief, maar het is waar dat het schrijven van andermans leven zo veel concentratie eist, dat er voor een eigen leven soms weinig tijd en energie overblijft. Dat, ondanks deze hyperfocus en ondanks te emigreren, zowel in Nederland als Zuid-Afrika vrienden immer oprechte belangstelling bleven tonen, betekent voor mij alles. Dat ik bij mijn (werk)bezoeken aan Nederland, waar ik geen eigen onderkomen meer heb, bovendien altijd over een bank, bed of zelfs oppashuis beschikte, was eveneens van onschatbare waarde. Ik dank zodoende specifiek: Bieke van Aggelen en familie, Christa Bottenbruch, Fulco van Deventer, Carine Fraanje, Isobel Frye, Marleen Krieger, Annette Lavrijzen, Dumisani en Fungai Madinginye, Anne-Marie Marrée, *mbani* Mavis Miyeni, Angela Mudukuti, Joost Nijsen, Elaine Oey, Irene Recourt, Sandra Rengeling en Hans Stoltenborg, Maya Shamir, Mariska Vermeulen, Krista Verwey, Salan Zijlstra en Nonzamo Zondi.

Frederike Doppenberg, nogmaals, en Suzanne Metselaar verdienen speciale vermelding. Ik ervaar het als een eer dat deze twee dierbare vriendinnen als paranimfen willen fungeren. Frederike, warm, wijs en nuchter, wist moeiteloos redacteurschap met vriendschap te combineren. De avonden zijn met haar altijd te kort, want uitgepraat zijn we nooit. Datzelfde geldt voor die met Suzanne, van wier prikkelende intelligentie en overvloed aan ideeën ik nooit genoeg krijg. Zeg ik Suzanne, dan zeg ik Job Zinkstok, haar

kalme, solide en even erudiete wederhelft. Job en Su, jullie zijn meer dan vrienden, jullie zijn thuis.

Mijn ouders, Koos en Ineke Recourt, toonden hun betrokkenheid niet alleen door dikwijls te vragen hoe het ging, door mee te puzzelen als Greshoffs moeilijk te lezen handschrift me voor raadsels stelde en door me te helpen bij diverse hand- en spandiensten, ook lazen zij mijn hele manuscript mee. Ik dank hen voor de vrijheid die ze me gaven in het maken van mijn eigen keuzes, voor hun onvoorwaardelijke steun en interesse.

Dat ik op duizenden kilometers afstand in Eric Miyeni een geestverwant heb gevonden, van wie ik meer liefde, waardering en vrijheid ontvang dan ik ooit heb kunnen dromen, die me voortdurend stimuleert mijn beste zelf te zijn en die onvoorwaardelijk gelooft in de waarde van dit boek, is iets wat woorden overstijgt, maar waar ik nog elke dag vrolijk en dankbaar van word. *Inkomu swinene ngopfu, murbandziwa wa mina, n'a ku rbandza.*

Annemiek Recourt, juni 2018

Samenvatting *Moralist van de ontrouw*

Moralist van de ontrouw bevat het levensverhaal van de schrijver Jan Greshoff (1888-1971), die bijna elke denkbare positie in de Nederlandse literatuur bekleedde: die van dichter, kunstcriticus, journalist, cultureel correspondent, essayist, uitgever, kranten- en tijdschriftredacteur, typograaf, bloemlezer, inleider, vertaler, literatuurgeschiedschrijver en adviseur van een toneelgezelschap en van uitgeverijen. Hij trad op als vertrouwensman voor tal van vooraanstaande auteurs, had een neus voor talent, dat hij een kans gaf in zijn tijdschriften en haalde collega's uit impasses. Greshoff bezat, in de woorden van schrijver Adriaan van der Veen, de kwaliteiten van 'de litteraire dynamo, de voetzoeker, de promotor, die de tragen tot spoed aanspoorde, de aarzelenden en onzekeren zelfvertrouwen gaf, de ten onrechte miskennden hartstochtelijk verdedigde en de allerjongsten, zo zij het verdienden, voor het voetlicht bracht'. Zo bepaalde hij meer dan een halve eeuw mee wie de Republiek der Letteren betrad.

Het waren niet de minsten die hem om zijn literaire activiteiten, enthousiasme en loyaliteit waardeerden: Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst, Arthur van Schendel, Menno ter Braak, Edgar du Perron, Hendrik Marsman en Simon Vestdijk en Vlamingen als Jan van Nijlen, Karel van de Woestijne en Willem Elsschot kon hij tot zijn vrienden rekenen, vaak nog voor ze bekendheid genoten. De literaire kringen die Greshoff om zich heen wist te vormen, omvatten altijd de uitblinkers van zijn tijd, jong en oud, en daarbinnen was hij geliefd. Zijn vrienden wezen op zijn aanleg voor vriendschap, zijn warmte en hulpvaardigheid.

Greshoff vervulde zijn bemiddelende rol ook tussen de Nederlandse cultuur en andere culturen. Hij is de enige betekenisvolle literaire sleutelfiguur van Nederlandse bodem die zowel in het interbellum als tijdens en na de Tweede Wereldoorlog grotendeels binnen de taal- maar buiten de landgrenzen verbleef, en zodoende in zowel Nederlandse, Franse, Vlaamse als Zuid-Afrikaanse literaire circuits thuis was. Hij bracht daartussen tal van verbindingen tot stand.

Hoewel Greshoff de geschiedenis is ingegaan als poortwachter en netwerker, zag hij zichzelf vooral als dichter. Niet onterecht: in de jaren dertig was hij een van de populairste dichters van ons land – jongeren liepen met hem weg, Karel van het Reve en zijn vrienden kenden bijvoorbeeld hele gedichten van hem uit het hoofd – en zijn poëzie was zelfs zo populair, dat hij verschillende epigonen had. Zijn verzameling *Gedichten*, in de loop der jaren steeds aangepast en aangevuld, behaalde in totaal maar liefst twaalf drukken.

Door het schrijven van een levensverhaal van een literair bruggenbouwer als Jan Greshoff, kwam de schijnwerper vanzelf te staan op het functioneren van de hele Nederlandstalige Republiek der Letteren gedurende een ruime halve eeuw.

Minstens zo interessant bleek echter de motivatie waar Greshoffs activiteiten uit voortkwamen: hij werd gedreven door de overtuiging dat cultuur het meer en meer moest afleggen tegen politiek, techniek en kapitaal en wilde de koste wat het kost ‘de Schoonheid’ (zoals hij het noemde) behouden. Hij pleitte daarbij onomwonden voor het bestaan en behoud van een culturele elite, die het voortouw moest nemen in deze strijd.

Greshoffs overtuigingen zijn beter te begrijpen in het licht van de context van de tijd. In de turbulente krappe eeuw waarin hij leefde, onderging Europa, ook Nederland, een ware metamorfose. Greshoff werd geboren in een samenleving waarin de moraal vastlag, het burgerideaal zelfverheffing betrof en klasse en stand nog allesbepalend waren. Toen hij overleed was de meer egalitaire en pluralistische massacultuur – door complexe processen van onder meer een voortdenderende industrialisering, modernisering en democratisering, twee wereldoorlogen, globalisering en dekolonisering – voorgoed doorgebroken. Deze omslag bracht tijdens Greshoffs leven een waardenconflict met zich mee, dat vooral op cultureel vlak gestreden werd.

Greshoffs culturele en morele opvattingen in het licht van deze gedaanteverandering lagen aan de basis van dit onderzoek, dat een antwoord wilde geven op de vraag hoe hij gedurende zijn leven tegenover de maatschappij stond en hoe en in hoeverre zijn maatschappelijke houding zijn literaire positie beïnvloedde.

Greshoff groeit, in het eerste deel (1888-1914) van deze biografie, op als eenzaam jongetje, zonder broers en zussen. Zijn vader is veel van huis en zijn relatie met zijn moeder is moeizaam. Gedurende zijn jeugd verhuist hij veelvuldig: van Nieuw Helvoet via Den Helder naar Den Haag en vervolgens naar Rotterdam. Het bespoedigt het maken van vriendjes niet. Gezelschap heeft hij vooral aan zijn nichtjes en het hondje dat in het huis van zijn grootouders rondscharrelt. Deze nichtjes De Bloeme wonen in het Haagse Van Stolkpark, waar ook veel schilders (uit de Haagse School) wonen. Greshoff brengt er

Zijn vakanties door en maakt er voor het eerst kennis met kunst, wat zijn fantasie en zijn gevoel voor esthetiek prikkelt.

Bij zijn grootouders, die ook in Den Haag wonen en waar Greshoff vaak verblijft, wordt diezelfde verbeelding gestimuleerd door de vele exotische voorwerpen die het huis sieren: zijn vader en een oom reizen regelmatig naar Nederlands-Indië, twee andere ooms wonen in Afrika. Vooral zijn oom Anton, die carrière heeft gemaakt als handelsagent in Congo en bevriend is met ontdekkingsreiziger Henry Morton Stanley, stuurt aan de lopende band roofdierhuiden, sabeltanden, maskers en ook zijdeapjes en papegaaien naar Den Haag. Een goudmijn voor een schrijver in de dop?

Zijn vader overlijdt als Greshoff twaalf is, waarop zijn moeder in Apeldoorn een pension begint. Ze hoopt dat haar zoon notaris zal worden en stuurt hem in Apeldoorn naar de hbs. Maar het op de praktijk en nut gerichte onderwijs ligt Greshoff niet en hij begint steeds meer dwars te liggen. Een conflict met zowel zijn moeder als voogd, oom Andries de Bloeme, en een eindeloze gang langs diverse kostscholen, waar Greshoff keer op keer niets uitvoert, volgt. Greshoff neemt het zijn moeder kwalijk dat zij zich slechts richt op een goede toekomst, zonder begrip op te brengen voor zijn rijke gevoelsleven. Als hij de literatuur ontdekt, vindt hij een veilige vluchthaven, verslindt hij het ene na het andere boek en zet hij zijn eerste gedichten op papier.

Pas als zijn voogd en moeder hem van school halen en hun handen van hem aftrekken, gaat de wereld voor Greshoff open. Hij besluit journalist te worden om in zijn onderhoud te kunnen voorzien, publiceert zijn eerste gedicht, maakt vrienden van zijn leeftijd die ook dichten – P.N. van Eyck, J.C. Bloem, A. Roland Holst – en voelt zich bevrijd. Van de zeer belezen Van Eyck krijgt Greshoff een stoomcursus in de literatuur, en zo ontdekt hij onder meer de Franse symbolisten, terwijl hij ook veel Duits leest. Avond na avond zoekt het gezelschap elkaar op. Ze declameren poëzie, leggen elkaar net geschreven gedichten voor en praat over niets anders dan literatuur, om

zich later op de avond naar de duinen te begeven en de zon te zien opkomen. Greshoff, inmiddels compleet verslingerd aan de literatuur, schrijft erover in diverse bladen en publiceert zijn eerste gedichtenbundel. Binnen een mum van tijd heeft hij een plek in de Republiek der Letteren veroverd. De ontmoeting met Aty Brunt, en de verloving die daar al snel op volgt, geven hem nog meer zelfvertrouwen.

Maar de dadendrang is groter: Greshoff wil koste wat het kost zelf iets oprichten. Dat lukt hem. Niet alleen begint hij het tijdschrift *De Witte Mier* en zijn eigen uitgeverijtje De Zilverdistel, die later onder leiding van Van Eyck en J.F. van Royen zou uitgroeien tot de eerste private press van Nederland, ook stelt hij een jaarlijkse bloemlezing samen, *Het jaar der dichters*, waarin hij het beste van zijn generatie samenbrengt.

Hij is echter jong en ongedurig, en brengt niet de toewijding op die nodig is om zulke ondernemingen langdurig vol te houden. Als hij een aanzienlijk bedrag erft, doet Greshoff zichzelf een 'Grand Tour' cadeau: naar Italië, Algerije, Frankrijk en Duitsland onder meer. In München en Keulen sluit hij vriendschap met Emile Verhaeren, in die tijd een internationale literaire superster, van wie hij leert naar kunst te kijken en er een eigen mening over leert te ontwikkelen. Tijdens een bezoek aan Parijs is hij lyrisch over een voorstelling van Ballets Russes. Greshoff zit met zijn neus bovenop de grote kunstexperimenten van die tijd en het brengt hem in een staat van geluk. De vraag die hem tijdens het reizen, die hij ziet als een kans om zich te heroriënteren, vooral bezighoudt betreft de positie van de schrijver: wat is zijn taak als dichter? Moet hij sociaal betrokken zijn of moet hij zich juist niet bezighouden met de actualiteit van elke dag en zich op de eeuwigheid richten, omdat alleen daaruit grote kunst ontstaat?

Greshoffs jeugdige overmoed past geheel bij de sfeer die op dat moment in Europa heerst. Het is 1913. Men is vol zelfvertrouwen over alle vooruitgang en vol verwachting over de grote veranderingen die op komst zijn. Maar de wereld staat aan de vooravond van een oorlog.

Deel twee (1914-1923) van *Moralist van de ontrouw* draait om Greshoffs verlangen naar een geestelijke hiërarchie als nieuwe machtsorde. In de zomer van 1914 is Greshoff in Leipzig, waar de Bugra, een internationale tentoonstelling over (typo)grafische kunst, gaande is. Vertegenwoordigers uit alle landen viëren, met duizenden bezoekers per dag, het bestaan van het boek, het summum van cultuur. Het idee dat alle intelligente geesten bij elkaar

gebracht en georganiseerd moeten worden, leeft deze jaren sterk binnen de culturele Europese elite, zo ook op de Bugra. Greshoff, die er Nederland vertegenwoordigd, heeft inmiddels een rijk internationaal netwerk opgebouwd van Vlaamse, Franse en Duitse auteurs en uitgevers. Hij heeft onder anderen contact met de befaamde Anton Kippenberg en Gaston Gallimard.

Terwijl Greshoff in Leipzig is, breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Hij is er geheel door overvallen en reist, zodra hij kan, terug naar Nederland, waar hij voorlopig zijn intrek in het pension van zijn moeder neemt. Ook de dichter Jan van Nijlen, die net als een miljoen Vlamingen voor de Duitsers gevlucht is, verblijft er. Intussen is Greshoff zeer actief voor de Duitse uitgever Kippenberg, die de rechten van Vlaamse en Nederlandse literaire werken wil verwerven om die in het Duits te vertalen. Kippenbergs uitgeefplannen passen binnen de Duitse *Flamenpolitik*, waarbij de Vlamingen wordt opgezet tegen de Walen. Het lijkt Greshoff niet te kunnen schelen dat hij voor de propagandaplannen van de Duitse uitgever wordt ingezet. Rond dezelfde tijd stelt hij notabene een bloemlezing samen uit werk van Franstalige Belgische auteurs. Literatuur en politiek hebben voor hem niets met elkaar te maken: cultuur gaat boven alles.

In 1916 krijgt Greshoff de kans journalist bij *De Telegraaf* te worden, waar hij onderdeel wordt van de kunstredactie. Die jaren verblijft hij veel in het Gooi, in de kunstenaarskringen waar ook Mondriaan, Richard en Henriette Roland Holst e.a. zich bevinden. Terwijl Greshoff jonge kunstenaars opheemt, breekt hij de reputatie van sommige gevestigde schilders af, zo graag wil hij iets voor zijn tijdgenoten doen. Dat betekent niet dat Greshoff alles omhelst wat modern en nieuw is: over de avant-garde is hij slechts gematigd positief. Van de avant-garde in de literatuur moet hij al helemaal weinig hebben.

Onder invloed van zijn mederedacteuren bij de zeer pro-Franse *Telegraaf* profileert Greshoff zich bovendien meer en meer als francofiel – van de liefde voor Duitse cultuur is opeens weinig meer over. Hij mengt zich in het cultuurdebat over de Franse versus de Duitse beschaving en welke van de twee Europa na de oorlog moet gaan hervormen. Het antwoord op die vraag staat voor Greshoff inmiddels als een paal boven water: de Franse cultuur moet leidend zijn voor andere Europese naties. Hij verheerlijkt Franse dichters als Charles Péguy die op het slagveld gestorven zijn en als nationalistische martelaarshelden te boek komen te staan.

Op persoonlijk vlak gaat het Greshoff intussen goed: in 1917 zet hij zijn verloving met Aty om in een huwelijk en verhuist het pasgetrouwde stel naar Amsterdam.

Als Greshoff in 1919 afreist naar Frankrijk om vanaf het oorlogsfront verslag te doen, hebben de oorlogsvoerders net de vrede getekend. Greshoff blijft in Parijs om de vredesbesprekingen te verslaan en sluit er vriendschappen met kunstenaars als Pierre Benoît, Max Jacob en Francis Carco. Maar de meest indrukwekkende ontmoeting is voor hem die met de leider van de Action Française-beweging: Charles Maurras, een rechtspolitieke, antidemocratische denker, wiens ideaal bestaat uit een piramidevormig geordende maatschappij, waarin een rationeel handelende, aristocratisch-culturele elite als autoriteit geldt. De vredesbesprekingen van Versailles leiden bij Greshoff tot de overtuiging dat de democratie een aanfluiting is, omdat de wereldleiders in Parijs volgens hem niet bezig zijn met de goede zaak, maar met het tevreden houden van hun achterban. Mede onder invloed van het gedachtegoed van Maurras keert Greshoff sterk antidemocratisch naar Nederland terug.

Daar wisselt hij *De Telegraaf* in voor de *Nieuwe Arnhemse Courant*, waarvan hij hoofdredacteur wordt. Het gezin Greshoff, dat inmiddels twee jonge zonen telt, verhuist naar Arnhem. Maar als de krant na een jaar een nieuwe directeur krijgt, die zich ook met redactionele keuzes wil bemoeien, meldt Greshoff zich ziek, wars van dit machtsspel. De vele, in zijn agenda vermelde afspraken met psychiater P. Bierens de Haan wijzen erop dat hij overspannen is. Terwijl hij uitrust bij zijn vriend Arthur van Schendel in Italië – ze dagdromen er veelvuldig over om een eilandje voor de Italiaanse kust van Italië te kopen en daar hun eigen rijk te stichten – bedenkt hij hoe hij verder moet. Vrijheid is daarbij voor hem het allerbelangrijkste. Terug in Nederland neemt hij ontslag en gaat hij freelancen. Omdat het financieel niet makkelijk is het hoofd boven water te houden, verhuist het gezin Greshoff enkele jaren later naar Brussel, waar de kosten voor het levensonderhoud lager liggen. In Brussel vangt een uiterst stimulerende, productieve periode voor Greshoff aan.

In het derde deel van deze dissertatie (1923-1938) toon ik aan dat Greshoff, na het politieke schouwspel in Versailles en de inhoudelijke inmenging van zijn directeur bij de *Nieuwe Arnhemse Courant*, alles wat naar macht riekt meer dan zat en zich voor eens en voor altijd wil bevrijden van politiek-maatschappelijke betrokkenheid. ‘De Eenzame Man’ wordt zijn ideaal: de man die niets aanhangt, die bij geen partij of groep hoort en die slechts zijn eigen moreel kompas volgt. Vanuit deze overtuiging gaat hij regelmatig

flink tekeer tegen schrijvers uit andere zuilen, die er naast literaire motieven ook ethische of politieke drijfveren op na houden. Deze jaren vestigt Greshoff zijn naam als polemicus, als het enfin terrible van de Nederlandse literatuur. Door het nieuwe freelancebestaan krijgt ook zijn poëzie een boost: Greshoff vindt zichzelf opnieuw uit en weet met een nieuwe, oorspronkelijke toon die zich uit in onopgesmukte, gewone taal veel lezers aan zich te binden.

Jonge talenten als Adriaan van der Veen, Adriaan Morriën, Victor Varanogot en Pierre Dubois geeft hij een kans zich uit hun – vaak armoedige en religieus benauwende – milieu te bevrijden en in het tijdschrift *Groot Nederland*, dat hij als hoofdredacteur tot een kwalitatief blad weet te maken, geeft hij veel jongeren een kans.

Greshoffs nieuwe kijk op het leven is echter problematisch, omdat niet alleen de literatuur, maar ook de maatschappij in de jaren twintig en dertig politiseert. Communistische, fascistische en (nationaal)socialistische massabewegingen rukken op en worden steeds invloedrijker. Dat vraagt om positiebepaling: het wordt moeilijker zich neutraal op te stellen, het maatschappelijk onbehagen groeit. Als in 1933 Hitler bij de burens aan de macht komt, is Greshoff een van de eerste auteurs die stelling neemt en enkele gedichten en essays tegen Hitler schrijft. Toch zit hem dat niet lekker: met zijn nieuwe vrienden E. du Perron en Menno ter Braak discussieert hij veelvuldig over welke houding een schrijver idealiter zou moeten aannemen. Greshoff verabsoluteert zijn dilemma door te stellen dat je als schrijver óf een pastei voor de fijnproever bent, óf een reddende homp bruinbrood voor wie op de rand van de hongersnood ligt. Moet je je afzijdig houden van de massa of juist niet? Even neigt Greshoff ernaar het ideaal van de sociaaldemocratie te omhelzen, maar uiteindelijk komt hij toch weer bij zijn droom van een hiërarchische samenleving uit, waarin de meest ontwikkelde individuen leidinggevend zijn.

Als het gevaar in Europa steeds dreigender wordt, beseft Greshoff dat oorlog onvermijdelijk is. Mede vanwege hun twee jongvolwassen zonen besluiten hij en Aty te emigreren: ze willen niet dat de jongens in dienst moeten. Bovendien is Greshoff al jaren afkerig van het politiek-maatschappelijke Europese klimaat, dat hem het werken onmogelijk maakt: hij is vaak zwaarmoedig en dan komt er weinig uit zijn handen. De Greshoffs kiezen voor Kaapstad, Zuid-Afrika, vanwege de taalverwantschap met het Afrikaans.

Het vierde deel (1939-1945) van Greshoffs levensverhaal vangt aan in Kaapstad, waar Greshoff direct bevriend raakt met de Afrikaner literaire crème de la crème: N.P. van Wyk Louw, diens broer Gladstone Louw, Uys Krige en Elisabeth Eybers. Toch lijdt Greshoff aan een hardnekkige heimwee en vraagt hij zich vaak af of hij er goed aan heeft gedaan te emigreren.

Binnen een jaar nadat Greshoff in Zuid-Afrika is aangekomen, breekt de Tweede Wereldoorlog uit. Als ook Nederland in oorlog raakt, gaat Greshoff enorm gebukt onder een schuldgevoel niet in Europa te zijn en onder zorgen om zijn vrienden, nog niet wetende dat zowel Du Perron en Ter Braak al overleden zijn. Ook Marsman, die vanuit Frankrijk via Londen naar Greshoff onderweg was – Greshoff had een huisje vlakbij Kaapstad voor hem geregeld – zal nooit aankomen. Als het doodsbericht van deze drie goede vrienden hem bereikt, is Greshoff geheel van slag.

Daarnaast heeft hij grote geldzorgen, nu de postverbindingen verbroken zijn en hij geen inkomen meer kan verkrijgen uit werkzaamheden voor Nederlandse kranten en tijdschriften. Hij verlegt zijn aandacht naar het op dat moment nog vrije Nederlands-Indië en vertrekt met zijn vrouw in december 1940 naar Batavia om contacten aan te knopen en mogelijkheden te verkennen. Greshoff ziet de reis als een literaire missie: Nederlands-Indië is immers, met West-Indië, het enige stukje Nederland dat nog onbezett is en heeft dus de taak de vlam van de Nederlandse cultuur in oorlogstijd brandende te houden. Greshoff hoopt in de archipel veel voor de Nederlandse cultuur en literatuur te kunnen doen.

Maar zijn verwachtingen worden al snel gedoofd, want in de kolonie zit men niet te wachten op een Nederlander die het beter denk te weten. Greshoff reist zeven maanden door Nederlands-Indië, en hoewel hij op literair gebied een en ander tot stand weet te brengen, krijgt hij weinig aansluiting bij wat er in de Nederlandse kolonie werkelijk leeft. Vooral de nationalistische strijd van de Indonesische bevolking, die de Nederlandse kolonisten verdeelt, heeft zijn interesse niet, gepreoccupeerd als hij is met het bezette Nederland. Teleurgesteld keert Greshoff in juni 1941 naar Kaapstad terug: zijn financiële problemen zijn niet opgelost en hij heeft het gevoel dat hij niets tot stand kunnen brengen.

Na een uitvoerige correspondentie met minister Bolkestein in Londen weet Greshoff een baantje te bemachtigen bij het Nederlandse Informatie Bureau in New York. Hoewel Greshoff het liefst in Kaapstad wil blijven, heeft hij weinig keus. En dus pakken hij en Aty alweer hun koffers, ditmaal voor een reis van onbepaalde tijd naar Amerika. Hun zonen blijven in Kaapstad achter.

Het Nederlandse Informatie Bureau, gelieerd aan de Regeringsvoorlichtingsdienst, moet de Amerikanen zien te overtuigen Nederland tijdens de oorlog te steunen. Greshoff komt op de radioafdeling terecht, waar hij samenwerkt met Leopold Ries, de befaamde thesaurier-generaal die de Nederlandse regering in de jaren dertig ontsloeg vanwege zijn homoseksualiteit – Greshoff en Ries worden vrienden voor het leven. Het ambtenarenbestaan ligt Greshoff niet: liever zou hij zijn tijd besteden aan eigen poëzie, maar hoewel zijn baas hem de middagen hiervoor vrijgeeft, kan hij er de concentratie niet voor opbrengen. Hij stopt zijn tijd zodoende vooral in andere literaire projecten: met de redactieleden van *De Stoep*, een weekblad in Curaçao, en met Fritz Landshoff en Marinus Warendorf, uit Nederland gevluchte uitgevers, weet Greshoff allerlei uitgaven tot stand te brengen en zo voorziet hij heel wat landgenoten die zich buiten Nederland bevinden tijdens de oorlog van leesstof.

In het vijfde en laatste deel van deze biografie (1946-1971) wordt beschreven hoe Greshoff en zijn vrouw na de oorlog na veel wikken en wegen besluiten naar Kaapstad terug te keren. Allerlei redenen spelen daarbij een rol: zijn in de Kaap gevestigde zonen, zijn angst voor een Derde Wereldoorlog met de Russen, en ook het idee dat Europa zoals hij dit kende voorgoed verloren is. Verder vreest Greshoff zogenaamde oorlogshelden die met het morele gelijk op zak een nieuwe socialistische samenleving zullen creëren. Greshoff moet niets van het socialisme hebben: hij gelooft dat mensen nu eenmaal verschillen en dat gelijke behandeling zodoende niet terecht is. Intussen zijn de postverbindingen weer hersteld en ontvangt Greshoff in Kaapstad de meest hartverscheurende brieven van vrienden, van wie hij vijf jaar lang niets gehoord heeft en van wie sommige razzia's, armoede, hongersnood, concentratiekampen en ziekten hebben overleefd, terwijl het hem aan niets ontbroken heeft. Hij voelt zich machteloos en de oude onzekerheid over zijn rol en betekenis als schrijver speelt op.

Als hij in 1947 voor enkele maanden naar Nederland gaat om zijn oude moeder te bezoeken en om de professionele banden aan te halen om zijn freelancecarrière te kunnen voortzetten, vindt hij zijn vaderland geesteloos en voelt hij er zich doodongelukkig: 'De terugkerende was niet meer die vertrok.' Het is vooral het literair klimaat dat hem tegenvalt en dat zou de jaren erna niet beter worden: Greshoff verafschuwt de 'vieze kleinburgerlijkheid' in *De Avonden* van Gerard (dan nog Simon van het) Reve, W.F.

Hermans vindt hij ‘een verzuurde, verbitterde, verschraalde wrokker’ en ‘een burgerhark’, en een land waarin Anna Blaman populair is, moet wel vulgair en ordinair zijn. Greshoff staat in zijn kritiek bepaald niet alleen, maar de conservatieve kritiek van een man die juist vaak enthousiast over vernieuwing was, komt als een verrassing. Greshoffs veer blijkt gesprongen.

Het zal niet meer goedkomen tussen Greshoff en Nederland/Europa, al zou hij meerdere malen lange reizen naar Europa en Amerika maken. Greshoff blijft vanuit Kaapstad schrijven, onder meer als vaste recensent voor *Het Vaderland* en als medewerker van o.a. *Vrij Nederland*, *Maatstaf* en *De Gids*, maar kijkt in zijn stukken veelal terug in plaats van vooruit, de hem zo kenmerkende humor ontbreekt en zijn toon wordt steeds conservatiever en klageriger. Ook zijn poëzie is niet langer vernieuwend, al onderneemt Greshoff daartoe nog wel pogingen.

Wat zijn reputatie ook niet ten goede komt, is dat hij in Zuid-Afrika woont, waar D.F. Malan in 1948 inmiddels de apartheid officieel heeft ingevoerd. Terwijl men zich in het westen steeds feller keert tegen alles wat naar discriminatie riekt – weinig internationale vraagstukken hebben de gemoeieren in Nederland na 1945 zo beziggehouden als apartheid – probeert Greshoff zijn Afrikaner nationalistische vrienden te begrijpen en vindt hij Nederlanders, die zelf toch ook lang een soort apartheidsbewind in Nederlands-Indië voerden, hypocriet vanwege hun plotselinge ommezwaai. Greshoff verliest langzaam voeling met Nederland en als de apartheid in Zuid-Afrika radicaler wordt, belandt hij meer en meer in een sociaal vacuüm. Hoewel dit alles tragisch klinkt, is er genoeg boeiends uit Greshoffs dagboeken op te diepen, omdat hij juist in deze jaren hele boekjes volschrijft over de vragen die hem in zijn laatste twee decennia zo bezighouden, waaronder: wat is de juiste levensinstelling en wat maakt het leven de moeite waard? Greshoff sterft na een kort ziekbed op 82-jarige leeftijd in Kaapstad.

Greshoff, die een man was van contrasten en momenten en gevoelig was voor het nieuwe, kreeg in zijn leven te maken met enkele grote veranderingen: twee oorlogen en de ommezwaai van een liberaal-burgerlijke naar een egalitaire, democratische cultuur. In die veranderingen zocht hij voortdurend naar de juiste levenshouding en zag hij zich nogal eens gedwongen zijn artistieke, morele en politieke keuzen te herzien. Hij worstelde met vragen als: Waarheen leidt de moderne culturele vooruitgangsgedachte ons? Welke verantwoordelijkheid heb je als schrijver-intellectueel in de maatschappij?

Moet de massa zich aanpassen aan de elite of andersom? Is de democratie wel een ideale staatsvorm? Is er ruimte om te excelleren in een samenleving waarin de middelmaat maatgevend is?

Mede doordat hij veel reisde en tweemaal emigreerde, vroeg hij zich bovendien af of bepaalde culturen en culturele waarden beter zijn dan anderen. En: Moet je je identiteit opgeven als je emigreert? Mag je kritiek hebben op een land dat jou gastvrijheid verleent en waarvan je de nationaliteit niet bezit? Standvastig was Greshoff slechts over één ding: een samenleving waarin niet iedereen het als zijn plicht ziet het beste van zichzelf te maken en waarin geen waardering voor cultuur en literatuur is, is verloren.

Juist omdat Greshoff op alle mogelijke manieren bij het literair-culturele leven van zijn tijd betrokken was en bovendien mentaal mobiel bleef, vormt zijn biografie ook een cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis van Nederland in de (eerste decennia van) de twintigste eeuw.

Summary *Moralist van de ontrouw* (*The Moralist of Apostasy*)

Moralist van de ontrouw is the life story of Jan Greshoff (1888-1971), a Dutch writer in the twentieth century who was active in almost all occupational fields in the Dutch literary domain. He was a poet, an art critic, a journalist, a cultural correspondent, an essayist, a publisher, a newspaper and magazine editor, a typographer, an anthologist, a speaker, a translator, a literary historiographer and an advisor to a theatre company and a number of publishing houses. He was also a mentor to many well-known literary players of his time, and had an eye for new talent, which he exposed by publishing in his magazines. Furthermore, he was always willing to help colleagues out of difficult situations, including writer's block.

Greshoff had, in the words of the writer Adriaan van der Veen, the qualities of 'a literary dynamo, a firecracker, a promoter, someone who stimulates those with a slower pace to speed up, who instils confidence in the hesitant and the insecure, who passionately defends those that are unjustly underappreciated, and who brings the youngest, if they deserved it, into the spotlight'. For more than half a century, Greshoff formed part of a select group that determined who was fit to enter the Dutch Republic of Letters.

Those who admired Greshoff for his literary activities, enthusiasm and loyalty were renowned themselves: Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst, Arthur van Schendel, Menno ter Braak, Edgar du Perron, Hendrik Marsman, Simon Vestdijk, as well as Flemish authors like Jan van Nijlen, Karel van de Woestijne and Willem Elsschot. Greshoff could count all these renowned writers among his friends, and he knew many of them prior to their rise to fame. He was loved within these circles, and his friends pointed to his propensity for friendship, warmth and his ever-present willingness to help.

Greshoff also used his talent to be a mediator between Dutch culture and other cultures. He was familiar with the Dutch, French, Flemish and South African literary circuits. On top of that, he is the only significant literary person of Dutch origin who, in the inter-war period, as well as during and after the Second World War, stayed outside the Netherlands, but establis-

hed a large number of literary connections in other Dutch speaking regions.

Although Greshoff is remembered in history as a gatekeeper and a networker, he, above all else, saw himself as a poet. This is quite a true reflection of his essence: in the Thirties, he was one of the most popular poets in the Netherlands – young people loved him – Karel van het Reve and his friends, for example, knew some of his poems entirely by heart. His poetry was actually so popular that he had several epigones. His poetry collection, *Gedichten (Poems)*, which was regularly adapted and supplemented over the years, achieved the grand total of twelve editions.

Portraying the life story of a literary bridge builder like Jan Greshoff inevitably puts the focus on the functioning of the Dutch Republic of Letters during its existence of more than half a century. Just as interesting, however, is Greshoff's deeper motivations for his activities, which was the conviction that culture was increasingly being outweighed by politics, technology and capital. He therefore, made it his ultimate goal to preserve 'Beauty' (as he called it). In this respect, he argued unequivocally for the presence and preservation of a cultural elite, whose task it was, in his view, to take the lead in this battle.

Greshoff's convictions are easier to understand from the perspective of his temporal context. In the turbulent time in which he lived, which covered almost a century, Europe – including the Netherlands – underwent a total transformation. Born in a society in which morality was fixed, the civic ideal was self-elevation, and class and position determined all aspects of people's lives, Greshoff went on to die when the more egalitarian and pluralist mass culture had become the predominant construct on which society was based. This was the result of complex processes and events such as the ongoing industrialisation, modernisation and democratisation, two world wars, as well as globalisation and decolonisation. These developments brought about a conflict of values during Greshoff's lifetime, which was mainly fought out in the cultural arena.

At the root of this research lie Greshoff's cultural and moral views in light of this societal transformation. This study therefore tries to find answers to questions such as, what was Greshoff's attitude towards society throughout his life, and how and to what extent did his social and political beliefs influence his literary position.

In the first part (1888-1914) of this biography, Greshoff grows up as a lonely shy boy without siblings. His father is away from home most of the time, and his relationship with his mother is difficult. Throughout his youth, he frequently moves; from Nieuw Helvoet via Den Helder to The Hague and then to Rotterdam. This situation makes it quite hard for him to make friends. His main source of companionship are his cousins and the dog that roams around his grandparents' house. The De Bloeme cousins live in the Van Stolkpark in The Hague, where a lot of visual artists (from the Hague School) also have their home base. Greshoff spends many holidays there and learns about art for the first time. This stimulates his fantasy and strengthens his sense of aesthetics.

At his grandparents' house, also in The Hague, where he frequently stays, that same imagination is inspired by the many exotic items that decorate the place; his father regularly travels to the Dutch East Indies together with an uncle, while two other uncles live in Africa. His uncle Anton, especially, who made a career as a commercial agent in Congo and is friends with Henry Morton Stanley, the explorer, is sending predator skins, saber-teeth, masks and even silky marmosets to The Hague constantly.

His father dies when Greshoff is twelve, at which time his mother starts a guest house in Apeldoorn. Hoping that her son will become a notary public, she sends him to the Higher Civic School in Apeldoorn. Greshoff, however, does not like the practice and utility-oriented education offered by this type of school, and increasingly starts to display rebellious behaviour. What follows is a conflict with both his mother and his guardian, uncle Andries de Bloeme, after which he is sent to and dismissed from several boarding schools, where he refuses to do anything useful. Greshoff blames his mother for merely focussing on a good future without showing any understanding of his rich inner life. In discovering literature, he finds a safe haven. He devours one book after another and it is during this time that he writes his first poems.

Only when his guardian and mother withdraw him from his school and wash their hands of him does Greshoff's world open up. To earn a living, he decides to become a journalist. Around the same period, he publishes his first poem. He makes friends with people his age who write poetry too – P.N. van Eyck, J.C. Bloem, A. Roland Holst – and feels liberated. From the well-read Van Eyck, Greshoff receives a crash course in literature and discovers, amongst other writers, the French Symbolists, while he also reads a lot

of German books. Greshoff and his new companions meet night after night. They recite poetry, present their newly written poems to each other and talk about nothing else but literature and, later in the evening, go to the dunes by the sea and watch the sun rise. Greshoff, now completely hooked on literature, writes about it in various magazines and publishes his first collection of poems. In no time, he gains a position in the 'Republic of Letters'. The encounter with Aty Brunt, and the engagement that soon follows, give him even more confidence.

But his zest for action does not end there: Greshoff is determined to set up something himself. He succeeds. Not only is he the founder of the magazine *De Witte Mier* (*The White Ant*) and a small publishing house named *De Zilverdistel* (*The Carlina Thistle*), which at a later stage will grow into the first private press of the Netherlands under the leadership of Van Eyck and J.F. van Royen, he also manages to compile an annual anthology, *Het jaar der dichters* (*The year of the poets*), in which he brings together the best poets of his generation.

However, young and impatient as he is, he cannot bring himself to muster the dedication required to sustain these kinds of ambitious enterprises. When he inherits a considerable amount of money, Greshoff treats himself to a 'Grand Tour' through Italy, Algeria, France and Germany amongst other countries. In Munich and Cologne he makes friends with Emile Verhaeren, at that time an international literary superstar. Verhaeren teaches him how to look at art and develop his own opinion on it. During a visit to Paris, Greshoff is lyrical about a performance of the Ballets Russes. During this period, he is closely engaged in the great art experiments of the time, which bring him into a state of complete happiness. He considers the travelling as a great opportunity to reorient himself, and concerns himself mainly with the position of the writer; What is his task as a poet? Should he be socially involved or should he not be concerned with the hustle and bustle of everyday life, but focus instead on eternity, the main source of the creation of great art?

Greshoff's youthful enthusiasm perfectly fits the atmosphere prevailing in Europe during that time. It is 1913. There is full confidence in all the progress being made and great anticipation for the big changes that are about to come. But the world is on the eve of war.

Part two (1914-1923) of *Moralist van de ontrouw* deals with Greshoff's desire for a new societal hierarchy based on cultural principles. In the summer of

1914 Greshoff is in Leipzig, where the Bugra, an international exhibition of (typo)graphic art is taking place. Together with thousands of daily visitors, representatives from all countries celebrate the existence of the book, which is considered to be the highest form of culture. During these years, the common notion within the cultural European elite, and also at the Bugra, is that all intelligent minds should be organised. Greshoff, who represents the Netherlands at this event, has now built up a rich international network consisting of Flemish, French and German authors and publishers. Among these are the renowned Anton Kippenberg and Gaston Gallimard.

While Greshoff is in Leipzig, the First World War breaks out. In a state of complete surprise, he travels back to the Netherlands as soon as he can, where he temporarily moves into his mother's guest house. The poet Jan van Nijlen also comes to stay there. He is one of the million Flemings who fled the Germans. Meanwhile, Greshoff, is busy working for the German publisher Kippenberg, who wants to acquire the rights to Flemish and Dutch literary works for translation into German. Kippenberg's publishing plans are in line with the German *Flamenpolitik*, intended to set the Flemish up against the Walloons. Greshoff does not seem to care that he is being used for the propaganda plans of the German publisher. Around the same time, he even compiles an anthology of work by French-speaking Belgian authors. As far as he is concerned, literature and politics have nothing to do with each other: culture comes first.

In 1916 Greshoff gets the opportunity to become a visual art-critic for the Dutch newspaper *De Telegraaf* (*The Telegraph*). In these years, he spends most of his time in the Gooi area, where he moves in the same art circles as Piet Mondriaan and Richard and Henriette Roland Holst. While highly praising young painters, he is not afraid of breaking down the reputation of some established ones, all in an effort to help his contemporaries. Although Greshoff likes to praise young, upcoming painters, it doesn't mean he embraces everything that is modern and new: he is only moderately positive about the avant-garde visual arts, while he likes the avant-garde literature even less.

Under the influence of his co-editors at the very pro-French *Telegraaf*, Greshoff increasingly manifests himself as a francophile – all of a sudden, there seems to be little left of his love for German culture. He fiercely joins the cultural debate about the French versus the German civilization and which of the two should reform Europe after the war. The answer to that question is very clear to Greshoff: French culture should become the leading example for the other European nations. He glorifies French poets like

Charles Péguy, men who gave their lives on the battlefield and who will go down in history as national martyrs.

Meanwhile, Greshoff is doing well in his personal life: in 1917, he marries his fiancé, Aty, and the newly married couple moves to Amsterdam.

When Greshoff travels to France in 1919 to report from the war front, the wartime leaders have just signed a peace agreement. Greshoff stays in Paris to report on the peace negotiations and befriends artists like Pierre Benoît, Max Jacob and Francis Carco. The encounter which makes the most impression on him, however, is the one with the leader of the Action Française movement: Charles Maurras, a right wing political, anti-democratic thinker, whose ideal is a pyramidally organised society in which a rationally acting, cultural elite is considered the formal authoritative body. It is the peace negotiations of Versailles that lead Greshoff to his conviction that democracy is a mockery, because – as he argues – rather than being concerned with the good cause, the world leaders are only interested in keeping their followers satisfied. Partly because of the ideas of Maurras, Greshoff returns to the Netherlands with a strong anti-democratic sentiment.

Once back in the Netherlands, he leaves *De Telegraaf* to join the *Nieuwe Arnhemse Courant (New Arnhem Paper)* as chief editor. The Greshoff family, now counting two young sons, moves to Arnhem. When the newspaper, a year later, gets a new director who interferes with his editorial choices, Greshoff reports sick, not willing to participate in this power game. The many appointments with psychiatrist P. Bierens de Haan, recorded in his diary during this period, indicate that he suffers from stress or burn-out. While recovering in Italy, where his friend Arthur van Schendel lives – daydreaming intensely about buying an islet off the coast of Italy and building their own empire there – he contemplates his future. Freedom is the most important thing to him. Back in the Netherlands, he resigns from his function as chief editor and starts working freelance. However, because it is financially difficult to make ends meet as a freelancer, the Greshoff family moves to Brussels a few years later, where the cost of living is lower. Here, he enters an extremely stimulating and productive period of his life.

The third part of this dissertation (1923-1938) shows how Greshoff distances himself once and for all from all political and social involvement and responsibilities. ‘The Lonely Man’ becomes his ideal: the individual who is

detached from everything, who does not belong to any party or group and only follows his own moral compass. Based on this conviction, Greshoff is often highly critical towards authors who represent other societal groups, and who, apart from their literary motives, also hold ethical or political beliefs. In these years, Greshoff establishes his name as a polemist, as an enfant terrible of Dutch literature. Having regained his professional freedom, his poetry also gets a boost: Greshoff reinvents himself and, by adopting a totally new and unique style of writing, which consists of unadorned and plain language, he succeeds in attracting a lot of new readers.

Now an established author, Greshoff plays his knowledge forward. He offers young talents like Adriaan van der Veen, Adriaan Morriën, Victor Varangot and Pierre Dubois a chance to break free from their backgrounds and environments, which are often poor and religiously oppressive. As the chief editor of the magazine *Groot Nederland* (*the Great Netherlands*), which he transforms into a high quality journal, Greshoff gives many young writers a platform.

However, Greshoff's new outlook on life is problematic because, as a consequence of democracy, both literature and society also start to be politicised in the twenties and thirties. Communist, fascist and (national) socialist mass movements emerge and increasingly gain influence. This situation requires authors and intellectuals to take sides: it is getting ever more difficult to remain neutral; social uneasiness is growing. When Hitler comes to power in 1933 in Germany, Greshoff is one of the first Dutch authors who takes a stand against him through his poems and essays. Still, it makes him feel uncomfortable: with his new friends E. du Perron and Menno ter Braak, he frequently discusses the question of what would be the appropriate attitude for an author to take in these circumstances. Greshoff absolutizes his dilemma by arguing that a writer is either the chef de cuisine who serves his elite guests sophisticated dishes or the deliverer of lifesaving bread for those on the brink of famine. Should one keep oneself aloof from the masses or not? For a brief moment he tends to embrace the ideal of democracy, but soon comes back to his dream of a hierarchical society led by those who are the most intellectually and culturally developed.

As the danger in Europe increases, Greshoff realises that war is inevitable. Partly because of their two teenage sons, he and Aty decide to emigrate: they do not want the boys to serve in the army. Moreover, over the past few years, he has increasingly grown averse to the political-social climate in Europe, and regularly suffers from depression, which makes it hard for him to get sufficient work done.

The Greshoffs opt for Cape Town, South Africa, because of the Dutch language similarities to Afrikaans.

The fourth part (1939-1945) of Greshoff's life story starts in Cape Town, where he instantly becomes acquainted with the Afrikaner literary crème de la crème: N.P. van Wyk Louw, his brother Gladstone Louw, Uys Krige and Elisabeth Eybers. However, suffering from a persistent homesickness, he often wonders whether emigrating was the right decision.

Within a year of Greshoff's arrival in South Africa, the Second World War breaks out. When the Netherlands also becomes part of the war, Greshoff is overwhelmed by a feeling of guilt for not being in Europe. Furthermore, he is very concerned about his friends, unaware that both Du Peron and Ter Braak have already died. Also Marsman, who was on his way to Greshoff from France via London – Greshoff had arranged a little house for him near Cape Town – will never arrive. When the news reaches him that these three good friends have passed away, Greshoff is heartbroken.

In addition, he has great financial worries now that the postal connections to the Netherlands have been cut off and he is no longer able to receive income from working for Dutch papers and magazines. He shifts his attention to the then still free Dutch East Indies and leaves with his wife for Batavia in December 1940 to establish new contacts and explore new possibilities. Greshoff sees this journey as a literary mission: after all, together with the West Indies, the Dutch East Indies is the only piece of the Netherlands that is still unoccupied. He therefore sees it as his task to keep the flame of Dutch culture burning bright in wartime. Greshoff hopes to be able to realise major achievements for Dutch culture and literature in the Dutch East Indies.

His expectations are, however, soon crushed because the colony is not waiting for a Dutchman who seems to think he has a monopoly on wisdom. Greshoff travels through the Dutch East Indies for seven months, and, although he manages to achieve some successes in the literary field, he does not seem to be able to connect with what really occupies the minds of those who live there. The nationalist struggle of the Indonesian population, which is dividing the Dutch colonists, does not interest him because he is so engrossed in the situation in the Netherlands. All disappointed, Greshoff returns to Cape Town in June 1941; his financial problems are not solved and he feels like he has not been able to achieve anything.

After an extensive correspondence with Minister Bolkestein in London, Greshoff manages to obtain a position at the Dutch Information Office in New York. Although he prefers to stay in Cape Town, he has little choice. And so he and Aty pack their suitcases again, this time for an indefinite stay in America. Their sons stay behind in Cape Town.

The Dutch Information Office has the task of convincing Americans to support the Netherlands during the war. Greshoff ends up in the radio department, where Leopold Ries becomes his colleague. Ries is the famous Chief Treasurer who got fired by the Dutch government in the thirties because of his homosexuality. Greshoff and Ries become friends for life. It is hard for Greshoff to lead the life of an official; he would much rather prefer to spend his time on his poetry, but although his boss gives him the afternoons off for this purpose, he lacks the concentration to work on it. Instead, he spends his time on other literary projects. Together with the editorial staff of *De Stoeper* (*The Pavement*), a weekly magazine in Curaçao, and Fritz Landshoff and Marinus Warendorf (publishers who fled from the Netherlands), Greshoff succeeds in bringing about all kinds of Dutch publications. In this way, he manages to accommodate many compatriots outside the Netherlands with reading material during the war.

In the fifth and last part of this biography (1946-1971), after ample consideration, Greshoff and his wife decide to return to Cape Town after the war. All kinds of reasons play a role in this decision: their sons who still live in the Cape, his fear of a third world war with the Russians, and the belief that the Europe which he knew is lost for good. Furthermore, he is wary of the so-called war heroes who will use the outcome of the war as *carte blanche* to create a new socialist society. Greshoff does not want anything to do with socialism: he believes firmly that people are different and that equal treatment is therefore not justified. Meanwhile, the postal connections have been restored and Greshoff receives heart-breaking letters from friends he has not heard from in the five years of war. Some of them have survived raids, poverty, famine, concentration camps and illnesses, while Greshoff himself did not lack anything during that time. He feels powerless and the lingering uncertainty about his role and meaning as a writer again grips his heart.

When he goes to the Netherlands in 1947 for a few months to visit his old mother and to rekindle his professional relations with the objective of conti-

ning his freelance career, he finds his homeland in what he considers a cold and soulless state, and feels very unhappy there: 'The returning one was no longer the one who left'. It is particularly the literary climate that disappoints him and will, in his view, not get any better in the following years: Greshoff detests the 'dirty petty bourgeoisie' in *De Avonden (The Evenings)* by Gerard (then Simon van het) Reve, and he finds W.F. Hermans 'a sour, bitter, and degenerated whiner' and 'a stiff bourgeois'. Moreover, a country where an author like Anna Blaman is popular must be vulgar and common. Greshoff is not exactly alone in his views, but this conservative criticism coming from a man who was often enthusiastic about innovation, is startling to say the least. Greshoff's feathers have been clipped.

Greshoff's negative sentiments with respect to the Netherlands/Europe will never go away although he still makes a number of long trips to Europe and America. He continues to write from Cape Town as a literary critic for *Het Vaderland (The Homeland)* and as a contributor for *Vrij Nederland (the Free Netherlands)*, *Maatstaf (Criterion)* and *De Gids (The Guide)*. However, in his articles he makes a habit of looking back instead of ahead, while his work often lacks his characteristic humour. In addition, his tone becomes more and more conservative and querulous. And, although he still makes attempts to be innovative, his poetry is no longer fresh and new.

On top of that, it does not help his reputation that he lives in South Africa, the country where, in 1948, D.F. Malan officially introduced apartheid. While in the West, people are turning increasingly against everything that seems to be associated with discrimination – few international issues stirred up so many emotions as apartheid did in the Netherlands after 1945 – Greshoff tries to understand his Afrikaner nationalist friends. In his view, the Dutch, who themselves conducted a similar kind of apartheid in the Dutch East Indies, are hypocritical because of their sudden turnaround. Slowly, Greshoff and the Netherlands grow apart and, when apartheid in South Africa turns more and radical, he finds himself more and more in a social vacuum. Instead of turning to friends, he turns to his diaries, wherein he vents his frustrations. His notebooks of the last two decades of life not only give his gloomy view of the modern world, but also give an insightful overview of more personal issues that occupy his mind, self-reflecting questions such as: What is the right attitude to life and what makes life worth living?

At the age of 82, Greshoff dies after a short illness in Cape Town.

Greshoff, who was a man of contrasts, who was responsive to the moment and sensitive to the new, saw himself forced to deal with some major societal changes during his lifetime: two wars and the shift of a liberal-bourgeois to an egalitarian, democratic culture. In his response to these changes, he was constantly looking for the right attitude to life, and often found himself pressed to reconsider his artistic, moral and political choices. Issues with which he struggled were questions like: Where does the modern cultural idea of progress lead us? What responsibility does one have in society as a writer/intellectual? Should the masses adapt to the elite or vice versa? Is democracy the ideal form of government? Is there room to excel in a society where mediocrity is the norm?

Partly because of his many travels and the fact that he emigrated twice, he also questioned whether certain cultures and cultural values are better than others. And: should one give up one's identity after emigrating to another country? Is it okay to criticise a country that offers you hospitality and whose nationality you do not possess? Despite all his doubts, there was one thing, however, about which Greshoff was certain: any society where not all people see it as their duty to make the best of themselves and where there is no appreciation for culture and literature, is a lost civilization.

Especially because Greshoff was involved in every possible way with the literary-cultural life of his time and also remained mentally flexible, his biography is a reflection of the cultural history of the Netherlands during the (first decades of) the twentieth century.